

ÇÜTAD ÇUKUROVA
ÜNİVERSİTESİ
TÜRKÖLÖJİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

Cilt. 4 Sayı. 1
Haziran 2019

**Çukurova Üniversitesi Basımevinde çoğaltılmıştır.
Haziran / 2019**

İmtiyaz Sahibi

(Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi Adına)
Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik

Editör

Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik

Editör Yardımcıları

Dr. Öğr. Üyesi B. Erdem Dağistanlıoğlu Dr. Öğr. Üyesi B. Tahir Tahiroğlu

Editör Kurulu

Prof. Dr. A. Deniz Abik	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Aysu Ata	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Gülşen Seyhan Alışık	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mevlüt Gültekin	Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Julian Rentzsch	Johannes Gutenberg University
Prof. Dr. Yuu Kuribayashi	Okayama University
Dr. Öğr. Üyesi Bedri Aydoğan	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi B. Erdem Dağistanlıoğlu	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi B. Tahir Tahiroğlu	Çukurova Üniversitesi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Dilek Ergöneç Akbaba	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Yılmaz	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan Boz	Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan Aydın	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk Yıldırım	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Açık	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Filiz Kılıç	Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. G. Gonca Gökalg Alpaslan	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsüm Killi	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halûk Gökalg	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Aynur	İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Sofu	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Işıl Özyıldırım	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Çetin Derdiyok	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Kerime Üstünova	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Leyla Karahan	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Özmen	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Melek Erdem	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mine Mengi	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Öner	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye Yıldız	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat Özkan	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nurullah Çetin	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Horata	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Mert	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul Çobanoğlu	Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Paşa Yavuzarslan	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Pervin Çapan	Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Sebahat Deniz	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat Sever	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. F. Sema Barutçu Özönder	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. S. Dilek Yalçın Çelik	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Zühal Ölmez	Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Başak Karakoç Öztürk	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Evrim Ölçer	Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Yabancı Dil Editörleri

Almanca	Doç. Dr. Munise Aksöz	Çukurova Üniversitesi
İngilizce	Doç. Dr. Rana Yıldırım	Çukurova Üniversitesi
Rusça	Doç. Dr. Caştengin Turgunbayer	Dicle Üniversitesi

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD); Türk dili, edebiyatı, dil bilimi, Türk tarihi ve sanatı, Türk tiyatrosu, Türk halkları ve kültürleri ile Türkçenin öğretimi alanlarında özgün çalışmaları, çevirileri, tanıtma ve derleme yazılarını içeren, yılda en az iki sayı çıkan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı ÇÜTAD'a; düşünsel, bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak ve Logo Tasarımı: Öğr. Gör. Derviş İlker Gül

Yazışma Adresi: Çukurova Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi Binası, Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 01330 Balcalı, Sarıçam / Adana.

Telefon: 0322-3387118 / 0322-3386084 (2693)

E-posta Adresi: cutam@cu.edu.tr

İnternet Sayfası: <http://dergipark.gov.tr/cutad>

ISSN : 2587-1900

E-ISSN : 2548-0979

Derginin Tarandığı Dizinler

Modern
Language
Association

MLA

Makalelerin Tarandığı İntihal Programı

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Aysu Ata	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe İlker	Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. A. Tuba Ökse	Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan Uygur	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan Aydın	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Faruk Yıldırım	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Halûk Gökalg	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Şirin	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Özmen	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Vefa Nalbant	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Melek Erdem	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Muna Yüceol Özezen	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Öner	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nilgün Ç. Coşkun	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Kavak	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sadık Yazar	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Alsou Kamaliev	Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Ayhan Karakaş	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Engin Çetin	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan Tunç	Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Kürşat Öncül	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Çapar	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Sema Aslan Demir	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Dilek E. Ataizi	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Musa Gümüş	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nigâr O. Orbay

Çukurova Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Oğuz Ergene

Mersin Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sıla Gen

İstanbul Aydın Üniversitesi

YAYIN İLKELERİ

Amaç

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Türk dili, edebiyatı, dil bilimi, Türk tarihi ve sanatı, Türk tiyatrosu, Türkçenin öğretimi ile Türk halkları ve kültürleri alanlarında yeni ve özgün konularda bilimsel ölçütler içerisinde kültürel, bilimsel birikimi ortaya koymak amacıyla yılda en az iki kez yayımlanmaktadır.

Yazım Dili

Derginin yazım dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte Türkçenin diğer kollarında yazılmış makaleler ve *native speaker* denetimi belgelenmiş olmak kaydıyla farklı dillerden bilimsel çalışmalar da yayımlanabilir.

Makale Yayımlama Şartları

Gönderilecek yazıların daha önce bir kaynaktan yayımlanmamış veya yayına kabul edilmemiş olması gerekmektedir. Gönderilecek yazıların alanda bir boşluğu dolduracak, yeni bir bilimsel yöntem ya da tekniği tanıttacak nitelikte olması gerekmektedir. Derleme, çeviri ve tanıtma yazıları da dergide yayımlanabilir.

Makale Değerlendirme Süreci

Dergiye gönderilen yazılar öncelikle editör kurulunca dergi yazım ve içerik ilkelerine uygunluk açısından değerlendirilir. Uygun görülmeyen yazılar düzeltilmesi amacıyla yazarlarına iade edilir. Değerlendirme için uygun görülen yazılar, intihal sorgulaması için iThenticate programı ile incelenir. Daha sonra yazılar, adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. İki hakemden biri olumlu diğeri olumsuz rapor sunmuşsa üçüncü hakeme başvurulur ve bu hakemin raporu doğrultusunda editör kurulu kati kararı verir.

Yazım Kuralları

ÇÜTAD'a gönderilen makalelerin bütün bölümleri, Türk Dil Kurumu (TDK) güncel yazım kılavuzuna uygun olarak hazırlanır. Yazım ve noktalamada TDK güncel yazım kılavuzunda yer almayan transkripsiyon, transliterasyon vb. alana özgü uygulama ve durumlarda yazarın ölçünlü şekilde kullandığı yöntemler, hakem değerlendirilmesine göre kabul edilmektedir. Makale bölümlerine özgü yazım kuralları aşağıdaki gibidir:

a) Başlık: İçerikle uyumlu olarak koyu büyük karakterlerle yazılmış olmalıdır. Türkçe ve İngilizce başlık, ayrı ayrı 12 kelimeyi geçmemelidir.

b) Yazar Adları: Yazarların adları ve soyadları koyu yazılmalı, soyadları büyük karakterlerle belirtilmelidir. Yazarların unvanları, e-posta adresleri, kurum ve ORCID bilgileri ilk sayfada dipnot olacak şekilde ¹ işaretiyle gösterilmelidir. Yazar adları başlığın altında yazılmalıdır.

c) Özet: En az 100 en fazla 250 kelimedenden oluşmalıdır. Özeti sonunda bir satır altta, en az 3 en fazla 7 kelimedenden oluşan anahtar sözcükler

verilmelidir. Makale dilindeki özetten sonra İngilizce özet de verilmelidir. İngilizce ve diğer Türk dillerindeki makalelerde Türkçe özet de istenir. Özet, 7 punto ve tek satır aralığıyla (6nk) yazılmalıdır.

ç) Makale Metni: Ms Word yazılımında 8 punto, tek satır aralığıyla (6nk) Times New Roman (Eğer çeviri yazı vb. nedenlerle farklı bir yazı karakteri kullanıldıysa hem bu yazı karakteri hem de metnin .pdf biçimi sisteme yüklenmelidir.) yazı karakteriyle A4 (21cmx13 cm) boyutunda yazılmalıdır. Dipnotlar 7 punto (0nk) ve iki yana yaslanmış biçimde yazılmalıdır. Giriş, gelişme ve sonuç bölümleri ana hatlar olarak yer almalı, gelişme bölümünde kullanılan yöntem, teknik vb. konular alt başlıklar hâlinde, numaralı biçimde verilmelidir. Makale metni, bütün unsurlarıyla birlikte (özet, tablolar vd.) 9000 kelimeyi geçmemelidir.

d) Makale İçinde Kaynak Gösterimi: Kaynaklar metin içinde parantez arasında gösterilmelidir. Açıklamalar için dipnot kullanılabilir ancak kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalıdır. Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 0,5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla (0nk), 1 punto küçük yazılmalıdır.

Örnekler:

Tek yazarlı kaynaklar:

(Aksan, 2000, s. 20)

Tek yazarın aynı yıl birden çok kaynağı:

(Aksan, 2000a; Aksan, 2000b ...)

Çok yazarlı kaynaklar:

(Vardar vd. 1988, s. 20)

e) Kaynakça: Makale metninin sonunda yer almalıdır. Soyadı sırasına göre düzenlenmelidir. Kaynağın üçten fazla yazarı varsa ilk yazarın soyadından sonra vd. kısaltması kullanılmalıdır. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır. Varsa çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editör adı, eser adından sonra yer almalıdır. Kaynakça yazımında APA biçiminin 6. sürümünden yararlanılabilir.

Örnekler:

Dilçin, Cem (1997). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Temir, Ahmet (1992). Ural-Altay ve Altay Dilleri. *Türk Dünyası El Kitabı*. 2 (1), 3-58.

Brandist, Craig (2011). *Bahtin ve Çevresi* (Çev. Cem Soydemir). Ankara: Doğubati.

Akyüz, Kenan vd. (1958). *Fuzulî Türkçe Divân*. Ankara: İş Bankası Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Yayın ilkelerine uygun bir şekilde hazırlanan yazılar dergipark.gov.tr/cutad adresinde sisteme yüklenmelidir. Makaleyle ilgili işlemlerin tamamı bu sistem üzerinden gerçekleştirilmektedir. Hakemler tarafından düzeltme istenen yazılar, düzeltmelerin yapılmasının ardından en geç bir ay içinde aynı adresteki süreç takip bölümüne gönderilir.

Telif Hakkı

Yayımlanan yazıların telif hakkı ÇÜTAD'a devredilmiş sayılır. Yazıların düşünsel ve bilimsel, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/çevirmenlerine aittir. İki ve daha fazla yazarlı yazılarda yazının telif sorumluluğu birinci yazara aittir. Dergide yayımlanan yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

Editörden...

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezinin (ÇÜTAM) süreli yayınlarından ÇÜTAD'ın 4. cildinin 1. sayısı ile Türkoloji çalışmalarına katkı sağlamanın mutluluğunu yaşıyoruz. Haziran 2019 sayımızda araştırma makalelerinin yanı sıra derlemeler, çeviriler ve tanıtma yazıları da yer almaktadır. Dergimizdeki yayımı bakımından bir ilk olan derlemeler, belirli bir konuda alan yazınında yer alan çalışmaları bir araya getirerek yazarın bakış açısını da yansıtacak biçimde bilim insanlarının konuyu yeniden okumalarını sağlamaktadır. ÇÜTAD bünyesinde bir gelenek olarak sunmak istediğimiz ve bu sayımızda da yer verdiğimiz çeviri metinler ve tanıtma yazılarının yanı sıra yeni sayılarımızda derlemelerle de Türkoloji çalışmalarına katkıda bulunmayı amaçlıyoruz.

Önceki sayılarımızda olduğu gibi bu sayı da hem e-dergi hem de basılı dergi olarak siz okurların ilgisine sunulmuştur. Aralık 2017 (2. Cilt 2. Sayı) sayımızdan itibaren ÇÜTAD'da yayımlanan tüm makaleler DOI (Digital Object Identifier) hizmetinden yararlanmaktadır. ÇÜTAM, dergimizin Ulakbim TR-Dizin'e katılımına dair başvuruda bulunmuş ve değerlendirme süreci başlamıştır. Ayrıca dergimiz, MLA Modern Language Association ve SOBIAD Sosyal Bilimler Atf Dizini'nde taranmaya başlanmıştır.

ÇÜTAM'ın faaliyetleri kapsamında <http://turkoloji.cu.edu.tr/> adresindeki makale veri tabanı her geçen gün genişlemektedir. Bu hususta siz bilim insanlarının gönderdiği yayımlanmış çalışmalarınızın katkısı göz ardı edilemez. ÇÜTAM'ın Kültür Evi'nde düzenlediği etkinlikleri basılı yayın hâline getirdiği ÇÜTAM Kültür Evi Konuşmaları Dergisi (E-ISSN: 2651-4133), dijital ortamda yılda iki kez yayımlanmaya devam etmektedir.

ÇÜTAD'ın bu sayısında araştırma makaleleriyle *Ahmet Karaman*, *Alev Şeyda Uzun*, *Alper Bakıcı*, *Mehmet Zeki Gelir*, *Melek Erdem*, *Tahir Aşirov*, *Youssef Azemoun*, *Zilola Khudaybergenova*; derlemeleriyle *Emre Uzer* ve *Kazım Çıracı*; Tatarcadan çevirisiyle *Ülkü Polat*; tanıtma yazısıyla *Oğuz Ergene* yer alıyorlar. Bu sayıda emeği olan yazarlarımıza ve hakemlerimize müteşekkirimiz.

Ayşehan Deniz Abik

İÇİNDEKİLER

ARAŞTIRMA

- Eski Türkçe Az Sesteş Kökü Üzerine* 13-34
About the Az Homonym in Old Turkic
Ahmet KARAMAN
- Ahmet Cevat Emre'nin Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri ile İlgili Görüşleri* 35-60
Ahmet Cevat Emre's Views on the Place of Turkish Language Among the World's Languages
Alev Şeyda UZUN
- Evlîyâ Çelebi'nin Viyana İzlenimleri ve "Freng-Pesend" Kavramı Üzerinden Görsel Sanatlara Bakışı* 61-82
Vienna Impressions of Evliya Çelebi and His Perspective Toward Visual Arts
Alper BAKICI
- Kötü Kelimesinin Kökeni Üzerine* 83-99
On the Origin of the Word Kötü
Mehmet Zeki GELİR
- Türkmen Türkçesinde İstek Eki Temelinde Kurulan Katmerli Birleşik Kipler* 100-120
Double Compound Verbs As Optative Mood In Turkmen Turkish
Melek ERDEM
- Sovyet Türkmenistan'ında Edebî Dil Araştırmaları: Hıdır Deryayev Örneği* 121-131
The Literary Language Studies in Soviet Turkmenistan: Sample of H. Deryayev
Tahir AŞİROV
- Dede Korkut'un Yeni Nüshası ve İki Yeni Boy Üzerine* 132-142
A New Copy of Dede Korkut and About Two New Epos
Youssef AZEMOUN
- Reşat Nuri Güntekin'in Dudaktan Kalbe Romanının Özbekçe Çevirisinde Metaforların Verilmesi Yöntemleri* 143-164
Methods of Transmitting Metaphors in The Uzbek Translation of The Novel "From Lips To The Heart" by Resat Nuri Güntekin
Zilola KHUDAYBERGENOVA

DERLEME

K²WL² ÇOR Yazıtı ve Yazıtta Yer Alan Bazı Sözcükler Üzerine 165-175
Some Words in K²WL² ÇOR Inscription

Emre UZER

Konya İli Ağızlarına Dair Bir Bibliyografya Denemesi 176-201
A Bibliography Trial on Konya Dialects

Kazım ÇIRACI

ÇEVİRİ

Fatih Emirhan Mektupları 202-225
Fatih Emirhan's Letters

Fatih EMİRHAN (Çev. Ülkü POLAT)

TANITMA

B. Erdem Dağıstanhoğlu / Hüseyin-i Hârezmî - Keşfü'l-Hüdâ 226-233
Oğuz ERGENE

Makale Künyesi (Araştırma): Karaman, A. (2019). Eski Türkçe az sesteş kökü üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 13-34.

ESKİ TÜRKÇE AZ SESTEŞ KÖKÜ ÜZERİNE

Ahmet KARAMAN¹

ÖZET

Diller, dış dünyadaki sayısız kavramın karşılanması adına, bazı yöntemlere başvurmaktadır. Çünkü dillerin üretebildikleri sesler sınırlıdır. Bu sebeple, üretilen sesler kullanılarak, sınırsız sayıdaki kavram karşılanmaya çalışılır. Bu gereksinim sonucu dillerin kullandığı yöntemlerden en önemlileri arasında, sözcükler arasında kurulan anlamsal ilişkiler, sözcüklerin yan ve mecaz anlamlar kazanması ve ikileme oluşumu sayılabilir. Kimi durumlarda ise tek bir sözcük hem eş / sesteş hem yan-mecazi anlamlar kazanmış hem de ikileme teşkilinde kullanılmıştır. İşte bu üç yöntemin işlenmesiyle, farklı kavramları karşılayan sözcüklerden bir tanesi de *az* sözcüğüdür. Eski Türkçe Dönemi'nde, *az* sözcüğü, sesteş kök özelliği göstererek hem eylem hem ad olarak kullanılmıştır. Dahası *az* sözcüğü eş anlamlar kazanmış olmanın yanında çeşitli ikilemelerin de unsuru olmuştur. Bu yazıda Eski Türkçe Dönemi'nde, *az* sözcüğünün tüm anlamsal boyutları incelenecektir. Daha sonrasında ise *az* sözcüğünün unsuru olduğu ikilemeler saptanacaktır. *Az* sözcüğünün kazandığı farklı anlamlar ve unsuru olduğu ikilemeler, örnekleriyle birlikte verilecektir.

Anahtar kelimeler: Az / az-, sesteş kök, ikilemeler, eski Türk yazıt ve el yazmalarında ikilemeler, eski Uygur yazmalarında ikilemeler.

ABOUT THE AZ HOMONYM IN OLD TURKIC

ABSTRACT

Languages refer to some methods in order to meet the myriad concepts in the external world. Because the voices that languages can produce are limited. For this reason, an unlimited number of concepts are tried to be met by using the sounds produced. There are among the most important methods used by languages as a result of this requirement, semantic relations between words, semantic and metaphorical meanings of words and formation of hendiadyoins. In some cases, a single word has gained both synonyms-homonym and side-metaphorical meanings and has been used in the hendiadyoins.

¹ İnönü Üniversitesi, Doktora Öğrencisi. karamana00@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2524-8972>.

One of the words that meet the different concepts with the operation of these three methods is the *az* word. In the old Turkish period, the *az* word was used as both action and name by showing the homonym root feature. What's more, the *az* word has been an element of the various hendiadyoins. In this article, all semantic dimensions of the word *az* in the Old Turkish period will be examined. Then, the hendiadyoins that are the elements of the word *az* are determined. The different meanings of the word *az* and hendiadyoins that are the elements of the word *az* will be given with examples.

Key words: Az / Az-, homonym root, reduplication duals / hendiadyoins, hendiadyoins in old Turkish inscriptions and manuscripts, hendiadyoins in old Uighur manuscripts.

GİRİŞ

Türk dilinin en eski yazılı belgeleri, eski Türk yazısı ile yazılmış yazıtlar ve el yazmalarıdır. Eski Türk yazısı ile taşlara işlenmiş olan bu ilk yazılı belgelerin kimileri II. Türk Kağanlığı ile Ötüken Uygur Kağanlığı dönemlerinden kalma resmi yazıtlar iken kimileri ise Yenisey bölgesinde yaşayan Türk halkının bizzat diktiği mezar taşı yazıtlarıdır. Orta Asya bozkırından Kafkasya'ya oradan da Orta Avrupa'ya dek uzanan topraklarda da bu yazının kullanılmış olduğu bilinmektedir. Söz konusu yazıtlarda kullanılmış olan alfabe, Hint-Avrupa ve İskandinav kökenli bazı alfabelere benzetilmiştir. Ancak bu benzerlik, o dönemde herhangi bir insanın, eline taşı işlemek için aldığı keski-çekiç türünden bir aletle, taşa oluşturabileceği işaretlerin aynılığı kadardır. Zira alfabedeki şekiller aynı olsa bile, bu şekiller aynı sesleri karşılamamaktadır. Türkler 9. ve 10. yüzyıllarda ise artık taşlara işlemek yerine, kâğıt kullanarak da bu yazıyı devam ettirmiştir.

Dış dünyada sayılamayacak derecede varlık bulunmaktadır. Her varlığın ise birbirinden ayırt edilebilecek bir karşılığının bulunması gerekmektedir. Dillerin üretebileceği ses sayısı ortalama 45-50 civarındadır. Bu itibarla, her bir varlık için birbirinden büsbütün farklı kavramların üretilmesi mümkün değildir. İşte bu açmazın giderilebilmesi adına, diller bazı yöntemlere başvurur. Türk dilinin de başvurduğu bu yöntemlerden en önemlileri arasında, sözcükler arasında kurulan anlamsal ilişkiler, sözcüklerin yan ve mecaz anlamlar kazanması ve ikileme oluşumu sayılabilir. Kimi durumlarda ise tek bir sözcük hem eş/sesteş hem yan-mecazî anlamlar kazanmış hem de ikileme teşkilinde kullanılmıştır.

İkileme, anlatılmak istenen duygu ve düşüncelerin aktarım gücünü artırmak, anlatımı / anlamı kolaylaştırmak / pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek gibi amaçlarla, aynı kelimenin tekrar edilmesi veya yakın anlamlı yahut zıt anlamlı ya da sesleri birbirini

benzeyen iki veya daha fazla kelimenin yan yana kullanılmasıdır. İkillemeyi oluşturan kelimeler arasında, anlam ya da ses yönünden benzerlikler bulunmaktadır. İkillemelerin üstlendikleri bir diğer fonksiyon da hiç şüphe yok ki sözü güzelleştirmesidir. Eski Türk yazısıyla yazılmış yazıtlar ve el yazmaları ile eski Uygur Türkçesi metinlerinde bulunan ikilemelere bakıldığında, gerek anlatılmak istenen duygu ve düşüncelerin aktarım gücünü artırmak, gerek anlamı/anlatımı kolaylaştırmak/pekiştirmek gerekse de sözü güzelleştirmek işlevlerinin çalıştığı görülmektedir. İkillemeler oluşurken meydana gelen; anlam değişimleri, soyutlaşmalar ve mecazî kullanımlar, Türk dilinin, daha o çağda ne derece işlendiğini ve olgunlaştığını göstermektedir. Bu çalışmada, *az* sözcüğünün hem bir adı karşılığında hem de eylem olarak kullanıldığında, unsuru olduğu ikilemeler semantik açıdan incelenecektir.

Eski Türkçede *az* sözcüğü sesteş kök niteliği taşımaktadır. Bu noktada, ortak kök ile sesteş kök kavramları birbirine karıştırılmaktadır. Ortak kökler, hem yazılış itibarıyla hem de anlamsal olarak birbiriyle ilgili köklerdir. Sesteş kökler ise yazılış itibarıyla aynı olmakla birlikte aralarında anlamsal hiçbir ilginin bulunmadığı köklerdir. *Az* sözcüğü sesteş kök olmanın yanında, yan ve mecaz anlamlar da kazanmıştır. Eski Türkçede *az* sözcüğü, eylem olarak kullanıldığında da bir adı karşılığında birden fazla anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Ayrıca *az* sözcüğü bazı ikilemelerin de unsuru olmuştur. Yapılacak bu çalışmada, *az* sözcüğünün unsuru olduğu ikilemelerin, anlamsal boyutlarının ortaya konulması, Eski Türkçe Dönemi'ne ait metinlerin daha iyi anlamlandırılması noktasında da katkılar sunacaktır. Bu yazıda, söz konusu farklı anlamlar, eski Türkçedeki örnek kullanımlarıyla birlikte derinlemesine incelenecektir.

Türkçenin ilk yazılı belgeleri, farklı bağlamları içerdiğinden, her metinde eski Türkçeye ait değişik sözcükler yer almaktadır. Bu bakımdan, Eski Türkçe Dönemi'ni konu alan çalışmalarda, bütüncül bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu yazının konusu olan *az* sözcüğünün, eski Türkçedeki farklı anlamsal boyutlarının daha iyi bir biçimde ortaya konulabilmesi adına, *az* sözcüğü, eski Türk yazısıyla yazılmış yazıtlar, el yazmaları, eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Dönemi metinlerinin tamamında aranacaktır. Türk dilinin Eski Türkçe Dönemi'nin bir parçası olan Karahanlı Türkçesi metinlerinde de *az* sözcüğünün farklı kullanımları eğer varsa tespit edilecektir.

1. Ad Olarak Az

1.1. ‘Çok, Fazla Olmayan / Biraz’ Anlamında Az

Az sözcüğü eski Türk yazısıyla yazılmış yazıtlar incelendiğinde; II. Türk Kağanlığından kalan, Köl Tegin, Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Ongin, Küli Çor ile Ötüken Uygurlarından kalan Şine Usu yazıtlarında ve el yazması eserlerden Irk Bitig’de ‘çok, fazla olmayan / biraz’ anlamında kullanılmıştır. Sözcüğün eski Türkçedeki temel anlamı budur. Sözcük, Yenisey bölgesi, Dağlık Altay Cumhuriyeti ve Kırgızistan yazıtlarında, bu anlama gelecek şekilde saptanmamıştır. Eski Uygur Türkçesi metinleri ile Karahanlı Dönemi eserlerinde de bu anlamın devam ettiği görülmektedir. Sözcüğün bu anlamını içeren birkaç örnek aşağıda verilmiştir:²

[...] *çıgañ bodunug bay kltum az bodunug üküş kltum* [...] “Yoksul halkı zengin ettim. **Az** halkı çoğalttım.” [KT, G 10] (Aydın, 2017, s. 50).

üküş téyin neke korkur biz az téyin ne basınalım tegelim [...] “(sayıları) çok diye niye korkuyunuz? **Azız** diye yenilecek miyiz? Saldıralım.” [T B 4] (Aydın, 2017, s. 114).

[...] *éşi yer tapa az er ı<d>um* [...] “Müttefiklerin yerine doğru **az** adam gönderdim.” [ŞU D 11] (Aydın, 2018, s. 58).

[...] *ança bilinler bo ırk başınta az emgeki bar* [...] “Öylece biliniz ki bu falın başında (**az**) **biraz** sıkıntı vardır.” [Irk Bitig 57] (Yıldırım, 2017, s. 47).

[...] *könlün köküzüñ bütmeki az* [...] “inancın **zayıf (az)**” [TT II Y 36. 14, 83] (Bang W. ve Gabain A. von, 1929, s. 248).

[...] *bay barımlıg tınlıglar az yok çıgay tınlıglar üküş* [...] “Zengin insanlar **az**, yoksul insanlarsa çok” [TT VI, Sekiz Yükmek, 024] (Bang W. vd. 1934, s. 106).

Az sözcüğü, eski Uygur Türkçesi verimlerinden Kşanti Kılguluk Nom Bitig’de *yuka* sözcüğüyle birlikte *az yuka* ikilemesinin unsuru olmuştur. Bu ikilemenin anlamı ise ‘az, sığ / çok derin olmayan’ olarak ifade edilebilir.

[...] *ädgü ögli köñülü olarnı üzä azk(t)ya yukak(t)ya bolur* [...] “Onlara karşı iyiliği, **azıcık** olur” [Kşanti Kılguluk Nom Bitig, BTT XXV, 295] (Wilkens, 2007, s. 70).

² Daha fazla bilgi için ayrıca bk. ED 277a.

1.2. Bir Boy Adı Olarak Az

Orta Asya bozkırlarında, Köktürkler çağında yaşamış olan bu halk hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Dahası Az ifadesiyle bir soy adının mı yoksa boy adının mı ifade edildiği dahi belli değildir. Azların, Yenisey Irmağı'nın batı veya sol kıyıları ile, Alaş akarsuyu Bay-Tayga yöresi civarında yaşamış oldukları düşünülmektedir. Azların lideri ise İlteber unvanını kullanmıştır³. Bu boy adı, II. Türk Kağanlığı'ndan kalan, Köl Tegin, Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Küli Çor ve Uygurlara ait Tariat (Terh) yazıtları ile E 68 numaralı Yenisey bölgesi yazıtı olan El-Başı yazıtında tanıklanmıştır. Dağlık Altay Cumhuriyeti ve Kırgızistan yazıtları ile eski Türk yazısıyla yazılmış el yazmaları, eski Uygur metinleri ve Karahanlı Dönemi eserlerinde, bu kavim adı yer almamaktadır.

[...] *az bodunug étip yar[atıp]* [...] “Az halkını düzene sokup örgütleyerek” [KT D 19] (Aydın, 2017, s. 57).

[...] *çölgi az eri bultum éşi<d>tim az yér y²[olı] anı b[irle] ermiş* [...] “Bozkır Azlarından bir adam buldum. (Şöyle) işittim: “Az ülkesinin yolu Anı (Irmağı) boyunda? imiş.” [T D 6-7] (Aydın, 2017, s. 110).

[...] *teyri kanım atlığı tokuz tatar yéti yéğirmi az buyruku tonrad²a seşüt buja* [...] “İlahi (yüce) hanımın atlıları (süvari birliği) Dokuz Tatar(lardan) on yedi, Az(lardan) komutanlar, Tongra(lardan) generaller ve süvari birliğinden (oluşuyordu). [Ta K 2] (Aydın, 2018, s. 47).

[...] *az totog ançınganga? k^l<...>* [...] “Az(ların) askeri valisi <... >” [El-Başı 13] (Aydın, 2019, s. 181-182-183).

1.3. Bir Hayvan Adı Olarak Az

Zoolojide mustela erminea olarak bilenen, sansargillerden, yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renkli kürkü ile değerli olup etçil bir hayvan olan kakım, eski Türk yazıtlarında hem az hem de as şeklinde geçmektedir. Eski Türkçede az / as olarak geçen bu hayvanın sözlüklerdeki karşılığı olarak gösterilen ‘kakım’ sözcüğünün kökeni ise Arapçadır⁴. Bu hayvan adı, eski Türk yazıtları içerisinde, yalnızca Dağlık Altay Cumhuriyeti yazıtlarından A 85 numaralı İnegen yazıtı ile Yenisey bölgesi yazıtı olan E 98 numaralı Uybat VI ve E 123 numaralı Tepsey VIII yazıtlarında tanıklanmıştır. İnegen ve Uybat VI

³ Daha fazla bilgi için ayrıca bk. Aydın, 2018, s. 102; Aydın, 2015, s. 138; Aydın, 2011, s. 392; Aydın, 2008, s. 98; Golden, 2002, s. 115; Ölmez, 1997, s. 175.

⁴ As hakkında ayrıca bk. ED 240a.

yazıtlarında *as* olarak geçen sözcük, Tepsey VIII yazıtında *az* biçimindedir. Eski Uygur metinlerinde ise bu hayvan adı geçmemektedir. Kaşgarlı ise DLT'nin *az* bahsinde, *as*, *kakım*, *şin*'li şekli de vardır ve o daha doğrudur, demektir. *As* bahsinde ise *as*, *kakım*, *Ze*'li şekli de vardır, bu kelimeyle cariyeler adlandırılır, demektir (Ercilasun – Akkoyunlu, 2015, s. 38).

g? ay külüg az a irbiş e “(Adım) Ay Külüg. **Kakım** ve Sibiryâ panteri.” [E. 123. Tepsey VIII] (Aydın, 2019, s. 219).

1.4. ‘Arzu, Heves, Hırs, Tutku’ Anlamında Az

Az sözcüğünün bu anlamı, eski Türk yazısıyla yazılmış yazıt ve el yazmaları ile Karahanlı Dönemi metinlerinde görülmemektedir. Eski Uygur metinlerinde ise sınırlı sayıda kullanımı vardır. Dahası, *az* sözcüğü bu anlamıyla tek başına değil; *nızvani*, *amranmak*, *övke*, *suk* ve *armıl* sözcükleriyle birlikte kullanılmıştır. *Az* sözcüğü, anılan bu sözcüklerle birlikte, ikileme teşkilinde kullanılmıştır. Eş ya da yakın anlamları karşılamak için kurulmuş olan söz konusu ikilemeler örnekleriyle birlikte aşağıda verilmiştir.

1.4.1. *az nızvani*

Nızvani sözcüğü, tıpkı *az* sözcüğü gibi ‘hırs, tutku, heves’ anlamına gelmektedir. Eş anlamlara gelen bu iki sözcük, *az nızvani* ikilmesinin unsuru olmuştur. Herhangi bir şey için duyulan; aşırı isteğin, hevesin, arzunun bir ifadesi olan bu ikilemenin görüldüğü yerler aşağıda verilmiştir:

[...] *tavar buşı yalañuz az nızvaniğ ok kever küçsiretür* [...] “Mal sadakası yalnızca (aşırı) **hırs** (ve) **tutkuyu** zayıflatır güçsüzeleştirir.” [A. Y., III. Teg., 163 (III. 19a), 10] (Kaya, 1994, s. 131).

[...] *az nızvanıka agukup artayu yokadururta* [...] “(Aşırı) **arzu** (ve) **heveslerle** zehirlenerek bozulup kendini kaybetmek üzereyken” [7. Büyük İlahî (Mani İçin)] (Arat, 1991, s. 40), [T III D 259 22, 260 32, 28] (Bang W., Gabain A. von, 1930, s. 186).

[...] *ogrılarnıñ birin az nızvani ogrınta ölärmüş* [...] “Hırsızların biri (aşırı) **hırs** (ve) **tutku** uğrunda öldürmüş” [T II D 178b 180, 19-20] (Bang W. ve Gabain A. von, 1929, s. 424).

[...] *az nızvanıka ersikip ayıg kılınç üküş kıltnız* [...] “(Aşırı) **hırs** (ve) **tutkuya** iğrenip çokça iyi amel işledik” [BTT XIII, 16. Metin, 39] (Zieme, 1985, s. 109).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Kşanti Kılguluk Nom Bitig’de bir de *az nızvanılıg* ikilemesi vardır. Bu ikileme ise ‘(aşırı) hırs (ve) açgözlülük, tutkulu olma’ şeklinde anlamlandırılabilir.

[...] *az nızvanılıg ämgäklig taloyda uzatı [är]käçläniürläär* [...] “(Aşırı) **hırs** (ve) **açgözlülük** acısıyla okyanusta uzun süre sürüklenirler” [Kşanti Kılguluk Nom Bitig, BTT XXV, 387]. (Wilkens, 2007, s. 76).

1.4.2. *az amranmak*

Amranmak sözcüğü aslında ‘sevgi, aşk, sevinç, sevmek’ anlamlarına gelmektedir (Caferoğlu, 2015, s. 14). Ancak *az* sözcüğüyle birlikte oluşturduğu ikilemenin anlamı, ‘bir şeye duyulan karışkonulamaz istek, hırs, tutku, açgözlülük’ olarak ifade edilebilir. *Amranmak* sözcüğü, söz konusu ikilemenin içinde ‘isteğin aşırısı, tutkunun açgözlülüğe dönüşmesi’ anlamını karşılamaktadır.

[...] *tavar buşı yalajuz az amranmak uguş yértinçüdin yme üntürü ermez* [...] “Mal sadakası yalnızca (aşırı) **hırs** (ve) **açgözlülük** hakim olan bölgeden kurtarmaz.” [A. Y., III. Teg., 162 (III. 18b), 21] (Kaya, 1994, s. 131).

[...] *az amranmak köñül agulug yılanka okşayur* [...] “(Aşırı) **hırs** (ve) **açgözlülük** zehirli yılana benzer” [BTT I, B, 11. Yaprak, 1 (65)] (Hazai – Zieme, 1971, s. 23).

[...] *az amranmak bo köñüllüg alkuta maru tıdıñlar* [...] “Her şeyden önce (aşırı) **hırs** (ve) **açgözlülüğü** engellemek gerekir” [BTT XIII, 15. Metin, 21] (Zieme, 1985, s. 107).

[...] *ymä az amranmak üzä* [...] “Yine (aşırı) **hırs** (ve) **açgözlülük** üzerine” [Kşanti Kılguluk Nom Bitig, BTT XXV, 1586] (Wilkens, 2007, s. 156).

Az nızvanı ve *az amranmak* ikilemelerinin, Altun Yaruk’un 3. kitabının birbirine yakın satırlarında görülmesi dikkat çekicidir. İki ikileme de benzer anlamlara gelmektedir. Her iki ikilemenin esas unsuru *az* sözcüğüdür. *Az* sözcüğünün ‘aşırı istek, tutku, hırs’ anlamı, *nızvanı* ve *amranmak* sözcükleriyle birlikte kullanılarak oluşturulan ikilemeyle pekiştirilmiştir.

1.4.3. *az övke / azlı övke / azsız övkesiz*

Az sözcüğünün sözü edilen ‘hırs tutku’ anlamıyla, *övke* sözcüğü arasında, ilk bakışta zorlama gibi görünen anlamsal ilişki, aynı ikilemenin unsuru oldukları görüldüğünde ortaya çıkmaktadır. ‘Bir şeye duyulan aşırı istek, arzu, heves, hırs’ sonucunda, kişide öfke uyanmaktadır. Bu itibarla, eski Uygur edebiyatında, aşırı hırs ve

sonucunda oluşan öfke, *az övke* ikilemesiyle ifade edilmiştir. Söz konusu ikilemenin bir başka anlamının da *az* sözcüğünün, yazının ilerleyen bölümlerinde değinilecek olan ‘yoldan çıkmak’ anlamıyla paralel olarak ‘azmış, yoldan çıkmış’ olduğu söylenebilir. İkilemenin, ‘hırslı öfkeli’, ‘hırssız öfkesiz’ anlamlarını karşılayan örnekleri de aşağıda belirtilmiştir.

[...] *adınlarını az övke biligsiz küni küvenç körüm sizik ulatı nızvanıları teprep* [...] “Başkalarının **hırs öfke**, yersiz kıskançlık, gurur (dolu) bakış, kuşku (ve) ilaveten (aşırı) tutkularını sarsarak” [A. Y., IV. Teg., 229 (IV. 15a.), 16] (Kaya, 1994, s. 159).

[...] *az övke biligsiz küni küvenç körüm sizikte ulatı kamağ nızvanılar erür* [...] “**Hırs öfke**, yersiz kıskançlık, gurur (dolu) bakış, kuşku (ve) ilaveten tüm hırslar bulunur” [A. Y., IV. Teg., 243 (IV. 22a.), 23] (Kaya, 1994, s. 164).

[...] *biligsiz az övke küvemç toğarlar belgülerler* [...] “Yersiz **hırs öfke** (ve) gurur doğar, oluşur” [A. Y., IV. Teg., 247 (IV. 24a.), 6] (Kaya, 1994, s. 166).

[...] *basa yana az övkeler biligsiztin* [...] “Aynı zamanda **hırs öfke** ve bilgisizlikten dolayı” [14 A. İnanç] (Arat, 1991, s. 150).

[...] *ej ilki azlı övkelı nızvanıları* [...] “En başta **hırslı öfkeli** tutkuları” [A. Y., IV. Teg., 225 (IV. 13a.), 9] (Kaya, 1994, s. 157).

[...] *azsız övkesiz biligsiz bo üç törlüg* [...] “**Hırssız öfkesiz** yersiz bu üç türlü” [A. Y., IV. Teg., 241 (IV. 21a.), 21] (Kaya, 1994, s. 164).

[...] *tuñlıgların azsız övkesiz biligsiz* [...] “Canlıların **hırssız öfkesiz** yersiz” [A. Y., IV. Teg., 243 (IV. 22a.), 4] (Kaya, 1994, s. 164).

1.4.4. azsız suksuz

Suk sözcüğü tıpkı *az*, *nızvanı* ve *amranmak* sözcüğü gibi ‘ihtiras, heves, istek’ anlamına gelmektedir. Yine, *az* sözcüğünün bu anlamıyla birlikte kullanılarak ikileme oluşturulmuştur. Eski Uygur edebiyatında, *az suk* olarak değil, olumsuz şekli olan *azsız suksuz* biçimi tanıklanmıştır. Bu ikilemenin anlamı ‘hırssız ihtirassız, tok gönüllü’ olarak ifade edilebilir.

[...] *kök kalık teg yuklunmaksız azsız suksuz* [...] “Gökyüzü gibi bulaşılmaz **hırssız ihtirassız**” [15. Hikmet Fazileti] (Arat, 1991, s. 156).

1.4.5. *azsız esirkençsiz*

Kşanti Kılguluk Nom Bitig’de *azsız suksuz* ikilemesiyle benzer anlama gelen *azsız esirkençsiz* ikilemesi geçmektedir. Bu ikileme, ‘aşırı tutkuya, hırsa, açgözlülüğe düşmeyen, eli açık, cömert’ anlamına gelmektedir:

[...] *azsız üsirkänçsiz köñülüg* <:> *ulug köñülüg* [...] “Cömert yüreği / cömertliği, büyük yüreği / büyük yardımserliği [Kşanti Kılguluk Nom Bitig, BTT XXV, 3227-3228]. (Wilkens, 2007, s. 246).

1.4.6. *az armul / almır*

Armul / almır sözcüğü eski Uygur metinlerinde tek başına sınırlı sayıda tanıklanmıştır. Söz konusu sözcük, özellikle *az armul / almır* ikilemesininin bir unsuru olarak *az* sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. *Armul / almır* sözcüğü, *az* sözcüğünün ‘hırs, istek, arzu’ anlamının eş anlamlısı gibi görünmektedir.⁵

[...] *övke az armul kılınçı artuk küçlüg erip* [...] “Öfke hırs tutku (dolu) ameli çok güçlü kılıp” [TT VI, Sekiz Yükmek, 71] (Bang W. vd. 1934, s. 110).

[...] *az almır bolmasar* [...] [44a. 10 = 110a, 15] “Hırs (ve) tutku dolu olmasa” (Tekin, Maytrisimit, s. 98).

[...] *az almır bolmaz* [...] “Hırs (ve) tutku dolu olmaz” [44a. 10 = 110a, 16-17] (Tekin, Maytrisimit, s. 98).

[...] *biz yime az almır köñlümüz küçlüg bolup* [...] “Biz yine, hırs (ve) tutku dolu gönülümüz ağır basıp” [72. 5 = 13 320 187, arka 47-48] (Tekin, Maytrisimit, s. 136).

1.4.7. *az saran*

Az ismiyle kurulan bu ikilemelerden başka, anlamı tartışmalı bir de *az saran* ikilemesi vardır. Clauson *saran* sözcüğü için, ‘miser, miserly (cimri, tamahkâr)’ anlamını verir (ED 853b, 854a). A. Caferoğlu sözlüğünde *saran* sözcüğünün karşılığı olarak, ‘eli sıkı, hasis, cimri’ karşılığını verir (2015, s. 197). *Saran* sözcüğü Karahanlı Dönemi eserlerinde de ‘cimri’ anlamında kullanılmıştır. Serkan Şen’in yüksek lisans tezi olan Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler adlı çalışmada, *az saran* ikilemesi ‘aç gözlü hasis’ olarak verilmiştir (Şen, 2002, s. 48). M. Ölmez de aynı konuyla ilgili yaptığı çalışmada *az*

⁵ Ş. Tekin sözcüğü *almır* olarak okur ve ikilemeyi de *az almır* olarak verir (Tekin, 1976, s. 98). *Armul* için ayrıca bk. ED 146b.

saran için, ‘haset ve cimri, kıskanç ve pinti’ anlamını verir (Ölmez, 2017, s. 243-311). Gerek Şen’in gerekse de Ölmez’in yapmış oldukları bu anlamlandırmaların nedeni, *saran* sözcüğüyle *az* sözcüğü arasında anlam ilişkisi kurmalarıdır. Bundan başka, *az* sözcüğünün bu tip bir ‘kıskançlık’ anlamını içerdiği örnek tanıklanmamıştır. Yalnız Altun Yaruk’ta geçen, *azlanma- künileme-* ikilemesinin anlamını, ‘kıskanmak’ anlamındaki *künile-* sözünden hareketle ‘kıskanmak’ olarak tespit etmek mümkün olabilir. Bu itibarla, *az* sözcüğünün yukarıda belirtilen ikilemelerde de görülen, ‘tutku, arzu, hirs’ anlamı göz önüne alınarak *az saran* ikilemesinin, ‘hırslı cimri’ olarak karşılanması daha doğru gibi görünmektedir. Bu durumda, kötü izlenimler uyandıran, ‘bir şeye duyulan aşırı istek, tutku, arzu, hirs ile cimrilik, eli sıkılık’ arasında anlam ilişkisi kurularak *az saran* ikilemesi oluşturulmuştur. Bu tip kötü özelliklerin yan yana anılamak kişinin bunlardan kurtulmasının önemini vurgulanması, eski Uygur metinlerinde sık karşılaşılan bir durumdur. Ayrıca *az* sözcüğünün kazandığı bu ‘cimrilik’ anlamı *azlan- kıvırgaklan-* eş anlamlı ikilemesinde de görülebilir. Zira *azlan- kıvırgaklan-* ikilemesi de ‘cimrilik, pintlilik etmek’ anlamına gelmektedir.

[...] *emgek tözlüg az saran köñülümizni tarkaru kéterü* [...] “Sıkıntı esaslı, **hırslı cimri** gönlümüzü (bu duygulardan) uzaklaştırarak (bu duyguları) dağıtarak” [A. Y., VII. Teg., 472. (VII. 7b), 4] (Kaya, 1994, s. 263).

[...] *ol kişi az saran köñül turgulguluk ermez* [...] “O kişi **hırslı cimri** gönlünü (bu duygulardan) kurtaramaz.” [A. Y., VIII. Teg., 526. (VIII. 15b), 16] (Kaya, 1994, s. 285).

Az adı yukarıda ifade edilen anlamlarının yanında, bir de II. Türk Kağanlığı’ndan kalan Köl Tegin yazıtının kuzey yüzünün beşinci ve sekizinci satırlarında tanıklanmıştır.

[...] *köl tégin az yağızın² binip oplayu tegip* [...] “Köl Tegin **Az** yağız (atına) binip ileri atılıp saldırıp” (Aydın, 2017, s. 66).

[...] *köl tégin az yağızın² binip tegdi* [...] “Köl Tegin **Az** yağız (atına) binip saldırdı.” (Aydın, 2017, s. 66-67).

Satırlar incelendiğinde, *az yağız* ifadesinden ya Köl Tegin’e ait bir atın ismi, rengi ya da cinsi anlaşılmaktadır. Buradaki *yağız* sözcüğü ‘kahverengi’ anlamında bir sözcüktür ve atın rengini belirtir. Atın rengini ifade eden bu *yağız* sözcüğünün Moğolca karşılığı ise ‘dajir’dir. *Az yağız* ifadesini ‘Az halkına ait kahverengi / toprak rengi at’ olarak anlamak daha doğru gibi görünmektedir. Çünkü bozkır yaşamında hem Moğollar hem de Türkler atları renklerine göre

isimlendiriyorlardı. *Yagız* atın rengini ifade ettiğine göre *az* da bu atın adını yahut alındığı yeri ifade etmelidir.⁶

2. Eylem Olarak Az-

2.1. ‘Şaşırarak, Sapmak, Yoldan Çıkmak, Yolunu Kaybetmek’ Anlamında Az-

Az- eylemi, eski Türk yazısıyla yazılmış el yazmalarında, sıklıkla bu anlamıyla kullanılmıştır. II. Türk Kağanlığı’ndan kalan yazıtlardan Ongi yazıtında, söz konusu ‘şaşırmak, sapmak’ anlamının olumsuz şekli kullanılmıştır. Az- eylemi, bu anlamıyla eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde de tanıklanmıştır.

[...] *azmasun tép yérçi yarat<t>ı yañılmazun tép bilgeg urtı azmaz yé[r]çi yañılmaz bilge unutm[m]az ötüğçi yañılmaz bétkéçi bilgelig yañılmaz yérçilig azmaz yañılmasar bilge bol[maz] azmasar yérçi bolmaz [...]* “**Yolu kaybetmesin** diye kılavuz yarattı, yanılmasın diye bilge meydana .çıkardı. **Yoldan çıkmayan** kılavuz(dur), yanılmayan bilge(dir), unutmayan ricacı(dır), yanılmayan yazıcı(dır). Bilgesi (danışması) olan yanılmaz, kılavuzu olan **yolunu kaybetmez**. Yanılan olmasa bilge olmaz, **yolunu kaybeden** olmasa kılavuz olmaz.” (Or. 8212/78 A Fragmanı: A (B?) Yüzü, 6, 8, 13).

[...] *üze tuman turdı asra toz turdı kuş og<l>ı uça aztı kékik oğlı yügürü aztı kişi oğlı yoryu aztı [...]* “Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçarken **yolunu kaybetti**. (Dört ayaklı) yabanî hayvan yavrusu koşarken **yolunu kaybetti**. İnsanoğlu yürürken **yolunu kaybetti**.” [İrk Bitig 15] (Yıldırım, 2017, s. 36).

[...] *yol azsar ev tapmaz [...]* “yolu **şaşırsa** evi bulamaz” [T II Y 36. 13, 33] (Bang W. ve Gabain A. von, 1929, s. 246).

[...] *azmışlarka yolçı yértçi boltuñuz [...]* “(**yolunu**) **şaşırmışlara** rehber kılavuz oldunuz.” [T III D 260 3, 69] (Bang W. ve Gabain A. von, 1930, s. 190).

DLT’de ise *az-* bahsinde, *ol yol azdı* “o **yolu kaybetti, şaşırdı.**” denilmektedir. (Ercilasun – Akkoyunlu, 2015, s. 89). *Ula* maddesinin örneğinde ise *ula bolsa yol azmas bilig bolsa söz yazmas* “Arazide işaret olsa yol **kaybedilmez**; insanda da akıl olsa konuşmada yanlış yapmaz.” denilmektedir (Ercilasun - Akkoyunlu, 2015, s. 44). Az-

⁶ At adları ve renkleri konusunda daha fazla bilgi için bk. ED 909a, Doerfer, 1995, ss. 208-227; Sağol, 1995, ss. 126-146; Aalto, 2000, ss. 453-457; Clauson, 1965, ss. 161-166; Esin, 1965, ss. 167-227.

eylemi bu anlamıyla, Karahanlı Dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig, Divân-ı Hikmet ve Kur'an Tercümesi'nde de kullanılmıştır.

2.2. 'Ayrılmak, Çekip Gitmek, Ölmek' Anlamında Az-

Az- eylemi, Yenisey bölgesi mezar taşı yazıtlarında, mecazî bir kullanımla, 'kişinin bu dünyadan ayrılması, ölmesi' anlamını kazanmıştır. Sözcük, 'kişinin yolunu şaşırarak bu dünyadan geçmesi, sevdiklerinden ayrılması' anlamında kullanılmıştır.

kün e ay a azdım "güneşten aydan **ayrıldım**." [E. 11. Begre, 2] (Aydın, 2019, s. 70).

sekiz adağlıg barımıg üçün yılku tüketi bardım a anta bökmedin e yuta ürünümüg e karamıg a azdım a "Sekiz ayaklı malım mülküm için, at sürüm tükeninceye kadar gittim. Onlara doymadım, ne acı! Soylu (ve) avam (halkımdan) **ayrıldım**." [E. 11. Begre, 3] (Aydın, 2019, s. 70).

êlim e kanım a bökmedim e yaşım yéti yétmiş azdım a "Yurduma, hanıma doymadım, Yaşım altmış yedi (iken) **ayrıldım (öldüm)**." [E. 11. Begre 6] (Aydın, 2019, s. 70).

bir yétmiş yaşımga kök teñride künke azdım esizim e "Altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten **ayrıldım**. Ne yazık!" [E. 45. Köjeelig-Hovu, 5] (Aydın, 2019, s. 151).

<...>² oglum öz er azdım "<...> çocuklarım <...> **ayrıldım**." [E. 68. El-Başı, 12] (Aydın, 2019, s. 182).

üç arguy art<d>ım esizim e adrı<l>tım a bökmedim e azmatım ay kü[n] <...>"Üç siperi arturdum, ne yazık ki ayrıldım. (Sizlere) doymadım, **ayrılmadım**, ay (ve) güneş <...>" [E. 42. Bay-Bulun I, 4] (Aydın, 2019, s. 142).

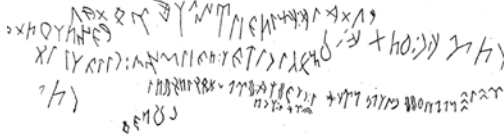
Yenisey bölgesi yazıtlarında, E 2 numaralı Uyük-Arjan yazıtının ilk satırında bir de *azış-* eylemi tanıklanmıştır. *Azış-* eylemi de tıpkı *az-* eyleminin verdiği 'ayrılmak, ölmek' anlamını taşımaktadır.

êşim <u>ırım azışdım "Eşim(den) çocuklarım(dan), **ayrıldım**." (Aydın, 2019, s. 47).

Az- eyleminin kazandığı bu mecazî 'ölüm' anlamı, eski Türk yazısıyla yazılmış yazıtlar, el yazmaları, eski Uygur Türkçesi ile Karahanlı Dönemi metinleri içerisinde, Yenisey yazıtlarından başka, Dağlık Altay Cumhuriyeti yazıtlarından A 7 Mendur-Sokkon 1-2 ve A 18 Bar-Burgazı I yazıtlarında tanıklanmıştır.

A 7 numaralı Mendur-Sokkon 1-2 yazıtının ilk satırında:

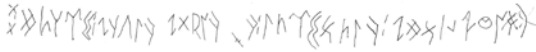
er (a)l(i) (a)l(a)r (a)pa ak yaddın öl(ü)p (a)z(a)r (e)rk(i)m[n]i ?
(e)l(i)g (a)d(a)ş(i)m ad(i)r(i)p öz (e)w(i)me /(e)w(i)ne t(e)z(i)tdi
“Erkeklik adı Atar Apa’dır). (O) Nefret dolu yabancılar yüzünden
öldü. Elli yoldaşımın gücünü (benden) ayırıp evime / evine
(obama/obasına) kaçmak zorunda bıraktı. / Erkeklik adı Atar
Apa’dır). (O) Nefret dolu yabancılar yüzünden **öldü**. Elli yoldaşımı
öldürüp obama dönmek zorunda bıraktı.”⁷ denilmektedir (Tıbıkova vd.
2012, ss. 131-132; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A7/A7_O.HTM,
05.10.2018).

[Fotoğraf 1: http://www.altay.uni-frankfurt.de/A7/MENSOK1_X.PNG (05.10.2018)]

A 18 numaralı Bar-Burgazı I yazıtında da:

ünt(e) (e)s(i)z(i)m e : éki (a)t (a)zd(u)rtı : kuyda k(i)s(i)(η>m)
(a)dr(i)l(i)m “Bağır! (Yas tut!) Ne yazık! Ne acı! İki at **öldürüldü**,
obada eşimden ayrıldım (öldüm).” denilmektedir (Tıbıkova vd. 2012,
ss. 109-110-111; http://www.altay.uni-frankfurt.de/A18/A18_O.HTM,
05.10.2018).

[Fotoğraf 2: http://www.altay.uni-frankfurt.de/A18/BRBGZ1_X.PNG (05.10.2018)]

Yazıtta geçen az- eyleminin, mecazî ölüm anlamı taşıdığı açıkça
görülmektedir. Sözcük, -tUr- ettirgenlik eki alarak sözü edilen iki atın
öldürülmüş olduğunu ifade etmiştir⁸.

⁷ Farklı bir anlamlandırma denemesi için ayrıca bakınız: Kormuşin vd. 2016, s. 295.

⁸ Farklı okuma denemeleri için yukarıda verilen internet adresine bakılabilir, ayrıca: Kormuşin vd. 2016, s. 282.

2.3. Az- Eylemiyle Kurulan İkilemeler

Az- eylemi de tıpkı *az* adı gibi yalnızca eşselsilik, eş anlamlılık ve mecazî anlam kazanmanın yanında, ikileme teşekkülünde de kullanılmıştır.

2.3.1. az- *yañıl-*

Az- sözcüğü ile *yañıl-* sözcüğü yan yana kullanılarak ‘şaşırmak, yoldan çıkmak’ anlamında, yakın anlamlı bir ikileme oluşturulmuştur. Burada söz konusu ‘yolunu kaybetmek’ anlamı mecazidir:

[...] *altı yollug sansarta azıp yañılıp tögzinür* [...] “Altı yollu Samsara’da **yanılıp yoldan çıkıp** dönüp duran” [BTT XIII, Avalokiteşvara, 27] (Zieme, 1985, s. 123).

2.3.2. az- *yaz-*

‘Yoldan çıkmak, şaşırmak’ anlamına gelen *az-* sözcüğü Karahanlı Dönemi eserlerinde de kullanılmıştır. Kutadgu Bilig’de bu sözcüğün yanına, ‘şaşırmak, yanılmak’ anlamındaki *yaz-* eylemi getirilerek eş anlamlı bir ikileme oluşturulmuştur. Bu ikilemenin anlamı ‘yanılmak, şaşırmak’ olarak ifade edilebilir.

[...] *sözüg sözledeçi azar hem yazar* [...] “Sözü söyleyen **yanır, şaşırır**” [Kutadgu Bilig 205] (Arat, 1979, s. 37).

2.3.3. *adrılma- azma-*

Bu ikilemenin unsuru olan *azma-* eylemi, II. Türk Kağanlığından kalma yazıtlarda olumlu şekliyle geçmemektedir. Bu da o dönemde *az-* eyleminin de kullanıldığını göstermektedir. Burada *azma-* eylemi bir ileri ögedir ve ‘yoldan çıkmamak, sapmamak’ anlamını karşılamaktadır.

[...] *kañ yorıp éltériş kağanka adrılmadok yañılmadok teñri bilge kağanta adrılmalım azmalım téyin ança ütledim* [...] “Baba, ilerleyip Elteriş Kağan’dan ayrılmadığı, hata yapmadığı, Aziz Bilge Kağan’dan **ayrılmayalım, doğru yoldan çıkmayalım**” diye öylece öğüt verdim.” [O K 3] (Aydın, 2017, s. 125).

2.3.4. *azıp kal- adrıl-*

Bir diğer ikileme ise E 10 numaralı Yenisey bölgesi yazıtı olan Elegest I yazıtında geçen *azıp kal- adrıl-* ikilemesidir. Bu ikilemeyi oluşturan unsurlardan her ikisi de kazandıkları mecazî ‘ölüm’ anlamıyla dikkat çekmektedir. Yenisey bölgesi yazıtlarının tamamında ve bazı Dağlık Altay Cumhuriyeti ile Kırgızistan yazıtında, *adrıl-*

eylemi mecazî bir anlam kazanarak 'kişinin bu dünyadan ve sevdiklerinden ayrılması; ölmesi' anlamında kullanılmıştır. Böylelikle *adrl-* ve *az-* eylemleri, eş anlamlı bir ikileme oluşturmuştur.

êlim utuşıña azıp kala<y>ın adrılayın [...] "Yurdum uğruna **çekip gideyim, ayırılıyım (öleyim)**" [E 10. Elegest I, 9] (Aydın, 2019, s. 65).⁹

SONUÇ

Dış dünyada var olan sınırsız sayıda varlığın, diğerlerinden kendilerini ayıracak bir ada sahip olmaları gerekmektedir. Diller, sınırı olmayan söz konusu varlıklara ad bulma konusunda, temelde seslerden faydalanır. Ancak bir dilin üretebileceği ses sayısı 45-50 dolayındadır. Bu durumda, diller bu sınırlı sayıda sesi kullanarak sınırsız sayıdaki kavrama ad vermek zorunda kalır.

Sözü edilen zorunlulukta, diller farklı yollara başvurmaktadır. Dillerin kullandıkları bu yöntemlerden en etkilisi belki de sözcükler arasında kurulan anlam ilişkileridir. Sözcükler arasında kurulan eş seslilik, eş anlamlılık ve hatta zıt anlamlılık bağları sayesinde diller, sözü edilen sınırlılıkta yeni kavramlara ad bulabilme imkânına kavuşmaktadır. Ayrıca sözcüklerin tek başına kazandıkları terim, yan ve mecaz anlamlar da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Sözcük kökleri de ayrıca ortak kök veya sesteş kök özelliği göstermekte, bu da aynı kökün hem eylem hem de ad olarak kullanılabilme imkânını sağlamaktadır. Bu anlamsal çatallaşma ve ortaklıklar üzerinden, diller ayrıca ikilemeler de kurmaktadır. İkilemeler, üstlendikleri anlatımı güçlendirme ve sözü güzelleştirme fonksiyonlarının yanında, eldeki sesleri ve sözleri kullanarak yeni kavramlar türetme noktasında da katkı sağlamaktadır.

Dillerin kullandığı bu mekanizmalardan pek çoğu, eski Türkçede sıklıkla kullanılan *az* sözcüğü üzerinde de işlemektedir. *Az* sözcüğü öncelikle sesteş kök niteliğindedir. Yazılış itibarıyla aynı olan *az* adı ile *az-* eylemi arasında, anlamsal hiçbir bağlantı yoktur. *Az* sözcüğü yalnızca ad olarak dahi dört farklı anlamı karşılamaktadır. *Az* sözcüğü ad olarak yan anlamlar kazanmış olmanın yanında, Eski Türkçe Dönemi'nde altı farklı ikilemenin de unsuru olmuştur. Böylelikle *az* sözcüğü ad olarak pek çok anlamsal boyut kazanmıştır. *Az-* eylemi de Eski Türkçe Dönemi'nde iki farklı anlamı karşılamaktadır. Bu anlamlardan bir tanesi olan mecazî 'ölüm' anlamı hayli dikkat

⁹ Kormuşin vd. 2016, s. 71'de aynı satır *êlim utuşıña bir kalnu (...m kunçuyım ... şa er y'girmen) erdi ayıt-a* "Devletimin zaferi içinyaparak.... oldum. Ne acı!" şeklinde okunmuş ve anlamlandırılmıştır.

çekicidir. Kötü izlenimleri olan ölüm olayının, 'kişinin sevdiklerinden ayrılması, bu dünyadan çekip gitmesi, yolunu şaşırarak kaybolması' şeklinde ifade edilmesi, Türk dilinin henüz Eski Türkçe Dönemi'nde dahi ne derece işlenmiş bir dil olduğunun başka bir göstergesidir. Türk dilinin ilk yazılı belgelerinde kullanılan *azıp kal- adrıl-* ikilemesinin her iki unsuru da kendi temel anlamları dışında mecazî bir anlam kazanmıştır. Yani sözcükler hem mecazî anlamlar kazanmış hem de kazanılan bu mecazî anlamların aynılığından hareketle eş anlamlı bir ikileme oluşturmuştur. Bu da gösteriyor ki Türk dili 8. yüzyıldan çok daha öncesinde bu tip bir manevrayı yapabilecek olgunluğa ulaşmıştır.

Az sesteş kökünün hem ad olarak hem eylem olarak kazandığı farklı anlamlar, eski Türkçenin bütünlüğü içerisinde, bağlamlarıyla birlikte ortaya konulmuştur. Eski Türkçe kavramıyla kastedilen elbette Orhon, Uygur ve Karahanlı devirleridir. Yapılan bu çalışma bu yönüyle araştırmacılara, bir sözcüğün, o dilin çağdaş lehçeleri arasında görülebilecek farklılık ve aynılıklarını sezebilme imkânını sunmaktadır. Dahası aynı sözün, bir dilin tarihsel dönemleri içerisinde, ne gibi değişimlerle devamlılığını sağladığı, kullanımdan düştüğü veya ne tip anlamsal/yapısal çatallaşmalara uğradığı da bu çalışmayla ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

- Aalto, P. (2000). Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2000 / II, S. 587, 453-457.
- Ağakay, M. A. (1953). İkizlemeler Üzerine I-II. *Türk Dili Dergisi*, C. II, S. 16-17.
- Ağakay, M. A. (1954). Türkçede Kelime Koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 97-104.
- Aksan, D. (2014). *En Eski Türkçe'nin İzlerinde: Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlatıldığı Gerçekler*. İstanbul.
- Aktan, B. (2008). Divanü Lûgati't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 1-12.
- Akyalçın, N. (2007). *Türkçe İkilemeler Sözlüğü*. (1. Baskı), Anı Yayıncılık, Ankara.
- Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. (1. Baskı), Kömen Yayınları, Konya.

- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtları'nın Söz Dizimi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Alyılmaz, C. (2004). *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*. Kurmay Basım Yayın Dağıtım, Ankara.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtları'nın Bugünkü Durumu*. Kurmay Basım Yayın Dağıtım, Ankara.
- Alyılmaz, C. (2008). *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*. Karam Yayınları, Ankara.
- Alyılmaz, S. (2013). Güncel Türkçe Sözlük'te Yer Alan Argo Nitelikli Kavram İşaretleri. *Leyla Karahan Armağanı*, 165-192.
- Arat, R. R. ve Eberhard, W. (1936). *Türkische Turfan Texte VII*. ABAW, Berlin.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig, I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. (3. Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükeki, Atabetü'l-Hakayık*. Türk Dil Kurumu Yayınları: 142, Ankara.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. (1. Baskı), Kömen Yayınları, Konya.
- Aydın, E. (1997). Orhon Yazıtlarında Hendiadyoinler. *Türk Dil Kurumu Türk Dili Dergisi*, S. 577, 417-421.
- Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. (1. Baskı), Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. (1. Baskı), Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. Kronik Kitap, İstanbul.
- Bang, W. ve Gabain, A. von. (1929). *Türkische Turfan Texte I*. ABAW, Berlin.
- Bang, W. ve Gabain, A. von. (1929). *Türkische Turfan Texte II*. ABAW, Berlin.
- Bang, W. ve Gabain, A. von. (1930). *Türkische Turfan Texte III*. ABAW, Berlin.

- Bang, W. ve Gabain, A. von. (1930). *Türkische Turfan Texte IV*. ABAW, Berlin.
- Bang, W. ve Gabain, A. von. (1931). *Türkische Turfan Texte V*. ABAW, Berlin.
- Bang, W. vd. (1934). *Türkische Turfan Texte VI*. ABAW, Berlin.
- Barutçu Özönder, S. (2006). Çöyr Yazıtı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, s. 108-124.
- Baskakov, N. A., ve Toşçakova, T. M. (1947). *Oyrotsko-Ruskiy Slovar/Oçerk Grammatiki Oyrotskogo Yazıka*. Moskova.
- Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (3. Baskı), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Bazin, L. (1993). Quelques remarques d"Epigraphie Turque ancienne. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, s. 33-41.
- Bazin, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*. çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1965). Turkish and Mongolian Horses and use of Horses, An Etymological Study. *Central Asiatic Journal*, Vol. 10, No. 3/4, Proceedings of the VIIth Meeting of the Permanent Internatinnal Altaistic Conference:: 29 Ağustos-3 Eylül 1964, 161-166, Harrassowitz Verlag.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Çağatay, S. (2008). Uygurcadaki Hendiadyoinler. *Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmamış Tüm Makaleleri*, C. I., Ayaz Tahir Türkistanlı İdil-Ural Vakfı, İstanbul.
- Çetin, E. (2017). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. (1. Baskı), Karahan Kitabevi, Adana.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen dr orientalischen Kommission 10*, Wiesbaden.
- Doerfer, G. (1995). Türkische Farbbezeichnungen und Pferdezucht. *Central Asiatic Journal*, Vol. 39, No. 2, 208-227, Harrassowitz Verlag.

- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Divânü Lugâti't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*. (2. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. vd. (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*. (2. Baskı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Erdem, M. D. (2005). Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine. *Bilig*, Bahar 2005, Sa. 33, 189-225.
- Esin, E. (1965). The Horse in Turkic Art, *Central Asiatic Journal*, Vol. 10, No. 34. Proceedings of the VIIIth Meeting of the Permanent Internatinnal Altaistic Conference: 29 Ağustos-3 Eylül 1964 (Aralık 1965), 167-227, Harrassowitz Verlag.
- Foy, K. (1899). Studien zur Osmanischen Syntax, Das Hendiadyon und die Wortfolge ana baba. *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (MSOS)*, C. II, Böl. II, 1899, 105-136.
- Gabain, A. von. (1954). *Türkische Turfan Texte VIII*. ABAW, Berlin.
- Gabain, A. von. (1958). *Türkische Turfan Texte IX*. ABAW, Berlin.
- Gabain, A. von. (1959). *Türkische Turfan Texte X*. ABAW, Berlin.
- Gabain, A. von. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı* (Haz. C. Alyılmaz ve O. Mert). Ankara.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hatipoğlu, V. (1981). *Türkçede İkilemeler*. (2. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hazai, G. ve Zieme, P. (1970). *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthas des Meister Fu'. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*. Berlin (Berliner Turfan-Texte I).
- Hirik, E. (2018). Türkçede Tekrarlı Yapı Sınıfları. *Türkiyat Mecmuası*, 28/2, s. 37-65.
- http://www.altay.uni-frankfurt.de/A18/BRBGZ1_X.PNG
(05.10.2018)

- http://www.altay.uni-frankfurt.de/A18/A18_O.HTM (05.10.2018)
- http://www.altay.uni-frankfurt.de/A7/MENSOK1_X.PNG
(05.10.2018)
- http://www.altay.uni-frankfurt.de/A7/A7_O.HTM (05.10.2018)
- Kara, G., ve Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. Akademie Verlag Berlin (Berliner Turfan-Texte VII).
- Kara, G ve Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Manjuśīnāmasaṅgīti*. Akademie Verlag Berlin, Berlin (Berliner Turfan-Texte VIII).
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kormuşin, I. vd. (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. (1. Baskı), BilgeSu Yayınları, Ankara.
- Malov, S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, textı i perevodı*. Moskva-Leningrad.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları'ndan Tes - Tariat - Şine Us*. Belen Yayıncılık, Ankara.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Nadelyayev, V. M. vd. (1969). *Drevnyurkskiy Slovar'*. Leningrad.
- Orkun, H. N.. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. (3. Baskı), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca İkillemeler Üzerine. *Belleten*, 65 (2), 243-311.
- Ölmez, Z. (1997). K. Kutadgu Bilig'de İkillemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 7, 19-40.
- Ölmez, Z. K. (1998). Kutadgu Bilig'de İkillemeler (2). *Bahşi Öğdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, (1. Baskı), eds. Mehmet Ölmez - J. Peter Laut, Simurg Yayıncılık. [Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 21], İstanbul-Freiburg.
- Rozental, D. ve Telenkova, M. A. (1976). *Slovar Spravočnik*. Lingvističeskix Terminov, Moskova.

- Röhrborn, K. (1971). *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*. Berlin (Berliner Turfan-Texte II).
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung I, a-agrig*. Franz SteinerVerlag GMBH, Wiesbaden.
- Sağol G. (1995). Tarihi Şivelerde At Donları. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Türkiye Jokey Kulübü, 126-146, İstanbul.
- Sev, G. (2004). Divanı Lûgati't-Türk'te İkillemeler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. LXXXVIII, Ekim 2004, S. 634, 497-510.
- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Samsun. (Türkiye).
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II Maytrisimit*. Sevinç Matbaası, Ankara.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index. Berliner Turfantexte IX*, Berlin.
- Tekin, T. (1997). The first Altınköl Inscription, *Turkic Languages 1 / 2*, 210-226.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. (2. Baskı), TDAD, İstanbul.
- Tıbıkova, L. vd. (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskix Pamyatnikov Gornogo Altaya*. (1. Baskı), Gorno-Altaysk, Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet.
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. (2. Baskı). Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Toprak, F. (2005). Harezm Türkçesinde İkillemeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü*, C. V, S. 2, 277-292.
- Tuna, O. N. (1983). Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkillemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi. *Türk Dil Kurumu Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*, 163-228.
- Üstünova, K. (1998). Dede Korkut Destanlarında Aralıklı İkillemeler. *Türk Dili, Türk Dil Kurumu*, S. 557, 464-470.

- Wilkens, J. (2007). *Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig*. Berlin (Berliner Turfan-Texte XXV).
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*. (1. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte*. Berlin (Berliner Turfan-Texte V).
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin (Berliner Turfan-Texte XIII).

Makale Künyesi (Araştırma): Uzun, A. Ş. (2019). Ahmet Cevat Emre'nin Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri ile ilgili görüşleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 35-60.

AHMET CEVAT EMRE'NİN TÜRKÇENİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ¹

Alev Şeyda UZUN²

ÖZET

Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri, bugüne kadar pek çok araştırmacının konusu olmuştur. Türk dilinin kökeni ve yapısı ile ilgili araştırma yapan Türkologlardan biri de Ahmet Cevat Emre (1876-1961)'dir. Emre, özellikle Atatürk döneminde kaleme aldığı araştırma yazılarında Türk dilinin bütün dünya dillerine kaynaklık eden bir ana dil olduğu görüşünü savunmuş, III. Türk Dili Kurultayı'na sunduğu bildiriyle Güneş-Dil Teorisi çerçevesinde bu görüşünü ispatlamaya çalışmıştır. Ahmet Cevat, yaptığı incelemelerden hareketle dünya dillerinin sınıflandırılmasında hatalı görüşlerin kabul edildiğini ileri sürmüştür. Ona göre Türkçe köken olarak Hint-Avrupa dil ailesine yakındır, yapı olarak ise bükümlü dillere ait pek çok özellik taşımaktadır. Bu görüşlerini Türk dilinin tarihî dönemleri ve Türk lehçeleri ile Hint-Avrupa dillerini karşılaştırarak açıklamaya çalışmıştır. Onun bazı Fransız dil bilimcilerden esinlenerek ortaya attığı bu iddialar, döneminde eleştiri almıştır. Ancak Türk dilinin kökeni, mensup olduğu dil ailesi, Hint-Avrupa dil ailesiyle ilişkisi ve yapısal özellikleri Türkologların gündeminde yer almaya devam etmektedir. Nitekim bugün Nostratik ve Avrasyatikçiler de benzer görüşler ileri sürmektedirler.

Anahtar kelimeler: Ahmet Cevat Emre, Hint-Avrupa dil ailesi, Türk dilinin kökeni, Türk dilinin yapısı.

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Leylâ KARAHAN'ın danışmanlığında yürütülmekte olan "Ahmet Cevat Emre'nin Türk Dili ve Türk Dili Eğitimi ile İlgili Görüşleri" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Ankara İl Millî Eğitim, Öğretmen. alevseydauzun@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3072-3483>

AHMET CEVAT EMRE'S VIEWS ON THE PLACE OF TURKISH LANGUAGE AMONG THE WORLD'S LANGUAGES

ABSTRACT

The place of Turkish among the world languages has long been the subject matter of many researches. One of the Turkologists who research the origin and structure of the Turkish language is Ahmet Cevat Emre (1876-1961). Emre, especially in his research writings during the period of Atatürk he has defended the view of the Turkish language is a native language of all the world languages. III. In his presentation to the Turkish Language Congress, he tried to prove this view within the framework of the Sun-Language Theory. Ahmet Cevat argues that, based on his investigations, false views were accepted in the classification of world languages. According to him, Turkish-as origin-is close to the Indo-European language family, and as a structure carries many features of flexional languages. He tried to explain these views by comparing the historical periods of Turkish language and Turkish dialects and Indo-European languages. His claims inspired by some French linguists have been criticized in the period of these claims. However, the origin of the Turkish language, the language family it belongs to, the relationship with the Indo-European language family and its structural features continue to be on the agenda of Turkologists. Indeed, today the Nostraticist and Eurasians suggest similar views.

Key words: Ahmet Cevat Emre, Indo-European language family, origin of Turkish language, structure of Turkish language.

GİRİŞ

Türkçe, çok geniş bir coğrafyada yüzyıllardır kullanılmakta olan eski bir dildir. Türk dilinin kökeni, tarihi gelişimi, hangi dil ailesine mensup olduğu ve yapısal özellikleri hakkında alan literatüründe pek çok çalışma bulunmaktadır. Türk dilinin tarihi ve dünya dilleri arasındaki yeri ile ilgili yaptığı araştırmalarla bilinen Türkologlardan biri de Ahmet Cevat Emre (1876-1961)'dir.

Girit'in Resmo şehrinde dünyaya gelen Emre'nin Kalives köyünde başlayan eğitim-öğretim hayatı Yerapetre kasabası, Kandiya ve Resmo şehirlerinde devam etmiştir. Bu dönemde Türkçenin yanı sıra Arapça, Farsça, Rumca ve Fransızca öğrenmiş, yazı hayatına Fransızcadan tercüme yapılarak ve küçük manzumeler yazarak başlamıştır. Başarılı bir öğrenci olan Ahmet Cevat, 1890 yılında Girit valisi Cevat Paşa'nın aracılığıyla İstanbul'a okumaya gönderilmiş, İstanbul'da kaydolduğu Kuleli Rüştiyesi'nin son sınıfını ve Kuleli İdadisi'ni birincilikle bitirerek mezun olmuştur. Harbiye'de okuduğu yıllarda İttihat ve Terakki Partisine üye olduğu gerekçesiyle sürgüne

gönderilmiştir. Ahmet Cevat'ın Trablusgarp'taki sürgün hayatı II. Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılında son bulmuş, Trablusgarp'tan İstanbul'a gelerek çeşitli gazete ve dergilerde yazarlık ve muhabirlik yapmıştır. 1910 yılında yazdığı "Lisan-ı Osmani" adlı eseri onun "Gramerci Cevat" olarak anılmasını sağlamıştır. Aynı zamanda bir eğitimci olan Ahmet Cevat, farklı sınıf düzeyindeki öğrencilere Türkçe dersi vermiş; edindiği tecrübelerden hareketle ilkokul, ortaokul ve lise öğrencileri için dil bilgisi ders kitapları hazırlamıştır. Darülfünunda konferans verdiği dönemde Ural-Altay dilleri bilgini Alman Türkolog Prof. Dr. Friedrich Giese³'nin asistanı olmuş, en eski Türk yazısıyla ilgili edindiği bilgilerin yanı sıra fonetik ve dil bilimine dair aldığı dersler sayesinde Türkoloji'ye karşı ilgisi her geçen gün artmıştır. Türkoloji alanındaki çalışmalarıyla Alfabe Komisyonunda, Dil Encümeninde ve Türk Dili Tetkik Cemiyetinde de görev almıştır. Türkoloji ve eğitim alanındaki çalışmalarının yanında edebiyat ve kültür dergisi olan Muhit'i de çıkaran Ahmet Cevat, III. ve IV. dönem Çanakkale milletvekili olmuş, 1961 yılında Ankara'da vefat etmiştir (Sağol, 1987, s. 261-264; Emre, 1960, s. 37-222).

Ahmet Cevat Emre, Türk dili alanında yaptığı çalışmalar ve ortaya koyduğu eserler ile Türkoloji'ye önemli hizmetleri olan bir araştırmacıdır. Arapça, Farsça, Rumca, Fransızca gibi dilleri bilmesi, onun karşılaştırmalı dil araştırmaları yapmasına imkân vermiş, bilgilerini Darülfünunda aldığı Türk dili tarihi, fonetik ve dil bilimi eğitimi ile zenginleştirmiş ve özellikle Atatürk döneminde Türkoloji araştırmalarında etkin rol oynamıştır.

Ahmet Cevat, 1930-1950 yılları arasında diğer dil bilimcilerden farklı olarak dünya dillerinin sınıflandırılmasında yanlış ve kasıtlı ölçütlerin dikkate alındığını iddia etmiştir. Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeriyle ilgili hatalı bulduğu görüşlerin doğruluğunu ispat edebilmek için ise Türk dilini Hint-Avrupa dilleriyle karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Ahmet Cevat 1934 yılında yapılan II. Türk Dil Kurultayı'nda Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle mukayesesi tezini savunmuş, bu tez 1935 yılında Türk Dili Dergisi'nde ayrı olarak basılmıştır. Onun bu tespitleri döneminde dikkat çekmiş, bazı dilciler tarafından olumlu, bazıları tarafından ise olumsuz eleştiriler almıştır. Ahmet Cevat'ın Türkçenin kökeni ve yapısıyla ilgili bazı tespitleri bugün çoğu dil bilimi çevreleri tarafından kabul edilmemektedir. Ancak onun özellikle Atatürk döneminde yoğunlaşan bu Türkoloji çalışmaları, 1960'lı yıllardan sonra Nostratik ve Avrasyatik dil teorilerini savunan dilciler tarafından tekrar gündeme gelmiştir.

³ Friedrich Giese (1870-1944). Darülfünun'da Ural-Altay dilleri kürsüsünde görev yapan, Berlin Yakınoğu Enstitüsü Profesörü, Alman Türkolog.

Bunlardan “Nostratik” terimini ilk kullanan Holger Pedersen'dir. Pedersen bu terimi 1903 yılında yazdığı “*Türkische Lautgesetze*” adlı makalesinde Hint-Avrupa ile bağlantılı diller için kullanmıştır. Çağdaş Nostratik teorisinin kurucusu ise Rus dil bilimci Vladislav İlliç-Svitiç'tir. Onun 1960'ların başında ortaya koyduğu teoriye göre Hami-Sami, Kartvel, Hint-Avrupa, Ural, Dravid, Altay dil aileleri aynı kökten çıkmıştır ve bu diller bir “büyük aile” oluştururlar. Amerikalı dil bilimci Joseph Harold Greenberg tarafından kurulan Avrasyatik teori de Hint-Avrupa, Ural-Altay, Gilyak, Kore-Japon-Aynu, Çukça ve Eskimo-Aleut dil ailelerinin bir “büyük aile” oluşturduğunu iddia eder (Ercilasun, 2005, s. 27-28). Buna göre Ahmet Cevat'ın 1934'te gündeme getirdiği tezde ileri sürdüğü görüşlerin benzeri, 1960'lı yıllarda Rus ve Amerikalı dil bilimciler tarafından da iddia edilmiştir.

Bu çalışmada Ahmet Cevat Emre'nin Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri ile ilgili görüşlerini tespit etmek amaçlanmıştır. Bu ana amaca ulaşabilmek için Ahmet Cevat'ın Türk dilinin kökeni ve yapısıyla ilgili görüşlerini tespit etmek alt amaçları belirlenmiştir. Araştırmada birebir etkileşim gerektirmeyen daha çok dokümanlara dayalı veri toplama ve analiz esasına dayalı “*etkileşimsiz nitel araştırma deseni*” uygulanmış, doküman incelemesi yoluyla toplanan verilerde, bir kavramın ve özelliklerinin detaylı olarak açıklanması üzerine temellenen kavram analizi deseni kullanılmıştır. Ahmet Cevat Emre'nin Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri ile ilgili görüşlerini tespit edebilmek için onun *Dil Yazıları-Türkçenin Etimolojisi İçin Metot Araştırmaları* (1934a), *Türkçenin Hint-Avrupa Dili ile Mukayesesi* (1934b), *Ekler Lügatçesi I- Söz Türetme Kuralları Hakkında Yeni Bir Anket* (1934c), *Türkçenin Hint-Avrupa Diliyle Mukayesesi Üzerine Bir İrdel* (1935), *Türkçenin Yapılışı* (1942), *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (ilk deneme): Fonetik* (1949), *Dilbilgisi II* (1951), *Atatürk'ün İnkılap Hedefi ve Tarih Tezi* (1956) adlı çalışmaları ile *İki Neslin Tarihi* (1960) adlı hatıratına başvurulmuştur. Bu eserlerde verdiği bilgilerden hareketle Ahmet Cevat'ın dünya dillerinin doğuşu ve yayılması, Türk dili tarihi hakkındaki görüşlerinden bahsedilmiş, Türk dilinin kökeni ve yapısı ile ilgili tespitleri açıklanmıştır.

Konuşmanın veya dilin nasıl doğmuş olduğuyla ilgili çeşitli teoriler vardır. Bu teorilerde, bütün dünya dillerinin aslında tek bir dilden kaynaklandığını veya dil ve dili oluşturan öğelerin insanın doğadaki sesleri taklidinden doğduğunu ileri sürenler olduğu gibi, dilin doğuşunu insanların çeşitli olaylar karşısında gösterdikleri beden ve ruh tepkisiyle çıkardıkları seslere bağlayanlar ve dilin doğuşuna ortaklaşa çalışmalar ile iş görmeler sırasında çıkarılan ritmik seslerin temel oluşturduğunu iddia edenler de olmuştur. Bütün bu görüşler

henüz bir varsayım olmaktan öteye geçemese de aslında hangi biçimde olursa olsun bugün yeryüzünde konuşulan dillerin hepsi az çok gelişmiş birer sistem durumundadır (Korkmaz, 2007, s. LXI).

Ahmet Cevat, çeşitli yazılarında dillerin doğuşu ve yayılmasıyla ilgili görüşlerini paylaşmış, Türk dilinin bazı tarihi dönemleri hakkında bilgi vermiş ve bu dönemlerin sınıflandırılmasıyla ilgili olarak yanlış olduğunu iddia ettiği bilgilerle ilgili görüşlerini dile getirmiştir.

Ahmet Cevat'a göre, insanların çoğalması ve yayılması için birinci derecede etken, coğrafi şartlardır. İlkel insanların sosyalliği iki-üç kişilik gruplarda yaşamaktan ibarettir ve bunların yaşayabilmesi için birkaç kilometrelik bir alan gerekir. Bu çağlarda insanları kabile hâline getirecek herhangi bir üretim olmadığı için insanlar işaret dilinin sınırları dışına çıkamamış, birkaç homurtu ve haykırmadan başka ses kullanamamıştır. Ancak çobanlık çağında ve onun yarattığı teknik sayesinde sosyal hayat ve iş bölümü hayatının gelişmesiyle dilin en yaratıcı çağı da başlamıştır (Emre, 1934a, s. 42).

Yüzyıllardan beri çok geniş bir coğrafyada kullanılan dillerden biri de Türkçedir. Türkçe, köken bakımından Ural-Altay dil grubunun Altay dil ailesindedir. Türk dili, Altay dil birliğinden ayrıldıktan sonra çeşitli dönemler geçirmiştir. Altay dil birliği döneminin ne zaman başlayıp sona erdiği bilinmemektedir. Birkaç bin yıllık bir dönemi içine aldığı sanılan Çuvaş-Türk dil birliği dönemi de aynı durumdadır. Bu konudaki bütün bilgiler, iki dönem üzerinde yazılanlara, bazı arkeoloji verilerine dayanan teorik bilgilere ve bugün çok yönlü dil karşılaşmaları sonunda yapılan varsayım ve tahminlere dayanmaktadır (Korkmaz, 2007, s. LXXIV-LXXV). Ahmet Cevat, Atatürk'ün tarih öncesi tezinden hareketle yaptığı araştırmalarda, geçmiş MÖ 4000'li yıllara uzanan Sümerlerin Türk olduğunu, dillerinin ve yazılarının geniş bir sahaya yayıldığını iddia etmekte ve Atatürk'ün tarih öncesi tezini şöyle açıklamaktadır: Cilalı taş (neolitik) ve ilk metaller medeniyetinin beşiği, Orta Asya-Türkistan'dır ve bu medeniyete sahip olanlar, onu yeryüzüne yayanlar brachicephal (brakisefal) bir ırka mensup kavimlerdir. Bu ırka alpin (homo alpinus) ismi verilmektedir. Buzul altı çağında büyük, geniş ve çok uzun süren bir kuraklık olmuş, bu medeniyet Sibirya'dan, Mançurya'dan Hazar Denizi'ne kadar ince kum tozları altında kalmıştır. Bu doğal afet çağlarında Orta Asya'dan Hindistan'a, Elam'a, Mezopotamya'ya (Sümer, Keldan, Akkad denilen diyarlara), Küçük Asya'ya (Anadolu'ya), Kafkas'a, Balkanlar'a göçler olmuştur. Neolitik ve ilk metaller medeniyeti o brakisefal alpin ırk tarafından dünyaya yayılmıştır. Bu ırk ise Türklerdir ve Orta Asya'dan gelerek konuştukları dilleri, bu

coğrafyalara yaymışlardır. Bu durumda Türkçenin izlerini dünya dilleri içinde araştırmak lazımdır. Türk lehçeleri binlerce yıl içinde doğal olarak değişmiştir, fakat izleri kalmıştır. Atatürk, bu dil izlerinin muhakkak bulunacağına inanmaktadır. Ahmet Cevat'a göre Atatürk tarih öncesi tezini Jacques de Morgan⁴, Leonard William King⁵ ve daha başka âlimlerin kitaplarından aldığı bilgiler ve sağlam görüşler üzerine temellendirmişse de bu tez esas olarak Georges Poisson⁶'un yazdığı *Les Aryens: Étude Linguistique, Ethnologique et Préhistorique*⁷ (1934) ile ortaya çıkmıştır (Emre, 1956, s. 58-60).

MS I-V. yüzyıllar arasında uzanan Ana Türkçe dönemi genellikle belirsizlikler içindedir. Ancak bu dönem Hunlar ve Hun tarihi ile ilgilidir (Korkmaz, 2007, s. LXXV). MS 4. yüzyılda Batı Hun hükümdarı Atilla, Avrupa içlerine kadar uzanarak topraklarını olabildiğince genişletmiştir. Bu yüzyıldan itibaren Bulgarlar, Avarlar, Peçenek ve Kıpçaklar, İdil Irmağı'nı geçerek Karadeniz'in kuzeyine, Doğu Avrupa ve Balkanlara hâkim olmuşlardır. Bugün tamamen Slavlaşmış olan Tuna Bulgarlarının bıraktığı 5-10. yüzyıllara ait Köktürk harfli birkaç satır, onların Türkçe konuştuklarını ve Türkçe yazdıklarını göstermektedir (Karahan, 2011, s. 14). Ahmet Cevat ise 1949 yılında kaleme aldığı yazısında "İlk Türkçe (prototurc)" denilen dilin bilimsel kurallara dayanır surette tasarlanmadığını dile getirir (Emre, 1949, s. XIII).

Eski Türkçe dönemi, bazı dilcilere göre MS VI-XI. yüzyılları arasında, bazı dilcilere göre ise VI.-XIII. yüzyıllar arasında uzanan İslamlık öncesi dönemdir (Korkmaz, 2007, s. LXXVI). Ahmet Cevat'a göre Türkçenin en eski yazılı belgeleri olan Sibirya Yazıtları (8. yy)'nın temsil ettiği lehçeler grubuna "Eski Türkçe" denilse de bunlar en eski Türkçe olmaktan çok uzaktır. Elde henüz eski yazılı anıtlar bulunmadığından yazıtların temsil ettiği lehçeler grubuna Eski Türkçe demek zorunda kalınmıştır. Ancak dilin geçirmiş olduğu çok uzun gelişim süresi dikkate alındığında Orhun Yazıtlarının çok yeni olduğu da anlaşılır. Eski Türkçe kategorisi içine Uygur metinlerinin katılmak istendiğini belirten Ahmet Cevat, yürüttüğü fonetik

⁴ Jacques de Morgan (1857-1924). Mısır ve İran'da önemli kazılar gerçekleştiren Fransız arkeolog ve jeolog.

⁵ Leonard William King (1869-1919). Sümer, Akad ve Babil medeniyetleri üzerine eserler kaleme alan İngiliz arkeolog ve Asurolog.

⁶ Georges Poisson. Eski Fransız Prehistorya Kurumu başkanı ve Eski Paris Antropoloji Okulu Etnoloji profesörü.

⁷ Bu eser, Şevket Aziz Kansu tarafından "Avrupa'nın İskân Tarihi, Bugünkü Durum, Kaynaklar ve Evrim" başlığıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve Türk Tarih Kurumu tarafından 1950 yılında yayımlanmıştır.

analizlerin verdiği sonuçlara göre Uygur metinlerinin genel olarak birinci yüzyıl anıtlarının temsil ettiği Orta Türkçe kategorisine dâhil edilmesi gerektiğine işaret eder (Emre, 1949, s. V).

Ahmet Cevat'a göre Kâşgarlı Mahmut'un on birinci yüzyılda yazdığı Dîvânu Lugati't-Türk, Orta Türkçe kategorisine en sağlam zemini oluşturmaktadır ve çok zengin bir söz hazinesine sahiptir. Dîvân'ın temsil ettiği lehçeler, kuzeyden güneye, doğudan batıya binlerce fersah uzunluğunda ve genişliğinde ülkeler kaplamış Türk uluslarının on birinci yüzyılda konuştuğu lehçelerdir. On birinci yüzyıldan sonraki yazmaların temsil ettiği lehçelerin her biri Dîvân'ın verdiği söz hazinesine eklenebilir (Emre, 1949, s. VI).

Toplumda siyasi birleşmelerin kendisini göstermesi ve iktidarın geniş alanlar üzerinde yayılabilmesinin sonucu olarak çeşitli grupların yaratmış olduğu kökler, türlü söyleyişlere girmiş ve bu değişimler de binlerce yıl devam ederek lehçeleri doğurmuştur (Emre, 1934a, s. 42). Ahmet Cevat yaptığı araştırmalarda, Türk dilinin lehçeleri olarak Uygur, Kırgız, Kazan, Tarançı, Teleüt, Altay, Kuman, Sagay, Koybal Türkçelerinden söz etmektedir.

Ahmet Cevat'a göre Türk lehçe ve ağızları üzerine işlenmiş monografiler ve bunları hazırlayan Türkologların maksat ve görüşleri, kendisinin hazırlamak istediği mukayeseli fonetiğe uygun değildir. Nitekim “yer yuvarlığının yarısını kaplayan bir dilin” belli başlı lehçe gruplarını birer birer alıp hepsini eski kaynaklara ulamak yoluyla karşılaştırmalarını yaparak Türkçenin gramerini yazmaya kimse çalışmamıştır. Türkçenin kendi lehçeleri arasında bir mukayeseli grameri olmayınca da başka dil aileleriyle tam bilimsel bir mukayesesini yapmaya imkân bulunamamıştır. Ahmet Cevat, Atatürk'ten aldığı ilham ile gönlünde tutuşan dil araştırmalarına girişme aşkının kendisini Türkçenin başka dil aileleriyle mukayese vadisine sürüklediğini dile getirir (Emre, 1949, s. I-VI).

Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri İle İlgili Görüşleri

Dünya dilleri genellikle “köken (genetic)” ve “yapı (tipoloji)” bakımından sınıflandırılır (Ercilasun, 2013, s. 18). Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri ile ilgili alan literatüründe pek çok araştırma mevcuttur. Bazı dilciler, Türkçenin hiçbir dille akrabalığı olmadığını düşünürken, bazıları da Türkçenin kızılderili dilleri, Sümerce, Etrüskçe, Hint-Avrupa dilleri gibi dillerle akraba olabileceğini düşünmüş, hatta bazıları bütün dillerin Türkçeden kaynaklandığını dile getirmiştir (Demir & Yılmaz, 2002, s. 394).

Ahmet Cevat dünya dillerinin sınıflandırılmasına eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmış, Batılı dilcilerin dillerin sınıflandırılmasında temel olarak yapılaşlarının en temel özelliklerini bulup karşılaştırdığını ve bu işi yaparken en baştan beri “ırkçılık bağnazlığı” gösterdiğini iddia etmiştir (Emre, 1942, s. 11). Ahmet Cevat'a göre Batılı dil bilimciler ve tarihçiler diyar diyar dolaşıp iki bini aşan dilleri ayrı ayrı inceleyerek onları gruplara, ailelere ayırmayı amaçlamışlar, bunu yaparken de Avrupa dillerinin çoğu ile eski Hint, İran dilleri arasında büyük benzerlikler bulup hepsini bir aile saymışlardır. Geçen yüzyılın ilk yarısında da dillerin gelişme dereceleri ve her türlü özellikleri hakkında pek çok araştırma yapılmış, Hint-Avrupa dillerinin gelişme vasıfları en yüksek mertebede sayılırken başka dillerin bu özellikleri göz ardı edilmiştir. Tartışmalarda Hint-Avrupa dilleri karşısında en büyük rakip olarak Ural dilleri çıkmış, daha sonra Ural ve Altay dilleri adıyla grup genişletilmiştir. Bu grubun Altay kolunda ise Türk ve Moğol dilleri en önemli yeri tutmaktadır (Emre, 1951, s. 255).

1. Türk Dilinin Kökeni

Köken bakımından birbirine yakın olan ve aynı kaynaktan çıkan akraba diller, bir dil ailesi oluşturur ve dünya dilleri bu şekilde belirli gruplara ayrılır. Dil ailesi oluşturan ve çok büyük farklarla birbirinden uzaklaşmış bulunan diller, aslında bilinmeyen bir zaman ve sahada, binlerce sene önce ve henüz tespit edilemeyen bir arazide konuşulmuş olan bir ana dilden çıkmış ve gelişme yoluyla ondan ayrılmışlardır. Ana dile ait metinlerin sayısı çok azdır ancak dil ailesinde yer alan diller arasındaki benzerlikler önceden böyle bir ana dilin mevcut olduğunu göstermektedir. Bu sebeple dil ailelerindeki dilleri karşılaştırarak onların çıktığı ana dilin özelliklerini tespit etmek mümkündür (Ergin, 2003, s. 6).

Atatürk, en eski Türkçenin Avrupa dillerinden birçoğuna, belki de Amerika dillerinden bazalarına ve daha başka dillere kaynaklık edebileceğini düşünmüş (Emre, 1934a, s.13), Ahmet Cevat da bu görüşten etkilenerek bütün Hint-Avrupa ve Sami dili ailelerinin Eski Türkçeden çıktığı görüşünü “milli dava” olarak benimseyip bunu bütün bilim dünyasına kabul ettirmeye çalışmıştır. Atatürk tarafından ileri sürülen bu görüş, Ahmet Cevat'ın *Hâkimiyeti Milliye* dergisindeki yazılarının toplanıp kitap hâline getirildiği *Dil Yazıları* (1934a)'nda yer almıştır.

Türk dilinin eskiliği ve başka dillere kaynaklık ettiği tezinin dil bilimi temellerine dayandırılabilmesi görüşünden doğan Güneş-Dil Teorisi (Korkmaz, 1995, s. 779), ilk kez 1935 yılında gündeme gelmiş, 24 Ağustos 1936 tarihinde toplanan III. Dil Kurultayı'nda tartışılmıştır. Teorinin kaynağı Viyanalı Dr. Herman F. Kivergitsch'in

41 sayfalık basılmamış incelemesi *Türk Dillerindeki Bazı Unsurların Psikolojisi (La psychologie de quelques elements des langues turques)*'dir. Kivergitsch, kendi metodunu uygulayarak Türk, Moğol, Mançu, Tunguz dilleri ile Fin, Macar, Japon, Hitit dilleri arasında bir yakınlık olduğunu ortaya koyacak deliller aramıştır. Atatürk bu görüşlerle Türk dilinin kaynaklarına inme ihtiyacıyla ilgilenmiş ve bu ihtiyaç, ifadesini Güneş-Dil Teorisi'nde bulmuştur. Atatürk, bu teoriden dikkatleri Türk dilinin zengin geçmişine yöneltecek bir manivela etkisi beklemiş, ondan manevî bir güç kaynağı olarak yararlanmak istemiştir. Atatürk ayrıca dil inkılabının yetersiz ve bilim dışı uygulamalarla bir çıkmaza doğru sürüklendiğini görüp bu teoriden bir frenleme aracı olarak da yararlanmıştır (Korkmaz, 1995, s. 779-781). Güneş-Dil Teorisi henüz tartışılmadan önce Ahmet Cevat, Türkçenin ana dil olduğu şeklindeki görüşü, kendi bakış açısı ve yöntemiyle ele almıştır.

Türkçenin kökeni ile ilgili yaptığı araştırmalar, Ahmet Cevat'ta dil ailelerinin yanlış sınıflandırıldığı kanaati oluşmasına sebep olur. Bundan hareketle birinci amacının yanlış sınıflandırmanın yarattığı zihniyeti yıkmak olduğunu ve bu amacına ulaştıktan sonra diller arasındaki akrabalık ilişkilerini, Türkçenin Hint-Avrupa ve Sami dil ailelerine göre oynadığı rolü meydana koymayı hedeflediğini dile getirir (Emre, 1934a, s. 38). Böylece Türkçenin bütün dillere kaynaklık eden bir ana dil olduğunu ispatlayacağını düşünmüştür.

1.1. Türk Dilinin Hint-Avrupa Dilleriyle Karşılaştırılması

Bugün çoğunluk tarafından kabul gören Türkçenin Ural-Altay dil ailesine mensup olduğu görüşünün aksine Ahmet Cevat, 1930'lu yıllarda kaleme aldığı araştırma yazılarında Türkçenin Hint-Avrupa dil ailesine yakın olduğunu iddia etmiştir. Ona göre Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle akraba olması, sadece Türk bilim dünyasında değil Batılı âlimlerce de aydınlatılamamıştır. Çünkü Batılı âlimlerin en klasikleri bile açıktan açığa tarihî ilişkilerin ispatı için çalışmamakta, Hint-Avrupa dillerinin bükümünü göklere çıkarırken Türkçeyi donmuş, esneklikten, yumuşaklıktan mahrum bir dil olarak göstermektedir (Emre, 1934a, s. 39).

Ahmet Cevat, Türkçe ile Hint-Avrupa dilleri arasındaki ilişkiyi çeşitli araştırmalarıyla açıklamaya çalışmış, bunun için de sağlam ve yeni bir yol bulunması gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre Türkçenin tarih içinde oynadığı büyük rolü araştırıp ortaya koymadıkça bu millî dava ispatsız kalacaktır (Emre, 1935, s. 2-7). Bu düşünceden hareketle Ahmet Cevat, Türkçe ile Hint-Avrupa dillerini fonetik, morfolojik, söz dizimsel özellikleri bakımından karşılaştırarak diller arasında

köklere ve sözler bakımından ortak noktaları örneklerle izah etmeyi hedeflemiştir.

1.1.1. Fonetik Karşılaştırma

- Ahmet Cevat'a göre şimdiye kadar Türkçenin fonetiği hakkında çeşitli araştırma ve incelemeler yapılmasına rağmen bu araştırmalar, Türkçeyi ayrı bir dil, lehçelerini ayrı bir oymak sayarak yürütülmüştür. Türkçeyi Hint-Avrupa dilleriyle yaklaştırmaya yönelik birkaç araştırmacı tarafından ileri sürülen görüşler ise ilmi bir disiplin olarak kabul görmemiştir. Avrupa dil bilimi de bu konudan uzak durmaktadır. Ahmet Cevat, bu sebeple Türkçenin fonetiğini Hint-Avrupa dillerinin fonetiğine yaklaştıran özellikleri incelemiş ve şu sonuçlara ulaşmıştır: Hint-Avrupa dillerinin ünsüzler sisteminde önemli bir yer tutan süreksiz⁸ (p, ç, t, k, b, c, d, g) ünsüzlerle sürekli⁹ (y, ğ, v, r, l, m, n) ünsüzler, Türkçenin ses sistemine de aynı derecede hâkimdir.
- Hint-Avrupa dillerinde gevşek ünsüzler (Fransızca *f*, İngilizce *th*, Almanca *ch* gibi sesler) ile *h* ve *ş* sesi yoktur. Türkçede de gevşek seslerden *th* ve *kh* yoktur, eski *dh* kalkmış, *ph* ise sonradan gelişmiş ve çok az kullanılmıştır.
- Hint-Avrupa dilinde bulunduğu düşünülen K^w, G^w birleşik fonemlerden Türkçede de (*ng*, *nk*, *nh* sesleri) vardır ve her iki dil ailesinde birleşik sesler saklanmamış, bunlar çözülerek basit unsurları devam etmiştir. “*hyez*, *egez*, *engez*, *enez*, *ehnez*” şeklinde okunan bir sözün kökeninin bütün bu unsurları içinde toplayan birleşik bir ses olması gerekmektedir.
- Hint-Avrupa dilinde ve Türkçede yarı ünlüler önemli bir rol oynamaktadır. Bunlardan biri olan “y” sesi Türkçe kelimelerin başında, ortasında ve sonunda önemli bir yer tutar. Grekçe ve Latin alfabesinde bu ses için ayrı bir harf yoktur, “j” sesiyle gösterilir. “g” sesi için ise Grekçede dilemma vardır ve bu da sonradan kalkmıştır. Türk fonetiği bu sesleri daha iyi saklamıştır, buna göre Türkçe, Grekçe ve Latince'den ziyade Hint-Avrupa diline yakındır.

⁸ Ahmet Cevat süreksiz ünsüzler için *berk* (*occlusives*) sesler terimini kullanmıştır.

⁹ Ahmet Cevat sürekli ünsüzler için *çağlı* (*sonnantes*) sesler terimini kullanmıştır.

- Türkçe ve Hint-Avrupa dillerinin fonetiğinde ıslık sesi “s” ortaktır, z sesi sonradan doğmuştur ve kullanılış alanı dardır. Ts, dz sesleri bir iki lehçede yabancı etkilerle gelişmiş, j sesi ise hemen hemen hiç gelişmemiştir.
- Türkçede akıcı ünsüzlerle kelimeye başlamak söyleyiş zorluğuna sebep olduğundan bu kelimelerin başına ünlü getirme eğilimi vardır. (Rum kelimesine Urum, Rus kelimesine Urus, limon kelimesine ilimon, nar kelimesine inar vb.). Bu fonetik olay ise eski Grekçede Homer dilinden itibaren mevcuttur (Örnek: Latince *ruber*, Grekçe *eruthros* (kırmızı); Latince *rufus*, Grekçe *erevtho* (kızarmak); Latince *nomen*, Grekçe *onoma* (ad); Latince *levis*, Grekçe *elachus* (hafif); Latince *lino*, Grekçe *elino* (incelmek); Sanskritçe *naram*, Grekçe *anir*, *aner* (er, erkek); Almanca *stern*, Grekçe *astir*, *astron* (yıldız) vb.
- Hint-Avrupa dillerinde ve Türkçede kelimeler genellikle süreksiz ünsüzlerle veya ünlüyle başlar. Sürekli ünsüzler kelime başında çok az örnekte bulunur.
- Türkçede tonsuz ünsüzler, ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda tonlulaşır. Türk fonetiğinin bu kuralı Hint-Avrupa dillerinde de vardır. Sanskritçe *asti harit: harid asti* (=yeşildir), *asti veda vit: veda vid asti* (=veda bilendir), Eski Yukarı Almanca *tac: tages* (=gün, günün), *wip:wibes*, *eit: eides*, *truoc: truogen* (=çektik-çektikler), *gruop:gruoben* (=kazdı-kazdılar), Grekçe *aiks:aigos* (=keçi-keçinin) vb.
- Hint-Avrupa dillerinde kelime kökünde ünlü değişimi derece derecedir ve bu fonetik olay arkaik bir karakterdir. Genellikle kökteki ses değişirken *e* ya da *o* sesi olmakta ya da tamamen düşmektedir. Kökteki ünlüler etnik veya lehçesel etkenler, benzeşme vb. sebeplerle değişmektedir. Ünlü değişimi olayı en çok Sanskritçe ve Grekçede vardır. Grekçe *treho* (koşmak, koşarım), *trohos* (seri, çevik), *genos* (doğuş), *gonos* (doğuruş), *gnisios* (doğuştan), *gnotos* (akraba). Türkçede ise kökün değişmediği düşüncesi kabul görse de çeşitli ekler alırken kelime kökündeki pek çok ünlünün değiştiğini görmek mümkündür: Çop kelimesinde *çöp*, *çubuk*, *çibık*, *sopa*, *sebik* (=çıkıkçı çubuğu), *sebike* (=altın sebike). Taşmak kelimesinde *taşra*, *tış*, *dış*, *dışarı*, *tiş-diş*, *deşmek* vb. Yokuş kelimesinde *yukarı*, *yuca-yüce*, *yüksek*. Tur (=yavru), *tor* (=deve yavrusu), *toraman-torun*; *türemek*, *türemen* vb. kök değişimleri görülmüştür. Türk lehçeleri arasında bu fonetik değişimin alanı çok daha geniştir: Türkiye Türkçesinde *avuç*, Azerbaycan Türkçesinde *aviç*, Küerce *auts*, Kazancada *ûç*,

Tobulcada *ûts*, Şorca *ôş*, Altayca *ûş*, Tarançı dilinde *ôç*, Kırgızcada *ûs*, Sagay ve Koybal lehçelerinde *ôs* örneklerinde olduğu gibi (Emre, 1934b, s. 3-9; 1935, s. 8-22).

1.1.2. Morfolojik Karşılaştırma

Ahmet Cevat, Türkçe ile Hint-Avrupa dillerinin morfolojik özelliklerini bükülgenlik, kelime türetme ve ek zenginliği ölçütlerine göre karşılaştırmıştır.

a. Bükülgenlik: Ahmet Cevat'a göre Hint-Avrupa dillerinde bükülgenliğin kaynağı eklemidir. Franz Bopp'un¹⁰ verdiği örneklerle göre Sanskritçe *bhu-(v)-a-man*'dan *bhovami* (ben varım) çekimi ile Türkçe *bo(l)-er-men* (bolurum) çekimi birbirine benzemektedir. Aynı şekilde Grekçe *oleso* (mahvolurum) çekimi ile Türkçe *öl-er-min* (ölürüm) çekimi de birbirine yakındır. Hint-Avrupa dillerinden Sanskritçe *as-* ve *bhu-* cevherî fiilleri Türkçenin *er-* ve *bo(l)-* cevherî fiillerine uygun gelmektedir (Emre, 1934b, s. 10).

b. Kelime Türetme: Hint-Avrupa dillerinde ve Türkçede kelime türetmede görülen unsurlar aynıdır. Türkçede Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi kelime türetmenin üç unsuru sırasıyla kök, ek ve belgidir¹¹. Hint-Avrupa dillerinde ve Türkçede fiilin belgisiz gövdesi üçüncü teklik emir kipi; ismin belgisiz gövdesi ise öznedir (Emre, 1935, s. 23).

c. Ek Zenginliği: Bir kategorinin birçok ekle anlatılması dilin zenginliği ve güzelliğidir. Türeme sözlerin çok olması oranında dil zengin ve güzel olur. Türkçe, bu sahada hiçbir Avrupa dilinden aşağı kalmaz (Emre, 1934b, s.11); hatta Türk morfolojisinin Batı dillerine karşı üstünlüğü ortaya çıkar. Ahmet Cevat, Türkçenin morfem bolluğunu ve türlü kategorileri ifade etmek için birkaç morfemi kullanabildiğini, farklı çalışmalarında ispat etmeye çalışmıştır. Bunun için *Türkçede Kelime Teşkili Hakkında Bir Anket-İkinci Kitap* (1933)'ta Türkçede söz yaratma yolları, lahikaların ses düzeni, müştak sözlerin teşkiline yarayan lahikalar ve Türkçede nispet şekilleri bölümlerine yer verilmiş; isimden fiil ve fiilden fiil yapan eklerden bazıları örnekleriyle sıralanmıştır. *Ekler Liğatçesi I* (1934c)' de ise Türkçede eklerin zenginliği hakkında bir fikir vermek amaçlanmış ve

¹⁰ Franz Bopp (1791-1867). Hint-Avrupa dil ailesine bağlı Sanskritçeyi araştıran, karşılaştırmalı Hint-Germen dil biliminin kurucusu olarak kabul edilen Alman dil bilimci.

¹¹ Ahmet Cevat, gramerde köke çekim sırasında ulanan ek ile birlikte gövdenin oluştuğunu, gövdeye de belginin eklendiğini, sıfır belgili gövdenin ise tekil emir kipi olduğunu ve haykırma hâlindeki isim gövdelerinin de belgisiz olabileceğini dile getirmiştir.

sadece Türkiye Türkçesini değil bütün Türk lehçelerini kucaklayan bir karşılaştırma yapılmıştır. *Türkçenin Hint-Avrupa Dilleriyle Mukayesesi* (1934b) adlı çalışmada sıfat ve nispet adları yapmaya yaradığı tespit edilen kırk iki ek, örnekleriyle sıralanmıştır (s. 11-12). Hint-Avrupa dillerinde bir kategorinin birkaç ekle anlatılması hem kelime türetmede hem de çekimde görülen bir karakter özelliğidir. Ahmet Cevat verdiği örneklerle bir Hint-Avrupa dilinin bu özellik açısından Türkçeyi geçemediğini iddia eder (Emre, 1935, s. 28-29).

1.1.3. Söz Dizimsel Karşılaştırma

Antoinne Meillet¹², söz dizimi konusunda Hint-Avrupa dillerinde cümle içinde yüklem, özenin ve nesnenin bir sıraya tabi olmadığını söylemiş ve örnek olarak şu Latince cümleyi dört-beş şekilde ifade etmiştir: “*Peter Paul’u dövdü.*” anlamına gelen cümle *Petrus Paulum Ferit. / Paulum Petrus Ferit. / Paulum Ferit Petrus. / Ferit Petrus Paulum. / Ferit Paulum Petrus.* vb. Ahmet Cevat bu özelliğin Türkçede de olduğunu şu örnek cümlelerle gösterir: “*Ali Veli’yi dövdü. / Veli’yi Ali dövdü. / Veli’yi dövdü Ali. / Dövdü Ali Veli’yi. / Dövdü Veli’yi Ali*”. Bu cümlelerin üyeleri yer değiştirirken onların rollerinde bir karışma olmadığı gibi her şekil tarihi bir gelişim sonucunda duysal bir değer anlatmaktadır. Hint-Avrupa dilleriyle Türkçeyi söz dizimi bakımından karşılaştıran Ahmet Cevat konuyla ilgili görüşünü şu cümleyle özetlemiştir: “*Görülüyor ki nahiv kıvraklığında dahi Türkçe Latince gibi flexionu ileri bir Hint-Avrupa dilinden bugün bile geri değildir.*” (Emre, 1935, s. 32).

1.1.4. Kökler ve Sözcükler Açısından Karşılaştırma

Kökler ve sözcüklerin karşılaştırılması iki dilde veya iki dil ailesindeki benzerlik ve yakınlıkları tespit etmek için yapılır ancak elde edilen bulguların hepsi akrabalık ispat etmez. Çünkü diller arasında rastgele benzeşimler de vardır ve muhafazakâr dilciler, öne sürülen karşılaştırma ve yaklaşım ürünlerini rastgele benzeşimlerden sayıp dil akrabalığını kolay kolay kabul etmezler. Ancak ikna edici deliller öne sürüldüğünde onlar da eski görüşlerini değiştirip diller arasındaki benzerlikleri bir akrabalık izi olarak kabul ederler (Emre, 1935, s. 58).

Diller arasındaki kök ve söz benzeşi, aralarındaki alışverişten kaynaklanabilmektedir. Her çağda kültür karışımından dolayı diller

¹² Antoinne Meillet (1866-1936). Genel dil bilimi anlayışını ortaya atıp geliştiren Fransız dil bilimci.

borçlanma yoluyla birbirinden söz almakta, zamanla ve fonetik etkiyle bu sözler dilin eski sözlerinden farksız olmakta ve böylece ortaya çıkan benzeyişlerin yorumu güçleşmektedir. Dillerin kök ve sözler bakımından karşılaştırılmasında yaşanan sorunları ifade eden Ahmet Cevat, bu konuda izlenecek yolun doğru, emniyetli ve sağlam olması gerektiğini vurgulamıştır. Onun izlediği yöntem olan kelimelerin ses ve anlam yönünden kontrolü, herkes tarafından bilinen ve uygulanan bir yöntemdir. Ancak bugün kullanılan veya birkaç bin yıl boyunca kullanılmış olan sözlerin tek tek benzedikleri kelimeleri gösterme yöntemine gidilirse gerçeklik ispat edilemez. Bu gibi karşılaştırmaların sonuçları rastgele benzeyişler olarak sayılabilir (Emre, 1935, s. 58-60).

Ana kökten kopup gelen, binlerce yıldan beri dilde yaşayıp gelişmiş bir kök, ses ve anlam bakımından türlü değişmelere uğrar, çeşitli ekler yeni yeni sözler doğurur. Bu sözler çağdan çağa yeni şekil ve anlamlara bürünür. Bu doğan sözler eskisinden ve birbirinden ne kadar değişik olursa olsun aralarında yine sesçe ve anlamca benzeyiş çizgileri kalır. Eski bir kökün dilde, dilin lehçeleri içinde doğurmuş olduğu söz ailesini bulup çıkarmak Ahmet Cevat'ın esas prensibidir. Sözlerin çok anlamlılığına dayanan bir metot uygulayan Ahmet Cevat bir anlam oymağı içinde fonetik karakterini saklamış birçok, hiç olmazsa birkaç söz birleştirilmedikçe aynılığa hükmedilemeyeceğini dile getirir (Emre, 1935, s. 60).

Ahmet Cevat, Hint-Avrupa dilleri ile Ural-Altay dilleri ve özellikle Türk lehçeleri arasında pek çok kelime ses ve anlam benzerliği tespit etmiştir. Bu benzerliklerinden bazıları şunlardır:

“Ateş” kavramının karşılığı;

Ural-Altay dillerinde:

Altayca (y)as- yaz, yay (birçok lehçede), ot-ot+ak (otağ/oda), oç+ak (ocak), ot+un /odun, is-is+i, is+i+cak /sıcak, is+i+t-/ sıtma, sıtka; is+t/ is+st, ış-ış+ık, ış+ıl, is-is+i, is+i+lik vb.

Hint-Avrupa dillerinde:

Latince *aed+es* (ocak, oda; mabet), *aes+tas* (yaz), *aes+tus* (hararet); Grekçe *aith+o* (yakmak, alevlendirmek), *aith-on* (yanmış, hararet, yanmış vb.); Keltçe *aed* (ateş), *kimr aidd* (hararet, sıcaklık); Sanskritçe *edh+ah* (odun), Avestaca *aes+man* (odun), Farsça *ateş, hyzu+um* (odun) vb. (Emre, 1934b, s. 27-28).

“*Sıcaklık*” kavramının karşılığı;

Ural-Altay dillerinde:

Ka+ur- (kaurmak), *kar+ak* (göz), Altayca *kos*; Çağatayca *koz* (sıcak, yanmış kömür); birçok lehçede *kös*, *köz* (*göz*) (1. Yanmış kömür, ateş, göz); Uygurca *köy*, Çağatayca *küy* (yanmak), *kö-mür*, *koy+aş/kuy+aş* (güneş, yanan), *kün* (gün), *kün+eş* vb.

Hint-Avrupa dillerinde:

Latince *car+bo* (kömür); Sanskritçe *kudh+ayati* (yanmış) *kus+aku*, *kas+aku* (yanan ateş, güneş); Grekçe *kaio* (yakmak); Litvanyaca *kurti* (ateş yakmak), *kar+ştas* (sıcak), *kar+ştis* (sıcaklık); Gotça *hauri* (kömür); eski İngilizce *hurr* (ateş); eski yukarı Almanca *herd* (ocak); Grekçe *keri* (mum); Arapça *harr*, *harare* vb. (Emre, 1934b, s. 28).

Ahmet Cevat, Türk dili ile Hint-Avrupa dillerini soru kökleri ve zamir kökleri bakımından da karşılaştırmış ve şu sonuçlara ulaşmıştır: F. Bopp'tan edinilen bilgilere göre Hint-Avrupa dillerinden Sanskritçede “*ka, ku, ki*” soru kökleri vardır. Bu köklerden *kas*, *kim* (=ne?), *kutra* (=nerede?), *kuha* (=nerede?), *kutro* (=nerede?), *kuto* (=nasıl?) soruları türetilmiştir. Sanskritçedeki *kas* ile Litvanyacadaki *kas* (=ne) soruları birebir aynıdır. Grekçede sadece İonien lehçesinde *ko* soru kökü saklanmış, diğer lehçelerde kök sesi değişerek *po* olmuştur. Grekçede yer alan bu *ko/po-* köklerinden *kote/pote* (=ne zaman?), *kos/pos* (=nasıl?), *kosos/posos* (=ne büyüklükte, ne miktarda?), *kios/pios* (=kim?) soruları çıkmıştır. Latince *k* sesi *q* ile karşılanmış ve *quis, quod, qui, quos* soru ve bağlantı sözleri ortaya çıkmıştır. Cermen ve İslav dillerinde *ka* soru kökü mevcutken Gotikte *k* sesi *hv* ile karşılanmış, Almandada birinci ses düşerek *wer* ortaya çıkmıştır. Eski Saksoncadaki *hvat* (=ne?) ile eski yukarı Almandadaki *hvaz* (=ne?), *hver, hven, hves* (=nerede, ne zaman?) soruları aynı köktendir. Hatta Ermenice kim anlamına gelen *i* sorusunun da *ki* kökünden doğup zamanla *k* sesinin düştüğü, *inç* (=ne) sorusunun *kim çit*'ten çıktığına ihtimal verilmektedir.

Ahmet Cevat, Hint-Avrupa dillerindeki soru köklerini örnekleriyle açıkladıktan sonra Türk lehçelerindeki soru sözlerini ele almıştır. Buna göre Türkçenin bütün Altay dillerinde, Kırgız ve Kazancada soru sözü *ka(y)*'dir. *Kay yakın*ın *kişisi* (=nerenin adamı?), *Kayga çettre?* (= nereye kadar?), *kay çakta?* (=ne zaman?), *kaya?*, *kayda?*, *kaydın?* soruları bu kökten çıkmıştır. Tarançı, Teleüt, Altay, Kırgız, Kazan, Uygur lehçelerinde soru kökü *ka(n)*'dir. *Kana* Teleüt dilinde (=nerede?), Kazan Türkçesinde (=nasıl?); *kanı* Uygur dilinde (=hani?), Teleüt dilinde (=nerede?). Türkiye Türkçesi, Uygur, Kuman,

Tarançı, Kırgız lehçelerinde *kim* (*ki*) soru kökü vardır. Ahmet Cevat'a göre bağlantı zamiri olarak kullanılan, Farsçadan alınmış sayılan *ki* kökü *ka* soru kökünün zayıflamış hâlidir ve bütün Türk lehçelerinde kullanılan *kim*'in yalın hâlidir. Bu durumda şahıs anlatan *kisi* (*ki+si*) ve *kişi* (*ki+şi*) isimleri buradan çıkmıştır. Hint-Avrupa dillerinin en arkaik soru kökü olan *ka* en çok Türk lehçelerinde saklanmış ve bazı lehçelerde *ke* şekline geçmiştir. Altayca *kem* (=kim?) ve Kırgızca *key* (=ne?) , *kankı* (=hangi?) , kaçan (*ka+çağ+m*) , *haçan* bu kökten türeyen soru kelimeleridir. Türkçe *kim* kelimesiyle *kimerse* , *kimesne* , *kimse* gibi birleşik kelimeler oluşmuştur. Tüm bu örneklerden hareketle Ahmet Cevat, hem Hint-Avrupa dillerinde hem de Türkçede *k* soru sesinin aslı bir soru kökü olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Ona göre bu arkaik kökün Türkçe ve Hint-Avrupa dilleri arasında ödünç alınması mantıklı değildir. Nitekim en arkaik şekil olan *ka*'yı en çok saklayan yerler Altayların Orta Asya'yı oluşturan kısımlarıdır (Emre, 1935, s. 38-41).

Köklerin anlam yönünden ikinci kategorisi, kişi gösteren ve kişi yerine kullanılan “zamir kökleri”dir. Ahmet Cevat, şahıs zamirlerini Hint-Avrupa dilleri ve Türkçe ile karşılaştırmış ve aralarında büyük yakınlıklar olduğunu düşünmüştür. Buna göre birinci teklik kişi zamiri *ben*'in karşılığı Hint-Avrupa dillerinden Sanskritçe *aham* , Zentçe *asem* , Eski İslavca *azu* , Grekçe ve Latince *ego* , Litvanca *as* , Ermenice *es* , Almanca *ich* , İtalyanca *io* , Fransızca *je* , İngilizce *s*'dir. Bu kelimelerin bazılarında tek, bazılarında iki, bazılarında ise üç unsur bulunmaktadır (*as* , *es* ; *az-u* , *eg-o* ; *as+a+m* , *a(s)+ha+m* , *as+e+m* örneklerinde olduğu gibi). O hâlde kelimenin kök sesi *a*'dır ve ona eklenen *s/z* sesleri ya *h/g*'ye dönüşmüştür ya da *h/g* ayrı bir ek olarak köke katılmıştır. Sona eklenen *m* birinci kişi zamiridir ve bu ses sadece Sanskritçe ve Zentçede saklanmış, diğer dillerde düşmüştür. Ancak Grekçe, Latince ve eski İslavcada bu birinci kişi eki aşınmakla beraber onu köke bağlayan ünlü (*o,u*) kalmış ve söz iki üyeli olmuştur. Ahmet Cevat, Hint-Avrupa dillerindeki bu birinci kişi zamirlerini Türkçedeki *özüm* (*öz-ü-m*) kelimesiyle karşılaştırmıştır. Ona göre *öz+ü* kelimesi *ego* ve *azu*'ya çok benzemektedir. “*Özü*” kelimesinin kökündeki *a* sesi *ö*'ye geçmeden önce *o* olmuş olmalıdır, köke eklenen ünlü ise *a*'dan *o* , *u*'ya geçip Türkçe ahenk sebebiyle *ü* olmuş olmalıdır. Böylece Ahmet Cevat, Türkçe *özüm* kelimesinin Sanskritçe *aham* , Grek ve Latince *ego* , İtalyanca *io* , Almanca *ich* , Fransızca *je* , İngilizce *I* ile birleştiğini, hepsinin de aynı kökten “*a(o)s+ka+m*”dan çıktığını iddia etmektedir (Emre, 1935, s. 45-46).

2. Türk Dilinin Yapısı

Dünya dillerinin tipolojik (yapısal) sınıflandırmasındaki en eski ve yaygın ölçütlerden biri olan kelime yapımına göre diller üçe ayrılmaktadır: *tek heceli* (isolating/analytic) diller, *eklemeli* (agglutinating) diller ve *çekimli/bükümlü* (inflectional/ fusional) diller. Tek heceli dillerde son ekler yoktur ve kelimeler çekimlenmez. Çok kuvvetli bir tonal sistemi olan Çince, Tibetçe, Burmaca, Tayca, Vietnamca gibi tek heceli dillerde, kelimelerdeki tonlama, anlamı ayırt edicidir ve tonlama dışında kelime birleşmeleriyle de yeni kelimeler yapılır. Çekimli dillerin en önemli özelliği, Türkçede içten kırılma şeklinde ifade edilebilen *ablaut* sistemine sahip olmasıdır. Bu sistemde kelimeler kök ünlüsünün değişmesiyle yapılır. Hint-Avrupa dilleri ile Sami diller, çekimli dillerdir. Eklemeli dillerde kelimeler kök ve eklerin birbirine ulanmasıyla yapılır ve kelimeler arasındaki ilişkiler de büyük oranda eklerle sağlanır. Kelime yapılırken kök ünlüsü değişmez. Yani çekimli dillerde kök ünlüsü gramatikal bir öge gibi kullanılabilirken eklemeli dillerde bu mümkün değildir. Türkçenin de içinde bulunduğu Altay dilleri ile Ural, Kartvel, Kuzey-Batı Kafkas, Kuzey-Doğu Kafkas dilleri eklemeli dillerin bazılarıdır (Ercilasun, 2013, s. 19-20).

Ahmet Cevat, dillerin yapısına göre “tek heceli” (Isolantes), “iltisakî¹³” (Agglutinantes) ve “tasrifî¹⁴” (Flexionnelles) olmak üzere üçe ayrılması görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre on dokuzuncu asrın son yıllarına kadar Batı'nın ilim dünyasında dahi hüküm süren “*bu yanlış görüşün darlığı ve hiçliği*”, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından başlayarak Batılı âlimler tarafından tespit edilmiştir. Dillerin tek heceli, eklemeli ve bükümlü olduğu yönünde yapılan sınıflamanın Batı bilim dünyasında çoktan beri değersiz olduğunun anlaşılmasına rağmen bu görüş, Türk dili bilim dünyasında hâlâ bir doktrin olarak hâkimiyetini sürdürmektedir. Bunun sebebi Türkçenin yapısı ve kuruluşu hakkında bilinenlerin çok eksik olmasıdır ve bu bilgisizlik Türkçenin başka dillerle olan yakınlığını araştırmaya zarar vermektedir. Mesela son yıllarda ortaya çıkan yazı, sözlük ve gramerleri incelenen Sümer, Elam, Eti, Frigi gibi birçok Ön Asya ve

¹³ *İltisakî* teriminin yerine çalışmamızda *eklemeli* terimi kullanılacaktır.

¹⁴ *Tasrifî* ve *flexionel* terimlerinin yerine çalışmamızda *bükümlü* ifadesi kullanılacaktır.

¹³ Samih Rifat (1874-1932). Türk Dil Kurumunun ilk başkanı, şair, dil bilimi, siyasetçi.

¹⁴ Enver Paşa (1881-1922). Asker ve siyasetçi.

¹⁵ Mustafa Celalettin Paşa (1826-1876). Leh asıllı Osmanlı subayı, Nazım Hikmet'in büyük babası.

Küçük Asya dillerinin Türkçeye karşılaştırılmasında, hep eklemeli ve bükümlü dil olma özelliğinden başlanmakta; Batılı bir âlim bahsi geçen dillerden biri için yapılan araştırmalarla ilgili bir itirazda bulunsa bu yargıya körü körüne boyun eğilmekte ve böylece Türk dilinin yapısıyla ilgili araştırmalarda geri kalınmaktadır. Atatürk'ün gerçekleştirdiği alfabe inkılabı ile son araştırma-inceleme çağına gelinceye kadar dil işlerine kendisini veren kişilerin sayısı az olduğu için Türkiye'de dillere ait bir görüşün girmesi de çıkması da çok gecikmektedir. Her ne kadar Samih Rifat¹⁵, Enver Paşa¹⁶ ve Mustafa Celalettin Paşa¹⁷, Fransa'daki Bordeaux Üniversitesi profesörlerinden Albert Cuny¹⁸ ile başlayan yeni görüşleri ve araştırma yollarını Türkçeye uygulamaya çalışsalar da eskiden benimsenmiş görüşleri değiştirememişlerdir. Bunda sayısı iki elin parmaklarıyla sayılabilecek kadar az olan Türk dilcilerinin yeni bir çaba sarf ederek gerçeğe varma güçlüğüne katlanmaması ve hiç olmazsa bir Batı dilinde ilmi eser okuyabilecek yeteneğinin olmaması etkili olmuştur. Ahmet Cevat, Atatürk'ün açtığı yeni kültür döneminde dil ile ilgilenenlerin ilmi görüşlerle beslenip eski yanlış görüşleri kökünden söküp atmaları gerektiğinin çok önemli olduğunu belirtmiştir (Emre, 1934a, s. 21-32).

Ahmet Cevat'a göre Türkçenin yapısı konusunda doğru karar verebilmek için her şeyden önce dillerin sınıflandırılmasında görülen "eklemeli dil" ve "büküm"ün ne olduğu, bunlardan ne anlaşıldığı ve Türk dilinin eklemeli olmasının bükümlü olmasına engel olup olmadığının araştırılması gerekmektedir. Bu en önemli dil meselelerinin çözümü için üniversitedeki öğrencilerin yetişmesini beklemeye zaman olmadığı gibi eski görüşlere saplanmış olanların da konuyla ilgili tartışmadan uzaklaştırılması da mümkün değildir. Bu sebeple Ahmet Cevat, dille ilgili yeni görüşlerini uygulamaya koyarken onları herkesin tabii sonuçlar gibi kabul edeceği bol örnekli bir tümevarım yöntemini kullanmıştır (Emre, 1934a, s. 22-32).

Dillerin yapısına göre sınıflandırılmasındaki ölçütlerden olan *büküm* kavramına Batılı dilcileri ve Türk dilcileri farklı yaklaşmaktadır. Bunu izah etmek için öncelikle Türk dilcileri tarafından dilin bükümlü olmasından ne anlaşıldığı, Ahmet Cevat tarafından örneklerle dile getirilmiştir. Türk dilcilerine göre büküm, dilde Arapçanın vezinlerine benzer şekillerin bulunması ve Farsçanın

¹⁶ Albert Cuny (1869-1947). Antoine Meillet'in öğrencisi, Hint-Avrupa ve Sami dilleri üzerine yaptığı karşılaştırmalı dil çalışmalarıyla tanınan Fransız dil bilimci.

“deramedan=girmek”, “beramedan=çıkmaq” veya Fransızcanın “apprendre=öğrenmek”, “comprendre=anlamak” gibi ön eklerle türetilmiş sözlerinin olması demektir. Ahmet Cevat’a göre büküm hakkındaki bu görüşler eksiktir. Çünkü bu düşüncenin temel aldığı Arapça büküm modelinde “*ilim, ma’lum, âlim, tâlim, isti’lam, ta’limat*” diye belli kalıplara dökülmüş bir çekim vardır. Arapçada çekim kalıpları zait harflerle oluşturulur. Bu fazla sesler kök seslerinin başına, arasına ve sonuna getirilir ve hepsinin de ünlüsü kalıptan kalıba değişir. Türkçede böyle bir çekimin olmaması, onun bükümlü bir dil olmadığı anlamına gelmez. Çünkü dilde büküm, sadece Arapça çekim modeli değildir; ayrıca bükümlü denilen Hint-Avrupa dil ailesinde de büküm böyle ortaya çıkmaz (Emre, 1934a, s. 32-33).

Dilde bükümlülük konusunda Batı dil bilimi, Arap gramerinde olmayan ve bu sebeple Türk dilcilerinin de bilmediği “flexion” tabirini kullanmaktadır. Ahmet Cevat bu tabiri “*Fiil çekiminde, isimlerin cümle içindeki rollerinde, yeni sözler yaratmada, daha kısaca gramer kategorilerini anlatmada kök ve gövdelerin sondan uğradığı değişmelere flexion denilir*” cümlesiyle tanımlamıştır. Batı dil biliminde sözlerin uğradığı bu değişmeler üçe ayrılmıştır: Fiillerin zaman, şahıs, kip yüzünden uğradığı değişmeler (conjugaison), isimlerin cümle içinde aldığı değişmeler (declinasion) ve köklerin (veya gövdelerin) yeni sözler doğurmak üzere uğradığı değişmeler (formation des mots) (Emre, 1934a, s. 33-35).

Hint-Avrupa dil ailesine özgü olduğu kabul edilen bükümlün hangi üslup ve özellikte bir olay olduğunu Ahmet Cevat şöyle maddelemiştir:

a. Çekimde fazla ses oldukça seyrek. Mesela Grekçede fiillerin geçmiş zaman çekiminde “augment” denilen fazla bir ses kullanılır. Bu ses de “e” dir (Örnek: feron=taşırım, e feron= taşırırım) vb.

b. Çekimde ünlünün değişmesi Grekçede yoktur, Latince de çok daha azdır, Almandada ise sadece geçmiş zaman çekiminde vardır (Örnek: nehmen=almak, nahm=aldı, geben= vermek, gab=verdi) vb. Roman dillerinde ise bu çekim olayı gerçekleşmemektedir.

c. Asıl çekim kök ve gövdelerin sondan değişmesinde kendini gösterir. Bu sondan değişmeler ise kurallı ve kurlsız olur. Kurlsızlar bazı dillerde önemli bir yer tutar (Örnek: naïtre=doğmak, né=doğmuş). Kurallı çekimler ise eklerde ortaya çıkar (aimer=sevmek, aimé=sevilmiş, aimera=sevecek) vb. (Emre, 1934a, s. 33-34).

Ahmet Cevat dillerin yapısına göre sınıflandırılmasında kabul gören hatalar olduğunu düşünmüş ve bu görüşünü bilim dünyasına

kabul ettirmek için ise iki yöntem tercih etmiştir. Bunlardan ilki Türkçenin bükümlü dillere ait özellikler taşıdığını, ikincisi ise bükümlü olduğu kabul görmüş olan Hint-Avrupa dillerinin eklemeli dillere ait bazı özellikler taşıdığını örnekleriyle açıklamaktır.

2.1. Türkçede Görülen Bükümlü Dillere Ait Özellikler

Dillerin tipolojisine (yapısına) göre sınıflandırılmasında bazı ölçütler kullanılmaktadır. Bunlar içinde en eski ve yaygın ölçütlerden biri, kelime yapımıdır. Başka bir ölçüt ise cümledeki kelime sırasıdır (Ercilasun, 2013, s. 19-20). Ahmet Cevat da Türkçede kelime yapımı esnasında kökün değiştiğini iddia etmiş ve Türkçe söz dizimini bükümlü dillerle karşılaştırarak ondaki büküm özelliklerini ispat etmeye çalışmıştır.

Türkçede bir kökten çeşitli sözcükler doğarken ve bir sözcük çeşitli gramer şekillerine girerken değişimlere uğrar. Türemede ortaya çıkan değişimler kökün hem ünlü hem de ünsüz seslerine, çekimde ise sadece son seslere ait olur. Türemedeki değişimler de bir lehçe içinde veya aynı lehçeler arasında olduğuna göre boğumlanma noktası bakımından birbirine yakın veya birbirinden uzak olabilir. Türkçede diğer çekimli diller gibi hatta onların bazılarında daha çok, köklerin hem ünlüleri hem ünsüzleri değişmekte ve aynı sözcük ailesi içinde çok defa yalın olarak bir kök gösterilememektedir. Ahmet Cevat, Türkçede kelime yapımı sırasında köklerin değişebilirliğiyle ilgili tezini şu örneklerle ispat etmeye çalışmıştır:

“Su” kelimesi ve bundan türeyen birkaç kelimeyi şöyle sıralamak mümkündür: *‘sıvık’* (su gibi olan şey), *‘sıva’* (bir şeyin yüzüne sürülen sulu şey, sıvamak), *‘savak’* (suyun taksim olduğu yer), *‘savun’* (içki ve içkili dernek). Yazar ‘su’ kelimesinden türetilen bu örneklerde kökün *‘su, sıv, sav, ıv’* şekillerine girdiğini, ünlünün *‘a, ı, u’* tınılarını aldığını; *‘ıslak’* serisinde ise sıfır olduğunu, kökte sadece *‘s’* sesinin kaldığını ve bu sesin başına gelen *‘ı’* sesi ile sonuna gelen *‘-lak’* eki arasına girdiğini belirtmiştir. *‘Sıvık’* ve *‘savak’* gövdelerinde ise *‘su’* kökünde görülmeyen *‘v’* ünsüzü ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak ise *‘su’* kelimesinin ilgi durumu olan *‘suyun’* hâlinde sondaki *‘v’* ünsüzü *‘y’* olarak görünmektedir. Ayrıca Ahmet Cevat, hayvanın sütünü almak, bir mayı akıtmak anlamına gelen *‘sağmak’* fiilinin de etimolojisinin *‘su’* kelimesine bağlandığı takdirde kelimenin sonundaki ünsüzün bir boğaz sesi olan *‘ğ’* olarak görüldüğünü belirtir. Tüm bu tespitlerinden hareketle Ahmet Cevat, bahsi geçen *‘v, y, ğ’* ünsüzlerinin özelliğini belirlemeye çalışmıştır. *‘Su’* kelimesinin başka lehçelerdeki çeşitlenmesine bakılınca şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Orhun Türkçesinde kelime *‘sub’*, Uygurca’da *‘sup’*, Şor, Sagay ve Koybal Türkçesinde *‘suğ’*dur. Buna göre son ses *‘b, p’*

seslerine kadar dudaklaşabilmektedir. Hatta Yakutçada suya sadece “ü” denildiğine ve Tarançı dilinde u kökünden “usamak=susamak” fiilinin olduğuna bakarsak mürekkep bir kökün Türkçede uğrayabileceği ünlü ve ünsüz değişimleri hakkında fikir edinmek mümkündür. Ahmet Cevat, “u” sesinin değişik bir unsur olduğunu ve “a” ile “ı” olabildiğini “*savak, sıvık*” örneklerinde görmenin mümkün olduğunu ifade eder. Ayrıca Çağataycada rastlanan “*usu*” ve “*usun*” sözleri, “*us-*” kökünün var olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Buna göre sonra gelen “*b, p, v, ğ, n*” sesleri ek hâline inmektedir (Emre, 1934a, s. 17-18). Ahmet Cevat, yazıldığı dönemde pek çok itiraz gören dil yazılarında Türkçede köklerin değiştiğine dair iddiasını buna benzer örneklerle açıklamaya çalışmıştır.

Ahmet Cevat, Türkçe söz diziminde bükümlü dillerde görülen özellikleri gösterebilmek için basit bir Türkçe cümleyi bükümü çok gelişmiş bir dile ve bu anlatış yolunu kaybetmiş Hint-Avrupa dil ailesinden başka bir dile çevirmiştir:

1. Türkçe: *Birini ayaklarından tuttu.*
2. Grekçe: *Tina podon laven.*
3. Fransızca: *Il a saisi quelq'un par les pieds.*

Yapılan açıklamaya göre bu üç cümlede bir fiil, bir nesne ve başka bir tümleç vardır. Öncelikle üç dildeki fiiller kıyaslanmıştır. Türkçe *tut* köküne getirilen *-tu* çekim eki Grekçe *lav* köküne getirilen *-en* ekine tıpatıp benzemektedir. Her iki dilde de çekim ekinin anlatış gücü birbirine eşit, her ikisinde de ek basit olduğu hâlde geçmiş zaman haber kipinin üçüncü şahsıyla çekimlenmiştir. Fransızcada ise *il a saisi* fiili; kip, zaman ve şahıs kategorilerini anlatmak için bir yardımcı fiile müracaat etmiş, şahıs zamirini başa getirmiştir. Fransızca *Il a saisi* ifadesi kelimesi kelimesine Türkçeye *o var tutmuş* şeklinde çevrilmektedir. Sonuç olarak Ahmet Cevat üç cümledeki bu üç fiilin şekil özellikleri bakımından karşılaştırıldığında kullanılan Türkçe fiilin Grekçe mukabili kadar bükümlü olduğunu, Fransızcanın ise başa bağımsız morfemler getirme yoluyla daha ziyade tek heceli, dağınık bir oluşuma müracaat ettiğini düşünmekte; hatta Türkçe *tuttu* fiiliyle Grekçe *laven* fiilini karşılaştırdığında kelimeye şahsiyet ve teklilik temin etmede Türkçe şeklin daha bükümlü olduğunu iddia etmektedir. Ahmet Cevat bu görüşüne gerekçe olarak ise Grekçedeki *-en* morfeminin girdiği bütün fiiller için aynı olduğu hâlde Türkçedeki üçüncü kişi geçmiş zaman ekinin eklendiği fiilin ünlü ve ünsüzüne benzeyerek sekiz şekle (*-du/-dü/-du/-dii/-tu/-ti/-tu/-tü*) girmesini göstermektedir. Söyleniş ahengi ve sesler benzeşmesi denilen bu hadisenin Türkçede bükümü büsbütün tamamlayan çok ileri bir

gelişme eseri olduğunu düşünen Ahmet Cevat, Grekçenin ve öbür Hint-Avrupa dillerinin bu safhaya kadar erişemediklerini ve gelişemediklerini iddia etmektedir (Emre, 1934a, s. 35-36).

Ahmet Cevat'a göre Türkçe, Grekçe ve Fransızcada nesnelere özellikleri karşılaştırıldığında Türkçe *birini* kelimesinin Grekçe *tina* nesnesi kadar bükümlü olduğu, kelimenin özne hâlinin Türkçede *biri*, Grekçede ise *tis* olduğu görülür. Grekçenin sonundaki *s* cinsiyeti belirtmektedir. Türkçede kelimelerin erkek ve dişi şekillerine girmemesi Hint-Avrupa dilleriyle ön akrabalık ilişkilerinin bulunmasına engel değildir. Grekçedeki cinsiyet eki düştükten sonra özne, Grekçede *-na* eki ile Türkçede ise *-ni* eki ile kendisini yaratmaktadır. Fransızcada ise *quelqu* kelimesi gerek özne gerekse nesne hâlinde birdir ve hiçbir değişime uğramamaktadır. Ahmet Cevat, kuruluşu bakımından Türkçe *biri* kelimesi ile Fransızca *quelqu* kelimelerini karşılaştırınca kelimenin sonuna getirilen *-i* eki ile Türkçenin kıvrak bir oluşum gösterdiğini, Latince'den gelen Fransızca kuruluşunda ise *quel, que* gibi ağır iki sözcüğün başa getirilmesinin dilin esneklikten, yumuşaklıktan mahrum olduğuna işaret ettiğini düşünmektedir (Emre, 1934a, s. 36).

Ahmet Cevat, üç dildeki tümleçleri de karşılaştırmış, Türkçe ile Grekçenin büküm ile oluşturulduğu hâlde Fransızcada tümlecin başa getirilen müstakil anlamdan mahrum, Çincenin boş sözcüklerine benzer bir morfemle oluşturulduğunu iddia etmiştir (Emre, 1934a, s. 36-37).

Ahmet Cevat, Türkçe çekimlerdeki sondan değişimlerde eklenilen kökün sıkı bir suretle birleşmediği, kökle ek arasındaki bağlantının gevşek olduğu, adeta kökün bir yanda, eklinin bir yanda durduğu şeklindeki görüşün yüzeysel ve eksik olduğu görüşündedir. Ona göre *akar, bilirim, söyleyen, parmağın, suya* vb. örneklerde kök ile eklinin kaynaşıp gerçek yeni sözler hâline geldiği aşikârdır. *Akar, söyleyen* gibi gövdeler *akarsu, söyleyen kuş* örneklerinde olduğu gibi müstakil sıfatlar olarak da kullanılmaktadır (Emre, 1934a, s. 37).

2.2. Hint-Avrupa Dillerinde Görülen Eklemeli Dillere Ait Özellikler

Ahmet Cevat, Türkçede iki veya daha çok kategoriye ifade için arka arkaya iki veya daha çok ek sıralandığı, Hint-Avrupa dillerinden bükümü saklamış olanlarda ise iki veya daha çok kategorinin tek bir ek ile anlatıldığı görüşünün yüzeysel ve eksik olduğu görüşündedir. Buna Türkçe fiilde birinci ve ikinci şahısların teklik ve çoklukta ayrı eklerle çekimlenmesini örnek göstermiştir: *Gelirim / gelirim, geldim / geldik, geleyim / gelelim* (Emre, 1934a, s. 37).

Hint-Avrupa dillerinin morfepleri başa getirmek suretiyle olan son gelişimi, daha doğrusu bozulması tersine olarak takip edilmektedir. Bir iki kategorinin ifadesinde Türkçenin morfemi başa getirdiği örnekler de vardır. Örneğin karşılaştırma ve abartma kategorisi *-rek* şekliyle ifade olunurken şimdi *daha*, *en* morfepleri başa ve müstakil olarak getirmek suretiyle anlatılmaktadır. Buna göre *yekrek* kelimesinin yerine *daha iyi*, *en iyi*; *uluğrak* kelimesinin yerine ise *daha ulu*, *en ulu* denilmektedir. Sonuç olarak Ahmet Cevat Türkçenin çok ileri bir büküm sahibi olduğunu dile getirirken dilin bütün kategorilerinin bükümlü bir ifadeye vardığını iddia edilemeyeceğini düşünmektedir. Ona göre dillerin gelişimi bir yandan ilerlerken öbür yandan gerilemektedir, bu ilerlemeler ve gerilemeler derece derecedir (Emre, 1934a, s. 38).

Ahmet Cevat, Türkçede eklerin arka arkaya ulanmasının Hint-Avrupa dillerinde de görüldüğünü dile getirmekte ve konuyla ilgili şu örnekleri vermektedir: Fransızca *généralment* ve *nationalisme* kelimelerinde *gen+er+al+e+ment* ve *na+tion+al+ism+e* olarak kökten sonra dört beş ek sıralanmıştır. Hatta *tion* eki araştırıldığında *tio+n*'den oluştuğunun ortaya çıkacaktır. Bu durumda eklerin sıralanması olayı sadece Türkçeye özgü değildir ancak Türkçede daha çok görülen bir olaydır (Emre, 1934a, s. 37).

Ahmet Cevat, Türkçenin eklemeli bir dil olduğu, kökün değişmediği ve eklerin yan yana dizilerek sözleri ve yapısal şekilleri türettiği görüşlerinin “*yanlış, çürük, zararlı*” olduğunu ileri sürer (Emre, 1934a, s. 17). Ona göre bükümlü dillerde görülen özellikler Türkçede mevcuttur, hatta onun eklemeli dil sayılmasını sağlayan özelliklerde bile büküm özelliği vardır. Ayrıca bükümlü dil olarak kabul görmüş olan Hint-Avrupa dillerinde de kelime türetmede zaman zaman çekimli dillerde görülen eklemeler söz konusudur. Tüm bunlardan hareketle Ahmet Cevat, Türkçenin yapısal olarak bükümlü bir dil olduğunu iddia ederek onu Hint-Avrupa dilleriyle yakınlığını ispat etmeye çalışmıştır. Fakat eklemelilik veya çekimlilik (bükümlülük) özelliği dil akrabalığına delalet etmez. Birbiriyle ilgisiz pek çok dil eklemelidir, çekimli diller içinde ise hem Sami, hem de Hint-Avrupa dilleri vardır. Ancak aynı aile üyelerinin aynı tip özelliğe sahip oldukları da göz ardı edilmemelidir (Ercilasun, 2013, s. 20).

SONUÇ

Atatürk döneminde Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle ilişkisinin araştırıldığı pek çok çalışma yapılmıştır. Atatürk'ün önem verdiği bu konuya Ahmet Cevat da ilgi göstermiş, 1934'ten itibaren yaptığı araştırma ve incelemelerle Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri ile ilgili döneminde de eleştiri alan görüş, tespit ve eleştirilerini dile

getirmiştir. Ona göre Türk dili köken bakımından Ural-Altay dil ailesinden çok Hint-Avrupa dil ailesine yakındır. Ahmet Cevat, Türk dilinin Hint-Avrupa dilleriyle yakınlığını ispat edebilmek için bu dilleri fonetik, morfolojik ve söz dizimsel yönlerden karşılaştırmış; diller arasında kökler ve sözler açısından belirlediği ortaklıkları örneklerle izah etmiştir. Ahmet Cevat'a göre Türk dili, yapısal özellikleri açısından eklemeli dillere ait özellikler taşısa da Hint-Avrupa dillerine ait olduğu iddia edilen büküm özelliklerine de sahiptir. Çünkü bilinenin aksine Türkçede kelime türetilirken kökler değişebilmektedir ve söz dizimsel özellikleri açısından Türkçe Hint-Avrupa dillerine benzer özellikler taşımaktadır. Ayrıca Hint-Avrupa dillerinde de eklemeli dillere özgü özellikler bulunmaktadır.

Ahmet Cevat Emre'nin Türk dili ile Hint-Avrupa dilleri arasındaki ilişkiyi incelediği dil yazılarından bir yıl sonra, 1935'te, Güneş-Dil Teorisi gündeme gelmiştir. Türkçenin dünyada temel bir dil olduğunu, dünya dillerinin kökeninin Türkçe olduğunu ve Türkçenin bazı başka dillerle akraba olduğunu iddia eden bu teori, Atatürk'ün dikkatini çekmiş; bu konu 24 Ağustos 1936'da III. Türk Dil Kurultayı'nda ele alınmıştır. Kurultayda Güneş Dil Teorisi Komisyonu kurulmuş, bu komisyonda yer alan Ahmet Cevat "*Terminoloji ve Güneş-Dil Teorisi*" başlıklı bildiriyle Türkçenin bütün dillerin kaynağı olduğu görüşünü ispatlamaya çalışmıştır (Karahan, 2011, s. 58-59). Bir dönem uygulama imkânı bulan Güneş-Dil teorisi, yabancı dillerle ilgili yapılan aşırı ve ölçsüz zorlama etimolojiler nedeniyle tepki almış, güvenilirliği zedelendiği için belli bir süre sonra da bir kenara bırakılmıştır (Özyetgin, 2006, s. 114). Zamanla güvenilirliğini yitiren Güneş-Dil Teorisi ile ilgili araştırma ve yazılarına rağmen Ahmet Cevat, 1960 yılında kaleme aldığı hatıratında Güneş-Dil Teorisini "ucube teori" olarak niteleyip eleştirmiştir. Verdiği bilgilere göre Ahmet Cevat bu teorinin temel oluşturduğu araştırmayı değersiz bulmuş ve konuyla ilgili eleştirilerini zaman zaman Atatürk'e ilemiştir. Ancak ona göre Atatürk güvendiği pek çok bilim adamının kendisini aldatacağına ihtimal vermediği için Ahmet Cevat'ın eleştirilerine tepki göstermiştir (Emre, 1960, s. 342-345). Hatıratında Güneş Dil Teorisi ile ilgili yaptığı çalışmalardan ve kaleme aldığı yazılardan hiç bahsetmeyen Ahmet Cevat'ın bu konuya ilgi göstermesinde Atatürk'ün etkisinin olduğunu ve/veya zamanla bu teoriyle ilgili görüşlerinin değiştiğini düşünmek mümkündür.

Ahmet Cevat Darülfünunda Ural-Altay kürsüsünde muallimlik yapmış, Alfabe Komisyonu'nda, Dil Encümeni'nde, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nde yer almış, 1949 yılında Türk Dil Kurumu Gramer-Sentaks Kolbaşısı olarak seçilmiş, XX. yüzyılda Türkoloji alanında detaylı ve karşılaştırmalı bir metotla araştırmalar yapmış ve hayatı

boyunca Türk diline hizmet etmiş önemli Türkologlardan biridir. Ancak onun görüşleriyle ilgili az sayıda akademik çalışmanın bulunması büyük bir eksikliklerdir. Ahmet Cevat'ın Türk dilinin kökeni, mensup olduğu dil ailesi, Hint-Avrupa dil ailesiyle ilişkisi ve yapısal özellikleriyle ilgili 1934 yılında ileri sürdüğü görüşler, döneminde eleştiri aldığı gibi günümüzde de dil bilimi çevrelerinde genel kabul görmemektedir. Ancak bu konular Türkologların gündeminde yer almaya devam etmektedir, nitekim Ahmet Cevat'ın görüşleri 1960'lı yıllarda ortaya atılan ve halen tartışılan Nostratik ve Avrasyatik dil teorilerine paralellik göstermektedir. Tüm bunlardan hareketle bu çalışma, Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeriyle ilgili genç bilim insanlarına bir dönemin dil bilimsel yaklaşımlarını ve Ahmet Cevat'ın bu konudaki tespitlerini gözler önüne seren bir araştırma olması bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2002). Ural-Altay dilleri ve Altay dilleri teorisi. *Türkler ansiklopedisi I. cilt* (s. 394-402). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Emre, A. C. (1933). *Kelime teşkili hakkında bir anket-ikinci kitap*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Emre, A. C. (1934a). *Dil yazıları-Türkçenin etimolojisi için metot araştırmaları*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Emre, A. C. (1934b). *Türkçenin Hint-Avrupa dili ile mukayesesi*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Emre, A. C. (1934c). *Ekler lügatçesi I-söz türetme kuralları hakkında yeni bir anket*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Emre, A. C. (1935). *Türkçenin Hint-Avrupa diliyle mukayesesi üzerine bir irdel*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Emre, A. C. (1942). *Türkçenin yapılışı- mukayeseli Türk gramerine hazırlık irdemleri*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Emre, A. C. (1949). *Türk lehçelerinin mukayeseli grameri (ilk deneme): fonetik*.
- Emre, A. C. (1951). *Dilbilgisi II*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- Emre, A. C. (1956). *Atatürk'ün inkılap hedefi ve tarih tezi*. İstanbul: Ekin Basımevi.
- Emre, A. C. (1960). *İki neslin tarihi*. İstanbul: Nurgök Matbaası.

- Ercilasun, A. B. (2005). *Başlangıcından yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2013). Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri. *Dil Araştırmaları, Cilt 12* (12), s. 17-22.
- Ergin, M. (2003). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/ Yayım/ Dağıtım.
- Karahan, L. (2011). *Türk dili üzerine incelemeler*. Ankara: Akçağ Basım/ Yayım/ Dağıtım.
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk dili üzerine araştırmalar (I. cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri (Şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, M. (2006). Atatürk ve Güneş Dil Teorisi. *Türk Dili*, 655, 105-114.
- Sağol, G. (1987). *Ahmet Cevat Emre'nin dilbilgisi kitapları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Makale Künyesi (Araştırma): Bakıcı, A. (2019). Evliyâ Çelebi'nin Viyana izlenimleri ve "Freng-pesend" kavramı üzerinden görsel sanatlara bakışı. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 61-82.

EVLYÂ ÇELEBİ'NİN VİYANA İZLENİMLERİ VE "FRENG-PESEND" KAVRAMI ÜZERİNDEN GÖRSEL SANATLARA BAKIŞI

Alper BAKICI¹

ÖZET

Bu çalışmada Evliyâ Çelebi'nin Viyana seyahati sırasında gerçekleştirdiği ve "Freng-pesend" sanatı adını verdiği görsel sanat eserlerinin, bir Osmanlı seyahatçının gözünde neler ifade ettiği ve kendi kültüründe resim sanatına olan bakış açısının ne denli kabul gördüğü incelenmiştir. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin belli bölümlerinde çağının görsel sanat eserleri üzerine yapmış olduğu tasvir ve hikâyeleri ile okuruna bilgi verir. Bu bilgiler arasında Evliyâ Çelebi'nin "darü'l-sulh" dönemi olarak tanımladığı barış döneminde Kara Mehmed Paşa'nın başında bulunduğu elçilik heyetiyle gerçekleştirdiği Viyana seyahati sırasında gözlemlemiş olduğu ve "Freng-pesend" sanatı olarak tarif ettiği Avrupa görsel sanatları da yer alır. Evliyâ Çelebi "kâfir" bir ülke olarak konumlandığı Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır komşusu olan Habsburg topraklarında gözlemlediği sanat eserlerini, kendi toplumu içerisinde yer edinen sanatçılar ve onların eserleri üzerinden geliştirdiği karşılaştırma yolu ile tanımlar. Bu metinlerin ortak özelliği hikâyelerinin bir inanç çerçevesi içerisinde şekil bulmasıdır. Evliyâ Çelebi bir yandan bu görsel sanat ürünlerini ve mekanik ilerlemeyi "acayibü'l-garaib" ve "Freng-pesend" kavramları ile tasvir ederken; bir yandan da özellikle resim sanatı konusunda önyargılar besleyen kendi toplumuna eleştiri getirir. Bu metinler Seyahatnâme'nin kendi üslubuna uygun şekilde "gerçek" ve "kurmaca" bağlamında kaleme alınır. Çalışmada Evliyâ Çelebi'nin tasvir ettiği görsel sanat eserleri, Yapı Kredi Yayınlarının Günümüz Türkçesi ile yayınlanan ciltlerinde taranmıştır.

Anahtar kelimeler: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Freng-pesend, üstad-ı kâmil, resim.

¹ Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Öğrencisi. a.alperbakici@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3123-9853>

VIENNA IMPRESSIONS OF EVLİYA ÇELEBİ AND HIS PERSPECTIVE TOWARD VISUAL ARTS

ABSTRACT

In this study, it was investigated what the visual arts called 'Freng-pesend' which were observed during Vienna journey of Evliya Çelebi means to an Ottoman traveler. Furthermore, it was examined to what extent Evliya Çelebi's perspective toward visual art was accepted within his own culture. Evliya Çelebi provides some information with the depictions and stories about the visual art works of his age to his audience in some parts of his 'Book of Travels'. Among all information, the European visual arts depicted as 'Freng-pesend' by Evliya Çelebi which were observed during Evliya Çelebi's Vienna trip occurred with a mission under the head of Kara Mehmed Pasha during peace period called 'daru'l-sulh' by Evliya Çelebi were included. Evliya Çelebi defines the art works that he observed in Habsburg, which is an 'infidel' country to him, via comparison technique with the artists from his own society and their works. The common point of the texts is that they form within a belief framework. Evliya Çelebi not only depicts these visual art works and mechanical development via the concepts 'acayıbü'l-garaib' and 'Freng-pesend' but he also criticizes his own society having prejudices about the art. These texts are written in the contexts of 'real' and 'fiction' in the style of 'Book of Travels'. The works that Evliya Çelebi depicts were analyzed in the volumes published by Yapı Kredi Publications in modern Turkish.

Key words: Book of Travels by Evliya Çelebi, Freng-pesend, master, visual art.

GİRİŞ

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, sosyal bilimler alanında yer alan farklı disiplinler aracılığı ile bugüne kadar, birçok alanda yapılan araştırmalara konu olmuştur. Yapılan çalışmaların ağırlık merkezi Evliyâ Çelebi'nin elli bir yıllık seyahat anlatılarını topladığı Seyahatnâmesi üzerinden şekil alan hikâyeleridir. Başta coğrafya, mimari, topografya ve tarih disiplinlerini içine alan bu araştırmalar özetle, Seyahatnâmenin edebi değerinden ziyade, yazarının gezip görmüş olduğu yerleri tasvir eden bir gezi yazısı özelliği üzerinde durmaktadır.

On yedinci yüzyıl Osmanlı edebiyatında bir eserin estetik kaygı güdülerek kaleme alınması ve beğeniye ulaşması "şiiir" yoluyla sağlanırdı. Nuran Tezcan "*17. Yüzyıl Osmanlı Türk Edebiyatı ve Seyahatnâme*" adını taşıyan yazısında Nabi'nin hac kitabı olan "Tuhfetü'l - Harameyn" ile birlikte aynı dönem yaşamış olan Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesini karşılaştırmakta ve o dönem Osmanlı

kültürel zihniyetinin Nabi'nin hac kitabını edebi ölçütlere yerleştirirken, Evliyâ Çelebi'nin gezip görmüş olduğu yerleri tasvir eden bir musahip olarak, eserinin edebi ölçütlere yerleştirilmediğini bizlere aktarmaktadır. "*Edebiyat tarihlerinin çoğunda bu eserden 'yazarının gezdiği gördüğü yerleri anlatan, onlar hakkında bilgiler veren' bir eser olarak söz edilir, Seyahatnâme'nin edebi değerine yer verilmez, edebi değerini ortaya koymak için çaba gösterilmez*" (Tezcan, 2009a, s. 38). Seyahatnâme bilim dünyasına Avusturyalı tarihçi ve şarkiyatçı Joseph von Hammer tarafından 7 Ocak 1814'de "*Türkçe Bir Seyahatnâmenin İlginç Bulunuşu*" başlığı altında tanıtılır. Hammer, yazısında Türk edebiyatı içerisinde coğrafya alanında az eser bulunduğunu, Kâtip Çelebi'nin "*Cihannüma*" adlı eseri dışında coğrafya alanı ile ilgili daha egzotik bir eserle karşılaşmadığını yazmaktadır.

İlk olarak dördüncü cildini 1804 yılında İstanbul'da bir sahaftan satın alan Hammer, dördüncü cildin son cilt olduğunu düşünerek Evliyâ Çelebi'nin 25 yıl boyunca seyahat ettiğini ve seyahatini İran'da sonlandırdığını düşünmüş yazısını da bu doğrultuda kaleme almıştır. Daha sonra Avusturya'ya dönecek olan Hammer, tam on yıl boyunca İstanbul'da bulunan arkadaşları ile kurmuş olduğu irtibat sayesinde Seyehatnâme'nin diğer üç cildine daha ulaşmayı başarmıştır.

Bu çalışmada genel olarak Seyahatnâme içerisinde yer alan hikâyelerin "gerçek" ve "kurmaca" düzlemi Evliyâ Çelebi'nin anlatılarında kullandığı üslup bağlamında sorgulanacaktır. Evliyâ Çelebi'nin 1665 Nisan ayında, Kara Mehmet Paşa'nın mahiyetinde, Vasvar Antlaşması'nın imzalanmasını takip eden günlerde, elçilik heyeti ile beraber barışçıl temaslar için bulunduğu Viyana gezisinde gözlemlemiş olduğu mimarî eserler ve görsel sanat ürünleri, on yedinci yüzyıl seyyahı Evliyâ Çelebi'nin zihin dünyası merkeze alınarak, almış olduğu eğitim ve aile bağları göz önünde bulundurulmak şartıyla değerlendirilecektir.

Çalışmanın asıl hedefi Evliyâ Çelebi'nin "Frenk-pesend" olarak tarif ettiği Avrupa'ya ait görsel sanat ürünlerinin Evliyâ Çelebi'nin gözünde neler ifade ettiği ve içinde doğduğu kültürün bu eserlere bakış açısı ile özellikle resim sanatının ne denli kabul gördüğü üzerine bir değerlendirmede bulunmaktır. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi üzerine yapılan çalışmalarda Evliyâ'nın mimarî ve görsel sanat ürünlerine olan yaklaşımını konu alan araştırmalar sınırlı sayıdadır. Evliyâ Çelebi'nin Viyana seyahati sırasında tasvirini yapmış olduğu görsel sanat ürünleri, güzel sanatlar disiplini alanında inceleme imkânı bulamamıştır.

1. Hattat ve Nakkaş Olarak Evliyâ Çelebi

Türk edebiyatında kendi ismini taşıyan seyahatnâmesi ile tanınan Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmede verdiği bilgiye göre 25 Mart 1611 yılında İstanbul Unkapanı'nda dünyaya geldi. "Bu hakir, kusurlu ve ikiyezli olmayan Derviş Mehmed Zillî oğlu Evliyâ, ana rahminden doğup yeryüzüne ayak bastığımız bu Sultan Ahmed Han'ın saltanatı dönemidir. 1020 Muharreminin onuncu günü [25.03. 1611], Aşure günü dünyaya gelmişiz " (Evliyâ Çelebi, 2003a, s. 170). Evliyâ Çelebi'nin aile bağları Osmanlı sarayına dayanmakla birlikte babası Derviş Mehmed Zillî saray kuyumcusu olup, Kanuni Sultan Süleyman döneminde birçok seferlere katılmış, 2. Selim döneminde Kıbrıs fethinde hazır bulunmuş ve I. Ahmet döneminde eliyle işlemiş olduğu Kâbe'nin altın oluklarını sürre alayı ile Hicaz'a götürmüştür. Evliyâ Çelebi'nin annesi I.Ahmet hükümdarlığında İstanbul'da saraya yerleştirilmiş olan Ahbaz kökenli bir cariyedir. Evliyâ'nın rüyalarının yorumcusu dediği Sadrazam Melek Ahmet Paşa ile İpşir Paşa anne tarafından akrabasıdır.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesinde sıklıkla tekrar ettiği ve "Osmanlılarda İslâmbol derler" (Evliyâ Çelebi, 2003a, s. 26) dediği İstanbullu bir Türk'tü. Kendisi adına "Seyyah-ı Âlem" ve "Nedim-i Beniâdem" sıfatlarını kullanmıştır. Bu sıfatlar "dünya gezgini ve insan dostu" anlamına gelmektedir. On ciltlik Seyahatnâmenin ilk cildi Evliyâ'nın doğum yeri olan ve Seyahatnâmenin diğer ciltlerini de kapsayacak organik bağı oluşturan İstanbul'a ayrılmıştır. İstanbul payitaht merkezi olmasının yanında Evliyâ Çelebi'nin de doğup büyüdüğü şehirdir.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi otobiyografik bir eserdir ve Seyahatnâmede anlatılan hikâyeler salt gerçekler üzerine değil, gerçek ile kurmacanın iç içe olduğu ve Evliyâ Çelebi'nin de yaşamından kesitler sunan bir dil ile kaleme alınmıştır. Nesnel bilgi ile kurmaca iç içedir. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi -rihlet- geleneğine dayalıdır. Yeliz Özay "Evliyâ Çelebi'nin Acayip ve Garip Dünyası" adını taşıyan yayımlanmış doktora tezinde Evliyâ Çelebi'nin hikâye anlatma üslubu konusunda, yaşamış olduğu toplumsal zeminin üzerinde durur ve şu yorumu yapar: "Seyahatnâme'yi anlamaya hatta kimi zaman deşifre etmeye çalışırken en az metne yöneltilen dikkat kadar, bu anlatıları kompoze eden ve aktaran anlatıcının kim olduğuna, onun bakış açısına ve niyetine de hep dikkat kesilmek gerektiği önerilmektedir" (Özay, 2012, s. 6).

Seyahatnamenin birinci cildinde, Evliyâ Çelebi'nin resim sanatına olan bakış açısına gönderme yapan önemli bir bölüm yer almaktadır. Evliyâ henüz küçük yaşlarda iken Derviş Mehmet Zıllı'nın dostu yeniçeriler dergâhının başkâtibi olan Sukemerli Koca Mustafa Çelebi, Fransa kralı kızının akrabalarından olup, bu kişinin evlerine Avrupa'dan resimler getirdiğini söyler. "*İsmine sukemerli Koca Mustafa Çelebi derlerdi. Onlar anılan Fransa kralı kızının akrabalarından olduğu muhakkak idi ki her an onlara Fransa kralından hediye gelip çocukluğumuzda hakire bazı garip şekilli resimler başışlardı.*" (Evliyâ Çelebi, 2003a, s. 66). On yedinci yüzyıl Osmanlı toplumunda ki sanat düşüncesinin toplumsal hayata yansımından ve kabulünden daha ileride olan bu olay, yalnız Evliyâ Çelebi'nin değil; Evliyâ'nın ailesinin de bir yandan resim sanatına olan bakış açısını gösterir.

Seyahatnâmenin dördüncü cildinde Bitlis'de tanık olduğunu söylediği bir olayı aktaran Evliyâ Çelebi, radikal bir Kadızadeli'nin açık arttırma yolu ile satılan bir Şehname'yi "suret haramdır" diyerek parçalamasına ve türlü şekillerde zarar vermesine sert bir üslup ile tepki göstermiştir. Evliyâ Çelebi'nin resim üzerinden yapmış olduğu anlatılarında İran edebiyatının değerli eseri olan Şehname'yi ele alması, onun bu eserin özellikle resimli bölümlerine vakıf olduğu sonucunu ortaya çıkarabilir. Kadızadeli, Osmanlı topraklarında on yedinci yüzyılda ortaya çıkan radikal düşünceleri içinde barındıran bir siyasî ve dini hareketti. "*Kadızâdeli Mehmed Efendi ve onun takipçileri, Hz. Peygamber döneminden sonra ortaya çıkan bir takım âdet ve uygulamaları bid'at olarak nitelemiş ve şiddetle reddetmiştir*" (Çavuşoğlu, 2001, s. 100).

Firar eden Bitlis Hanı Abdal Han'ın değerli hazineleri Melek Ahmed Paşa'nın huzurunda açık arttırma yolu ile satılmaktadır. Tam bu sırada açık arttırma yolu ile tellâldan almış olduğu resimli Şehname'yi Kadızadeli fırkasına bağlı bir kişi "resim haramdır" diyerek parçalar. Evliyâ Çelebi'nin son derece sert bir üslup ile anlattığı bu olay, döneminin sanat algısının ilerisinde bir tavır sergilediğinin örnekleri arasındadır (Evliyâ Çelebi, 2003a).

Bu hikâye gerek Evliyâ Çelebi'nin resim sanatına bakış açısını gerek ise on yedinci yüzyıl Osmanlı toplum yapısı içerisinde yer edinmiş olan radikal kesimlerin resim sanatına bakış açısını göstermesi konusunda bize yol göstericidir. Evliyâ Çelebi hikâyesinin başında çok sert bir üslup ile Kadızadeliye ağır hakaretler eder. "*Bu mürâi jobaz ve sübyancı yani mahbup- dostların Kadızâdeli fırkasından geçinen nâmert, fesatçı, üçkâğıtçı, faiz yiyici, sahtekâr, hak yiyici, aşağılık, oğlançı, müstamel, anasının hatası rezil bir herif*"

(Evliyâ Çelebi, 2003b, s. 341). Bu üslup Evliyâ'nın hepte alışık olunmayan cinsten takındığı bir üsluptur. Bu ağır üslubun arkasında adeta mutaassıp kesime karşı biriktirmiş olduğu bir öfke hakimdir.

Evliyâ Çelebi hikâyenin sonunda adeta tüm Kadızadeli fırkasından intikam alır gibi resim düşmanı Kadızadelinin cezasını bize aktarmaktadır. Paşa, Kadızadeli'yi cezalandırma yoluna gider ve bu şekilde devlet itibarı korunmuş olur. Yapmış olduğu işten dolayı cezalandırılan Kadızadeli, Evliyâ Çelebi'nin dilinden konuşturularak pişmanlık duyduğunu dile getirir ve resim düşmanlığını aşılayan şeyhine beddua eder. Hikâyenin sonunda orada bulunan ordu mensuplarının da cezalandırmayı onaylamaları ve Kadızadeliyi taşıyarak Diyarbakır'a göndermeleri ile birlikte Evliyâ okuyucusu üzerinde adeta taassup düşüncelerden bikan ve tepki gösteren bir toplum yapısı oluşturmaya çalışır.

Malik Aksel'in "*Türklerde Dini Resimler*" adını taşıyan kitabını yayına hazırlayan Beşir Ayvazoğlu, önsöz bölümünde Malik Aksel'in bu konudaki görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır. "*Aksel, Kur'an'da tasviri, sureti yasaklayan herhangi bir âyetin bulunmadığını ifade eder ki doğrudur. Hz. Peygamber devrinde kullanılan paralarda, bayraklarda, ev eşyalarında, hatta bizzat Hz. Aişe tarafından yapılmış örtülerde resimlerin bulunduğunu, kısacası İslâm'ın ilk devirlerinde resmin sanılandan daha yaygın olduğunu[...]*" (Aksel, 2015, s. 7). Aksel'e göre özellikle medrese çevresinde resim sanatına karşı oluşan olumsuz düşüncenin kaynağı, Hristiyanlık öncesi pagan inanışı yolu ile gelen resim ve heykel sanatının Hristiyanlığı etkilemesiyle birlikte Hristiyanlık öğretilerinin kiliselerde resim yolu ile aşılmasıdır. Beşir Ayvazoğlu Malik Aksel'in bu konudaki görüşlerini ise şu şekilde aktarmaktadır. "*Kiliselerin resim ve ikonlarla doldurulması, yani putperestliğin Hristiyanlığı resim ve heykel yoluyla belli ölçüde etkilemiş olması Müslümanları korkutmuş, bu yüzden özellikle medrese çevrelerinde zamanla bu sanatlara karşı aşırı bir hassasiyet belirmiştir*" (Aksel, 2015, s. 7).

Evliyâ Çelebi gençlik yıllarından itibaren almış olduğu hat ve nakkaşlık dersleri dışında Seyahatnâmede bizzat kendisinin çizmiş olduğu resimlerden de bahsetmektedir. Daha öncesinde Hükmizade Ali Bey'den nakş dersleri alan Evliyâ Çelebi, Seyahatnâmenin sekizci cildinde Anapoli kalesinin içerisinde bulunan Fethiye Camii minaresine çıkarak şehrin tüm binalarını çizdiğini aktarır (Evliyâ Çelebi, 2003c, s. 352-353). Bunun dışında Van'da Ketenci Ömer Paşa'nın tamir ettirdiği köşkün duvarına da kalyon ve kadırga resimleri çizdiğini aktarır (Evliyâ Çelebi, 2003b, s. 265). Anapoli kalesindeki Fethiye Câmii'nin 65 basamaklı minaresine çıkıp şehrin

genel görüntüsünü seyredip bir tabaka kâğıda kalenin tüm binalarını resmetmiştir *"Hakir tam 65 ayak taş merdiven ile bu minareye çıkıp şehrin tarhını, tarzını, şeklini ve yapısını gezip dolaşip bir tabak kâğıda kalenin tüm yapılarının şeklini çizdim"* (Evliyâ Çelebi, 2003c, s. 353). Manya'da Ali Paşa kendisinden Zarnata kalesini resmetmesini ister ve Evliyâ Çelebi paşanın bu isteğini geri çevirmez. *"Tez bu kalenin şeklini, resmini, tüm duvarları, kapıları, tabyaları [...] cami, mescit, tekke, han, medrese ve mektepleri ile 4 tabaka İstanbul kâğıdına kalenin resmini yap dedi. Hakir bu anlatılan şekilde renkli boyalarla bir Freng usulüyle kale resmi yaptı[m]"* (Evliyâ Çelebi, 2003c, s. 584).

2. Viyana İzlenimleri ve Freng-Pesend Sanatı

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmenin yedinci cildinde 1665 yılında Kara Mehmet Paşa'nın başında bulunduğu bir heyet ile birlikte Viyana'ya gittiğini yazmaktadır. Viyana seyahati, Evliyâ'nın "öteki" olarak konumlandığı Avrupa'nın kültür ve sanat anlayışının bir on yedinci yüzyıl seyyahı ve Osmanlı entelektüelinin gözünden okuruna aktarılması açısından önemlidir.

Evliyâ Çelebi bu seyahati sırasında Viyana'da bulunan kraliyet sarayını, şehrin mimarisini ve görsel sanat eserlerini incelemiştir. Bu eserleri tasvir ederken kimi zaman kendi kültürü ile karşılaştırma yoluna gitmiş, kimi zaman ise bir özeleştirici yaparak "kâfir" olarak konumlandığı Avrupa'nın görsel sanat eserlerinin daha ileri seviyede olduğuna değinmiştir. İmparatorluğun özgüvenine sahip elçi heyetindeki görevli olarak, bazen karşısındakini küçük görmüş bazense hayranlık uyandıracak şekilde yorumlara gitmiştir.

Evliyâ Çelebi Viyana seyahatini Eğri/ Belgrad'da bulunduğu sırada Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın Kara Mehmet Paşa'ya, Rumeli Eyaleti payesiyle Viyana'ya elçi olarak gideceğinin haberini vermesi ile öğrenir. 1664 yılında Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı orduları St. Gotthard - Mogersdorf Savaşı'nda Habsburglara karşı yenilmiştir. Evliyâ Çelebi bu savaşa bizzat tanıklık eder. Vasvar Barış Antlaşması'nı (1664) izleyen süreçte Kara Mehmet Paşa'nın Viyana'ya gerçekleştireceği bir elçilik görevi vardır. Evliyâ Çelebi bu vesile ile Kara Mehmet Paşa'nın elçilik heyetiyle birlikte Viyana'yı görme imkânı bulmuştur. Elçi heyetinin Viyana ziyareti Evliyâ'nın "dar-ül sulh" tabirini kullandığı barış döneminde gerçekleşir. Sadrazam, Kara Mehmet Paşa'dan Evliyâ Çelebi'nin de bu ziyarette hazır bulunmasını ister. *"Hâlâ bizim yanımızda Melek Ahmed Paşalı Evliyâ derler, bir âlem seyyahı ve insan dostu kimsedir, onu da götür. Zira o serhadlerin durumunu o*

kimse pek bilir, onu da götür ve basiret üzere olup hemen hazırlığımı gör " (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 118).

Evliyâ Çelebi daha sonra Sadrazam Kethüdası İbrahim Ağa'ya danışarak gerekli hazırlıklar için bilgi alır. İbrahim Ağa, Evliyâ Çelebi'den Halhalî Derviş Ahmed isminde bir dervişi de yanında götürmesini istediğinde Viyana'ya gidecek olan heyette taşkınlık yapacağından ve heyetin itibarının zarar göreceğinden çekinir. *"Sultanım, gideceğimiz yer kâfiristandır. Derviş Ahmed ise harabâtı candır. Olmaya ki kâfiristanda bir sarhoşluk edip elçi pašamızın adına bir kötülük getire"* (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 119) dediğinde Sadrazama Kethüdası, Evliyâ Çelebi'ye ona mukayyet olacağını söyleyip gönülünü alır ve heyete katılacak olanlara *"Evliyâmın gönlümü hoş tutmaya gayret edesiniz"* tembihini edince elçi heyetinde bulunanlar *"Evliyâm Beç'e gider"* diyerek türlü hediyeler verirler. Devletin ona vermiş olduğu ihsan karşısında Evliyâ, Halhalî Derviş'inde yanlarında gelmesine ses çıkarmaz.

Gerek Evliyâ Çelebi'nin harap bir Derviş'in Osmanlılar için böylesi önemli bir heyette yer almasını istememesi, gerekse Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın, Kara Mehmet Paşa'ya ziyaret öncesi: *"Nemse kralı vilâyetine muhteşem donanımla gidip 400 - 500 kese harcamaktan korkmayın"* tembihinde bulunması Osmanlıların Avrupa nazarında kendilerini toplama gayreti içerisinde olduklarını gösterir. Evliyâ Çelebi, Avrupa'da görsel sanat ürünleri ile ilgili *"Frenk - pesend"* tabirini kullanır. Seyahatnâme'de yer alan "Frenk" kelimesi iki türlü şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan ilki *"kötü işli kimse"* iken, diğeri *"Avrupa'ya özgü teknik"* anlamına gelmektedir.

Evliyâ Çelebi bir yanda Osmanlıların siyâsî düşmanları olan Frengleri barbar, ahlaksız ve kötü işli olarak tarif ederken; mimarî ve resim sanatı konusunda farklı bir üslup ile değerlendirmelerde bulunur. İncelmiş zevkleri, gençliğinde almış olduğu nakkaşlık dersi ve çelebilik vasfından gelen görgüsü ile bir noktada hoşgörülüdür. Öteki üzerinden yapmış olduğu karşılaştırmalarda Doğu'nun Batıya karşı takındığı tavır burada önemlidir. "Frenk" kelimesinin tanımı İslam Ansiklopedisinde şu şekilde açıklanır: *"Osmanlıların Batı Avrupalılar hakkında kullandıkları bir terim"* (Şakiroğlu, 1996, s. 197). Frenk kelimesi, Avrupalılar arasındaki mezhep ve milliyet farkından ziyade, coğrafi konum farkından dolayı kullanılmaktaydı.

Nuran Tezcan "Evliyâ Çelebi'nin Frenk-pesend Resim Tutkusu" isimli makalesinde şu yorumu yapmaktadır:

Seyahatnâme'de Freng kelimesinin geçtiği bağlamlar tarandığında olumlu ve olumsuz iki doruk noktası dikkati çeker. Bir yanda Freng-i pür- ceng (barbar); Freng-i bed-reng (kötü işli); Freng-i pür-reng (hileci); öte yanda mimari ve resim sanatındaki değerlendirmelerinde kullandığı Freng-pesend kavramı. Freng-pesend Seyahatnâme'de ' Freng tarzı, stili / tekniği' 'Freng zevki' 'Freng yaratıcılığı' anlamlarında karşımıza çıkar." (Tezcan, 2013, s. 27)

Viyana seyahati sırasında Evliyâ Çelebi'nin dikkatini çeken şeyler başta "Freng-pesend" olarak nitelendirdiği resim ve mimari ile birlikte teknik buluşlar ve makinelerdir. Resim ve mimari Evliyâ Çelebi'nin "Freng" tabirini kullandığı Avrupa'nın kültürünü anlaması ve yorumlaması konusunda en çok kullandığı ölçüt olarak karşımıza çıkar. Peşpehil şehrini anlatırken resim ve mimari sanatına özellikle vurgu yapar. "*Her büyük kilisenin kubbeleri tenekeli, kalaylı, sarı pirinçli ve kurşun ile örtülü mamur puthanelerdir ki her birinde birer Mısır hazinesi değer heykeller ve avizeler vardır*" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 197). Evliyâ Çelebi kiliseyi tasvir ederken, değerli gördüğü mimariye ve estetik algısına vurgu yapar bir taraftan da kiliseyi puthaneye benzetir.

Avrupa'nın resim ve mimari eserlerini yorumlarken Seyahatnâme içerisinde özellikle kendi toplumu içerisinde yer alan ressam Mâni ve Erjeng,'den örnekler vererek bir karşılaştırma veyahut sentez yapar. "*Her birinde yetkin ustalar birer sanat düşünüp öyle tasarruflar ile yapılmış Havarnak köşklerin Freng Mâni ve Erjeng nakkaşların ibret verici bukaemun nakışları var ki kalem ilminde nasibi olan parmağın ağzına götürüp hayretler içinde kalır*" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 197).

Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'nin yedinci cildinde "*Lem-yezel Allah'ın hikmeti*" başlığı altında Kanije, Korokonder'de görmüş olduğu büyük bir ağacı tasvir eder. Bu ağaç 300 adet dalları olan, dallarının gölgesinde onar bin koyun bulunan, meyhanesi ve genelevi olan büyük bir ağaçtır. Ağacın bir diğer hayret verici özelliği ise en üstünde yer aldığını söylediği bir nehrin bulunması ve bu nehrin Alman mermerleri ile bezenmiş bir çeşmeye dökülmesidir. Havuzun tasvirini verilirken Freng tarzı "hayret verici" olarak nitelendirilir.

"*Bu büyük havuzun etrafında o kadar türlü türlü Freng tarzı mukarnazlı maksureler, selsebil, fiskiye ve fevvali süslü şekilde ve nice yerde mutfak, oda, bağ ve bahçeler var ki her birisinin birer eski krallar yapıp 'Mesiregâh ve dinlenme yeri ola' diye hayret etmiş, görülmeye değer bir dinlenme yeridir*" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 14). Evliyâ Çelebi havuzun tasvirini yaparken, hikâyesini daha eğlenceli hale getirmek için "Freng tarzı" olarak nitelendirdiği sanatı içine alan

bir betimleme yapmıştır. Evliyâ, Seyahatnâme'nin birçok yerinde hikâyelerini daha eğlenceli hale getirmek için bu yolu izler. "*Abartılı tarzını da göz önünde bulundurmakla birlikte, Evliyâ'nın başlıca işi olan betimlemeyi yaparken genellikle aklından geççerleri söylediğini varsayabiliriz*" (Dankoff, 2012, s. 173). Evliyâ Çelebi, hikâyesinin devamında bu ağaç gövdesine Almanca sözler kazıdığını yazar. "*Nemse dili yazısıyla, 'Marya Kot kapur hand maar fand' yani, Meryem Ana için ve Kot kapur hand, şanı büyük ulu Allah için makar fank dua eder Evliyâ diye bu sözleri ata binip ağaca kazıdım.*" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 14) Evliyâ Çelebi'nin ağaç gövdesine Almanca yazı yazması onun anlatıcısına Alman diline vakıf olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Evliyâ bu yolla bu kültüre çok da yabancı olmadığını göstermek ister. Barış döneminde yabancılar ile diyalog halindedir. "*Evliyâ, Avrupalılarla dost olmakla kişisel düzeyde sorun yaşamamıştır. Viyana'da biraz Türkçe bilen, [...] bir hekimle sıkı dostluk kurmuştur. Viyanalı bir diğer arkadaşı, Habsburg mühimmatlarını incelemesine izin veren Marschall De Souche'nin oğlu[du]*" (Dankoff, 2012, s. 84). Hikâyesinin sonunda ağacın hikâyesini papazlara sorduğunu söyleyen Evliyâ Çelebi, onların dilinden bilgi alarak hikâyesinin inanılabilirliğine katkı sağlamaya çalışır. "*Bizim Hazret-i İsa peygamberimiz âlem seyyahı idi. Buraya gelip bu büyük ağacı dikip mucize olsun için Alman Dağı'ndaki Tuna'ya işaret edip gelip bu ağacın içinden Tuna nehri havaya doğru çıkıp yere dökülürdü. Sonra kralımız bu havuz köşkleri ve palankaları yapıp büyük hayret ettiler*" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 15). Evliyâ Çelebi abartılı tarzına, İsa peygamberinde dünya seyyahı olduğunu aktararak hem "*seyyah-ı âlem*" sıfatının önemini vurgulamış; hem de Hz. İsa yoluyla hikâyenin mucizevi özelliğine vurgu yapmıştır.

Kara Mehmed Paşa önderliğindeki elçi heyeti Viyana yakınlarındaki Peşpehil'e geldiklerinde bir hafta bekletilirler. Bir hafta boyunca bekletilen Paşa'nın canı sıkılır. Durumu Budin vezirine bildirir. Ertesi gün İmparator Leopold tarafından gönderilen baş defterdar, canı sıkılan Paşa ve heyetini İrem Bağı adı verilen yerde gezdirmek ister. Paşa, defterdarı azarlar ve bu isteği reddeder. Paşa'nın iznini alan heyetkiler ve Evliyâ Çelebi İrem Bağı içerisinde bulunan Süleyman Han Otağı'na giderler. Evliyâ Çelebi ve yanındakiler Süleyman Otağı'na vardıklarında heyette bulunanların atlarını alırlar. Askerler "Niçin atlarımızı aldılar?" diyerek endişeye kapıldıklarında Evliyâ Çelebi onları sakinleştirerek "*dar-ül sulh*" döneminde olduklarını ve kuruntuya kapılmadan mimarî eserleri incelemeleri gerektiği tavsiyesinde bulunur. Burada Evliyâ Çelebi'nin görme ve anlamlandırma merakı diğer Osmanlılara göre ön plana çıkar.

"Süleyman Han'ın otağı divanhanesinde konup bütün atlarımızı dışarı çıkardılar. Nice iş görmemiş adamlarımız, 'Niçün atlarımızı yanımızdan dışarı çıkardılar?' diye şüpheye vardılar. Hakir: 'Bre adamlar, ayıptır, bu anlamsız bozuk düşünceleri bırakın. Onların elçisi bizim Budin'de onların elçilerini ve bu kadar esirlerini tamamen kılıçtan geçirirler. Bre bu ham sevdadır. Hemen şu acayip ve garip eserleri seyredip zevkimizde safamızda olalım' deyip kılavuzlarımızla cennet bahçelerini gezmeye başladık." (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 199)

Evliyâ Çelebi'nin "Cihanın Çârbağ-kalesi, yani Âl-i Osman Süleyman Hanı Otağı" başlığı ile açıkladığı Süleyman Otağı, Evliyâ Çelebi'nin Freng- pesend olarak adlandırdığı bir yapı özelliğini taşır. "Bu otağın namusiyesi (perdesi) 48 uzun mermer sütun üzerine yapılmış 4 tarafı pirinç tirabzanlar, türlü türlü pencereler bütün duvarları Freng tarzı bukailemun nakışlı sağlam duvarlardır" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 200). Evliyâ Çelebi'nin aktardığına göre Süleyman Otağı, Habsburglar tarafından Sultan Süleyman'ın Viyana Kuşatması'nda (1529) başarısız olması sebebiyle, ibret olsun diye yapılmıştır. "Cenk olunup kuşatma için değildir., ancak teberrürken ibretlik olup bir eser olsun için ve ' Süleyman Han'a bu kale altında otağını bıraktırmışız' namı için yapılmıştır" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 199). Burada "Öteki" olarak konumlandırılan Habsburglar üzerinden, ileri bir zamanda Viyana'ya yeni bir kuşatma düzenlenmesi sonucunda, Türklerin karşılaşacakları duruma gönderme yapılır. Süleyman Han Otağı'nın tasvirini yapan Evliyâ, devamında "bu alçak dünyada öyle garip eser ve öyle bir acayip ibret verici yapı görülmüş değildir" dediği İrem Bağını anlatır. İrem Bağ, Evliyâ Çelebi'nin "Freng veled-i zinalığı var" dediği bir mimarîdir.

"Her biri birer çeşit bukailemun nakış kuşgözü gibi küçük değerli taşlar ile döşenmiş sanki Hint füsuskârîsi gibi ibretlik mermer kaldırım döşelidir. Asla birbirine benzemez nice bin çeşit fiskiye, havuz ve şadırvanlar, selsebil ve fevvaler var ki her birine insafla bakanparmağını ağzına götürüp hayretler içinde kalır. Bu maksure ve şadırvanların önlerinde nice bin çeşit sanatlı çarkları ve seyirlik Samakov çekiçleri ve Mevlevî semâzen tasvirlerini sular çevirip nice bin çeşit Freng veled-i zinalığı şeytanlıkları var." (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 201)

Evliyâ Çelebi, İrem Bağ'ının Freng-pesend mimarisini anlattıktan sonra, bu bağ ile ilgili gelecekte kendilerinin olması ümidiyle Allah'a dua eder.

"İnşallah yine bizim için mamur olmuştur. Tanrı yine İslâm eline nasip ede dediğimde bir abdal şekilli adam, ' Allah bu bağı ve Beç Kalesi'ni [10]94'de [1683] İslam eline vermeye, zira bu binaları tamamen harap ederler' deyince gözleri kan taşına döndü. Allah en yakın zamanda İslâm askerinin bu şehir toprağına ayak basmasını nasip ede" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 204) diyerek İrem bağı ile ilgili tasvirini bitirir. Burada Evliyâ Çelebi'nin abdal şekilli dediği adamın 1683'de Viyana'nın İslâm eline geçmemesi konusunda Allah'a dua etmesi önemlidir. Viyana'ya yapılan elçilik ziyaretinin tarihi 1665 olup; Viyana'nın ikinci defa Müslümanlar tarafından kuşatılacağına dair kehanet 1683 tarihi ile aktarılır. Buradan yola çıkarak Evliyâ'nın Viyana tasvirinin son halini 1683 yılının sonlarına doğru Mısır'da kaleme aldığı ya da eklemeler yaptığı sonucuna ulaşılabilir (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 213; Dankoff, 2012, s. 127-128).²

Viyana ziyareti sırasında Evliyâ Çelebi, İmparator Leopold'dan almış olduğu izin ile Batı Avrupa'yı ziyaret ettiğini yazar. Evliyâ bu gezisinde Amsterdam'a kadar gittiğini okuyucusuyla paylaşmaktadır. Bu gezinin o dönemki ülkeler arasındaki bürokrasi içerisinde gerçekleşmeyeceği ve bir hayal ürününden ileri gitmediği gerçektir. Bununla birlikte Seyahatnâmede aktarılan bilgiler de eksiktir³ (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 290). Evliyâ Çelebi'nin aktardığı bu gezi ziyareti hakkında resim sanatı konusunda bir ayrıntı vardır. Evliyâ, Seyahatnâmesinde aktardığına göre dostumuz dediği Zoza Vezir ismini verdiği bir kişiden bu gezi için izin ister. Evliyâ Çelebi daha rahat bir seyahat için baş vezire türlü hediyeler verir ve gönülünü kazanır. *"Ertesi gün başvezir hakiri çâşarla buluşturduğunda çâşara da 2 adet çok güzel bukailemun nakışlı Kaya Sultan yağlığı, 2 adet*

² "Gelecek Muhammed'in tarihinde zille lafzı ile Konstantinopol İğrando Süleyman gelince korkmayın, kaleyi pek yapın. Sonra ganım lafzı tarihinde Sultan Yusuf Mehmed'in gelmesinden pek korkup Muhammediler ile sulh edin demıştır. Hâlâ bu cifirli sözler, kelimeler Beç Kalesi içinde İstifani Kilisesi'nde, bütün Macar ve Nemse Vilâyeti'ni ve Yunan tarihlerinde bu Beç Kızilelması ve Büyük İrem Papa Kızilelması'nı Osmanlı'nın alacağı açıkça yazılıdır" (Evliyâ Çelebi, 2011).

³ "Seyahatnâme'deki bu boşluğu iki sayfa metin izler daha sonra 27 satır boşluk vardır (VII.75A). Boşluktan sonraki anlatımda Evliyâ'yı iki buçuk aradan sonra tekrar geldiği Beç (Viyana) yakınlarından geçerken buluruz. Beç kalesi yakınlarında konaklayan Evliyâ, Macaristan yolundadır. Seyahatnâme'nin çeşitli yerlerinde bu yolculuğunu yazacağını bildirdiği halde yazmamıştır" (Tezcan, 2011, s. 44-45).

Keşmir şalı, bir büyüleyici güzellikte Freng Mânî kalemîyle yapılmış Hazret-i İsa ve Meryem Ana resmi hediye verdiğimde nice bin hazine mal peşkeş vermekten fazla hoşlandı" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 284). Evliyâ Çelebi, hayal ürünü olarak değerlendirilen Batı Avrupa seyahati için dostluk kurduğu "Freng" yöneticilerine Freng Mânî kalemîyle çizilmiş dediği Hazret-i İsa ve Meryem Ana resimleri hediye etmiştir.

Evliyâ Çelebi'nin "kâfir" olarak tanımladığı bir ülkede önüne çıkan bürokrasiyi gene o kültüre ait olan bir hediye ile aşmaya çalışması ve vermiş olduğu nükteli hava Freng-pesend olarak nitelediği resim sanatını Seyahatnâmesine taşınması bakımından önemlidir. Yöneticilerin maddî bir hediye verilmesinden daha çok sevindikleri aktararak, Avrupa'da resim sanatının ne denli değer gördüğünü aktarmaya çalışmıştır. Evliyâ Çelebi'nin Viyana bölümünde mimarı ve resim konusunda en çok üzerinde durduğu konu Beç (Viyana) içerisinde yer alan kurulu saat yapıları, Leh memleketinde daha büyüğünü görmedim dediği İstafani Manastırı ile Cennet Cehennem tablosu ve Aziz Stephan Katedrali (Stephansdom)'dir.

Evliyâ Çelebi'nin Viyana'da karşılaşmış olduğu kurmalı saatlerden en dikkat çekici olanı, birer saat anahtarı yardımı ile çalışan kurmalı adamlardır. Evliyâ Çelebi'nin hekimler çarşısında şahit olduğunu söylediği hikâyesinde, yanında Üstürgonlu Boşnak Ali Zaim adını verdiği bir arkadaşı ile üzerlerinde Tatar kıyafetleri bulunan Müslüman kölelerin çalıştırıldığını görür. Evliyâ hikâyesini şöyle aktarır:

"Bazı dükkânların önlerinde iskemleler üzerinde beyaz sarıklı, Boşnak kalpaklı, Teke Hamid külâhlı, Tatar suratlı, Tatar giyimli ve kalpaklı, elleri ve ayakları demir zincirli ümmet-i Muhammed esirleri var. Bunlar mahzun boyunları büküp iskemleler üzere oturup önlerinde iri tunçtan havanlar içinde ilaç yapmak için besbâse, kebabe, tarçın, dâr-ı fülful, kakule, zencefil, eğir ve gayri şeyleri öyle çalıyıp döverler ki sanki enselerinde 'Tez dövün' diye kılıç ile durur adamlar var. Ama yaşlı olan adamlar yavaş yavaş, dövüp sağına soluna bakıp güçsüz kuvvetsiz kaldığından bu hakirin merhamet damarları seğriyip (kalkıp) cömertliğim tutup 'İhtiyar esirlere birkaç akçe verelim' diye kese çıkardığımda Üstürgonlu Boşnak Ali Zaim bu hayra engel olup, 'Şimdi ko dursun, akşama yakın yine bu mahalle gelip geçtiğimiz zaman ver. Şimdi bu esirlerin sahipleri yakınlarında duruyor. Verdiğin akçeleri ellerinden alır' dedi. Hakir de 'Makul' deyip keseyi yine cebime koyup yine görmediğimiz çarşı pazarları, mahalleleri ve imaret olan yapıları seyrederek akşama

yakın yine bu esirin yanına vardık." (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 227)

Evliyâ Çelebi buraya kadar olan bölümde hikâyesinde yer alan Müslüman kölelere yer vermiş ve onlara acıdığı için para vermek istediğini söylemiştir. Burada çalıştırılan kölelerin Müslüman olmaları yani kendi toplumunda yer edinen insanlar olması, Evliyâ'nın Avrupalıları Freng-i pür-ceng (barbar) konumuna yerleştirmesi açısından önemlidir. Evliyâ'nın kâfir ülkelerde esir düşen Müslümanlara olan davranışı merhametlidir. Hekimler çarşısında çalıştırılan ayakları zincire bağlı Müslüman esirleri hikâyesi şu şekilde devam eder:

"Bunları seyrederken dükkânlar kapanmaya başladı. Birkaç kâfir gelip bu ümmet-i Muhammed esirlerinin bellerinden kuşaklarını çözüp başlarından sarıkları, kalpakları, küllâları ve tüm giysilerini alıp her adamın koltuğu altlarına birer saat anahtarını (kurma kolunu) sokup çevirdi. Derhâl tüm ümmet-i Muhammed esirlerinin elleri, başları, gözleri ve kaşları oynamaz oldu. Başlarından sarıklarını ve sırtlarından esvaplarını alınca gördüm ki bunlar tamamen tunçtan saat gibi adam şeklinde kurulup çarklar ile saat gibi hareket eder imiş." (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 228)

Evliyâ Çelebi'nin okuyucusuna aktardığı bu hikâyede, okurunun ilgisini çekmek ve daha eğlendirici hale getirmek için gerçek ile kurmacayı iç içe verdiği görülmektedir. Evliyâ Çelebi bu hikâyesinde Viyana'da görmüş olduğu teknik ilerlemeyi diğer tasvirlerdeki gibi sadece gözlemleri ile vermemiş bu sefer bir hikâye oluşturarak sunmuştur. Bu hikâyesini de ayaklarından zincire vurulan Müslümanların sergilenmesi üzerinden okuru ile paylaşmıştır.

Evliyâ Çelebi Kaşa şehrini ziyaret ettiği sırada bir Manastır'da gördüğü suretleri, *"üstad-ı nakkaşın elinden çıkan Freng-pesend"* resimler olarak yorumlar. Bunun dışında Evliyâ Çelebi'nin ilgisini Manastır'ın içerisinde yer alan cennet ve cehennem tablosu çeker. Cennet tablosunu tasvir ederken insan ruhunun bu büyüklüğe ortama teslim olduğunu, cehennem tablosunu tasvir ederken ise korkudan Fatiha suresini okuduğunu aktarır.

"Bu cennet ve cehennem, mîzan ve sırat tasvirlerini usta nakkaş öyle yazıp çizmiş ki sanki büyüleyici, Freng-işi, Freng-i Mâni nakışı etmişler." (Evliyâ Çelebi, 2010, s. 53)

Evliyâ Çelebi'ye göre; günahların tartıldığı terazi köprüsünün tüm Acem ressamları birleşme bu kadar gerçekçi resmedemezler.

"Eğer Acem ve Rum nakkaşlarından Erjeng, Bihzâd, Şahkulu ve Ağa Rıza adlı ünlü nakkaşlar hepsi bir yere gelip böyle Freng işine Firdevs, Adn-i berîn, Huld-i irem, Illiyyin ile bir cehennem, sa'ir, sakar, gayyâ, derk-i-esfel, veyl ve tamu tasvirlerini yazmaya kâdir değillerdir" (Evliyâ Çelebi, 2010, s. 53).

Evliyâ Çelebi kendi kültüründe yer alan Manî'den yola çıkarak yaptığı yorumda karşılaştırma yoluna gider ve görsel eserlerin etkileyciliğini kendi kültürünü ele alarak konumlandırabilmektedir.

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde yer alan Viyana bölümünde en çok ilgisini çeken mimarî eserlerden birisi İstifani Manastır'dır. *"Kıssis, rahip kiliselerinin anlatılması"* başlığını taşıyan bölümde Freng-pesend mimarî olarak yorumladığı manastır, *"kâfiristanda"* görmüş olduğu en büyük manastır olarak yorumlar. *"Bunlardan şehrin tam orasında olan İstifani adlı manastır, Rum, Arap ve Acem'de kısacası bu yeryüzünün yedi iklim kâfiristanında öyle bir büyük yapı ve öyle bir eski bina inşa olunmamıştır ve olmaz da. Bütün kara ve deniz seyyahları, yeryüzünde benzeri yoktur, derler, hakkâ ki gerçektir"* (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 228) diyerek İstifani manastırının mimarî zarafetinden bahsetmiş, kara ve deniz seyyahlarının da bu manastırın büyüklüğünden haberdar olduğundan söz etmiştir. Evliyâ Çelebi daha sonra, Leh memleketinde görmüş olduğu manastırların isimlerini verir ve İstifani manastırının bu manastırlara göre daha eski bir yapı olduğunu söyler. Manastırın mimarî özelliklerini sıralar ve Freng işi büyüleyici nakışlardan oluştuğunu yazar.

"Bu ana dek seyrettiğimiz kiliselerin hepsinden bu İstifani Kilisesi, büyüktür. Tamamı 16 adet yüksek sütunlar üzerinde, bazı yerleri kârgir yüksek kubbeler vardır ki göklere baş uzatmıştır. Bunlar tamamen altınla işlenmiş acayip ve garip Freng işi büyüleyici nakışlardır" (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 229). Evliyâ Çelebi kilisenin Freng işi büyüleyici mimarisini tasvir ettikten sonra Hz. Süleyman'ın ehli Belkiş Ana'nın doğum yeri olduğunu bildirir ve tasvir ettiği manastırın çok eski bir yapı olma özelliğine gönderme yapar. Daha sonra kilisenin içerisinde yer alan kütüphaneye yönelir.

"Bu diyarda böyle değerli kitapların bulunduğu kütüphane yoktur. Ancak Mısır'da Sultan Berkuk ve Sultan Ferec Camii'nde, İstanbul Fatih Camii'nde, Süleymaniye'de, Bayezid-i Velî'de ve Yenicami'de hesabını Âlemlerin Rabbi Allah bilir kitaplar vardır. Ancak bu Beç'te İstifan Manastırında kitap daha fazladır. Zira her dilin kefere yazıları resimli kitapları, teşrih(anatomi)kitapları, Atlas,

Minor, Coğrafyeye ve Papamonta adlı heyet kitapları gayet çoktur. Ama bizde 'Suret haramdır' diye bu resimli kitaplar yoktur. Onun için bu Beç Manastırı'nda kitap çoktur."
(Evliyâ Çelebi, 2011, s. 230)

Evliyâ Çelebi daha öncesinde Fırat eden Bitlis Hanı Abdal Han'ın değerli hazinelerinin Melek Ahmed Paşa'nın huzurunda açık arttırma yolu ile satıldığını ve burada yer alan değerli eşyalar arasında kitaplarında bulunduğunu ve "ibret verici bukalemun nakışı resimli mecmualar var idi ki her biri birer sihîr mertebesi idi" (Evliyâ Çelebi, 2003b, s. 340) sözü ile beğenisini kazandığını yazmıştır. Bu sefer ziyaret edilen yer "kâfir" bir ülkede yer alan kütüphanedir ve Evliyâ bu kitapları beğendiğini gizlemez. Burada Evliyâ Çelebi'nin gerek kendi kültüründe olsun, gerekse de "kafir" bir ülkede olsun suretli resim diye tabir ettiği kitaplara, incemiş zevkleri yönünden ilgi duyduğu ortadadır. Viyana örneğinde verilen en önemli mesaj ise; suret çizmenin mübağ olduğu bir toplumda yer alan kütüphanelerdeki kitap sayısının daha fazla olduğu ve bu yolla farklı bilim dallarında yer alan eserlerin okuyucuya ulaşmasının önemi üzerinedir. Kütüphane tasvirinin can alıcı noktası "Ama bizde 'Suret haramdır' diye bu resimli kitaplar yoktur" yorumunu yaptığı ve kendi kültürü ile "öteki"nin resimli kitaplara bakış açısını karşılaştırdığı bölümdür. Daha öncesinde Bitlis'te tanık olduğu ve "Resim haramdır" diyerek Şehname'nin resimli bölümlerine zarar veren Kadızadeli'yi ağır bir dille eleştirmiş, hikâyenin sonunda Kadızadeli göstermiş olduğu bu tutumdan dolayı cezalandırılmıştı. "Evliyâ özellikle 'Frengistan'ı (Hristiyan Avrupa) gezerken, kâfir ülkeler gelişirken Osmanlı Devleti'ndeki bozulmanın nedenlerini kendisine sormak zorundaydı" (Dankoff, 2012, s. 135). Bu bir anlamda Evliyâ Çelebi'nin gün geçtikçe gerilemeye başlayan kendi toplum yapısına yönelttiği bir eleştiridir. Arzu Erikli "Şeyhatnâme'de 'Öteki'ne Bakış" isimli yazısında Evliyâ'nın aktarmış olduğu bu hikâyeden örnekle şu yorumu yapmaktadır:

"Doğu'yu/Osmanlı'yı eleştirmesi bağlamında söylenebilecek bir diğer şey, Batının kitaba verdiği önemin Evliyâ tarafından fark edilmesi ve olumlanmasıdır. Evliyâ, Batı'da suretin haram olmamasından dolayı kitabın çok olduğunu söyler. Kütüphanelere kitap sayısı ve bakımı nedeniyle hayran kalan Evliyâ, Doğu'yu bu bağlamda eleştirir" (Erikli, 2009, s. 152). Evliyâ Çelebi devamında kendi toplum yapısına getirmiş olduğu eleştiriyi Mısır'dan vermiş olduğu örnek ile somutlaştırır. İskenderiye 'de bulunan Camiul-attarin adı verilen camide bulunan kitapların bakımsızlığından dem vurarak "Zira Allah'ın kitaplarına kâfir kadar sevgi ve saygıları yoktur" diyerek cami içersinde yer alan kitapların İstifani kilisesi ile

karşılaştırıldığında bakımsızlıktan telef olduğunu aktarır. *"Kütüphanesi üzerine yağmur yağıp nice bin çeşit değerli kitapları,[...] öyle değerli Kur'ân-ı Kerimler yağmurdan çürümüştür. Cuma namazına haftada bir kere bu camiye gelenler bu Kitabullahları yiyen güvelerin, kurtların ve farelerin seslerini işitirler"* (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 230). Bu bölümde "değersiz kafirler" kadar kitaba önem verilmiyor olması ve bu yolla sanat eserlerini gözlemleme ve değerlendirmeye de Evliyâ Çelebi'nin gerektiğinde kendi toplumsal yapısına da eleştiriler yöneltiyor olduğu görülmektedir.

Viyana seyahati sırasında İstifani kilisesi içerisinde yer alan heykel ve resimlerin çokluğuna şaşırın Evliyâ Çelebi'nin kilise papazı ile resim konusunda karşılıklı girmiş olduğu bir diyalog yer alır. Evliyâ Çelebi kilise papazının ağzından kilisede bulunan resim ve heykellerin çokluğunun sebebini *"ne kadar çok Allahınız var"* diyerek öğrenmeye çalışır. Evliyâ Çelebi, İstifani kilisesi ile ilgili *"Kilisesinde bulunan resim ve heykellerin seyrinin anlatılması"* adını taşıyan bölümde gezmiş olduğu hiçbir Avrupa vilayetlerinde böyle resim ve heykeller ile karşılaşmadığı anlatır. *"Bu kilise içinde o kadar timsal, heykel, resim, esnan nakışları ve o kadar değişik büyüklükte putlar var ki Uyvar fethinden sonra Leh, Çek, İsveç, Macar vilâyetlerinde, Donkarkız'da, Danimarka'da ve Daniska iskelesindeki büyük kiliselerde böyle çok putlar görmemişim"* (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 234).

Evliyâ Çelebi kilise içerisinde yer alan resim ve heykellerin çokluğu karşısında bu resimler hakkında bilgi almak ister. Birkaç papaz ile dostluk kurduğunu söyleyerek onlar ile iletişime geçer.

"Hatta birkaç papaz ile dostluk kurup onları susturmak için ve latife olup arada yakınlık olması için, 'Hâşâ sümme hâşâ, sizine çok tanrınız var ki her birine başlarınızdan şapkalarımızı çıkarıp tapıp secde edip geçersiz' dediğinde onlar, ' Hâşâ bunlar bize tanrı ola. Allah seni ve bizi yaratan bir zevalsizdir ki Ruhullah'tır. Hâşâ biz bu resimlere tapıp ibadet edeyiz ve bunlardan oğul kız, nimet, dünya devleti ve ömür isteyeyiz." (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 234)

Papazlar Evliyâ Çelebi'ye bu resimlere tapmadıklarını ve hem kendilerini hem de onu yaratan yalnız bir Allah'ın olduğunu söylerler.

"Bizim dinimizde resim yapmak serbesttir, zira papazlarımız vaaz ve nasihat ederken sizin şeyhleriniz gibi halka güzelce anlatması zor olup bu resimlerle peygamberleri, evliyâları ve cenneti bu güzel tarafı görüntüsüyle yazıp anlatırız, cehennemi böyle zebaniler ile cehennem ateşi ile ve fokurdayan kaynar sularla yapıp korkutucu yönüyle çizip

papazlarımız halka 'Korkun Allah'tan' diye vaaz ederken bu resimleri gösterir. Yoksa bunlara biz ibadet etmeziz."
(Evliyâ Çelebi, 2011, s. 234 - 235)

Papazlar suret yapmanın onların dininde mübah olduğunu söylerler. Resim kilisede dini bir çerçeveye bürünerek Hristiyanlığa hizmet etmiştir. Avrupa'da resim sanatı Hristiyanlık öncesi pagan inançları döneminde varlığını sürdürmüştü, Hristiyanlık ile birlikte şekil değiştirmiştir. Hristiyanlık resim sanatını önüne geçemeyince resim, dinin hizmetine girmiş ve kilise Hristiyan cemaatin dini resimler yolu ile eğitilmesi görevini üstlenmiştir. Büyük Gregor okuma bilmeyenlerin imana getirilmesi için resmin kilise duvarlarında yer almasını ve Hristiyanlık inancının kutsal değerlerinin resmedilmesi gerektiğini düşünmüştür.

Evliyâ Çelebi *"papazlarımız vaaz ve nasihat ederken sizin şeyhleriniz gibi halka güzelce anlatması zor olup..."* yorumunu papazların dilinden verirken burada Freng-pesend dediği resim sanatı konusunda Avrupalıların üstünlüğünü, kendi toplumundaki edebiyat kültürü ile karşılaştırmakta ve iyimsir düşüncesi ile Osmanlıların güçlü olduğu edebiyat sanatıyla teselli aramaktadır. Asıl mesleği müezzinlik olan Evliyâ Çelebi için belagat önemli bir yetenektir. Gençlik yıllarından başlayarak saraydaki Enderun'a kadar almış olduğu eğitimde dil becerisi Evliyâ Çelebi'yi imparatorluğun elit sınıfı içerisinde yer edinmesini sağlamış hatta 4. Murad'ın ilgisini bu yeteneği ile çekmiştir. *"İslam inancına göre hakikat 'söz'de bilirmişti[r]. Bu yüzden söz sanatının İslâm dininde yeri büyüktü ve bu dönemde Arap ve Fars dillerinde yazılan zengin bir edebiyat gelişmişti"* (İpşirlioğlu, 2018, , s.10).

Papaz ile resim diyalogu sona eren Evliyâ Çelebi daha sonra kilise içerisinde yer alan cennet ve cehennem tablosunu tasvir eder. Evliyâ, tablodan çok etkilenir ve cehennem bölümünü incelediğinde korkudan dualar okuduğunu, cennet bölümünü incelediğinde ise; insanın cennete gireceği gelir şeklinde dua ettiğini aktarır. *"Bu Nemse kralının taht merkezi olan bu Beç içindeki İstifani Kilisesi'nde bu şekilde cennet resimleri var ki insan görünce ruhunu teslim edip âyete geçtiği gibi 'İyi kullarım arasına gir, cennetime gir' deyip cennete gireceği gelir"* (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 235). Daha sonra cennet içerisinde ne tür süslemeler var ise onu sayar. Evliyâ Çelebi burada Avrupa'nın resim sanatı konusunda üstünlüğünü vurgular. *"Freng resme gelince Hint ve Acem'e üstündür"* (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 235). Kendisinin Freng-pesend resimler yaptığını Seyahatnâmesi'nde okuyucusuna aktaran Evliyâ hoşgörü sınıırı içerisinde Avrupa'nın üstün olduğu yanı kabul eder. Cehennem bölümünde ise *"Hakir gördüğümde Fâtîha suresindeki 'Bizi doğru*

yola ilet' âyetini okudum." yorumunu yaparak cehennem tablosundan da ne kadar çekindiğini aktarır. Evliyâ Çelebi son olarak A'raf resmi dediği ve ibretlik bir betimleme olarak yorumladığı betimlemesini aktarır. *"Nakiş ustası el becerisini göstermek için kilisede bir A'raf resmi yapmış ki bir tarafını gören sevinir, diğer tarafını gören de üzülür. Bir ağıt figan eder, feryat edip bağırır çağırır şekilli ibretlik betimlemeler yapmış ki insan görünce vücudu güz yaprağı gibi tir tir titrer"* (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 236).

Evliyâ Çelebi A'raf resminin ibretlik betimlemesini yaptıktan sonra son olarak bu resimlerin yazmak ile anlatılamayacağından ve göz ile görülmesi gerektiğinden bahseder. *"Sözün kısası bu cennet ve cehennem ve a'raf resimlerinin özelliklerinin denizde damla ve güneşte zerre kadar yazılıp anlatılmasının imkânı yoktur. Ancak öğrenip, gözle görüp seyretmeden bir şey anlamak zordur"* (Evliyâ Çelebi, 2011, s. 236) diyerek bu sanat eserlerinin seyretmeden anlaşılamayacağını okuruna aktarır ve inandırıcılığını onun düşüncesine bırakır.

SONUÇ

Çalışma içerisinde Evliyâ Çelebi'nin resim sanatına olan bakış açısı, gerek kendi toplum yapısı üzerinden vermiş olduğu bilgilerden, gerekse Viyana Kraliyet sarayına gerçekleştirmiş olduğu seyahatinde edinmiş olduğu izlenimlerinden yola çıkarak değerlendirildiğinde, Evliyâ Çelebi'nin görsel sanat ürünlerine ait okuyucusu ile paylaşmış olduğu hikâyelerin, genel olarak inanç bağlamında şekillendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Evliyâ Çelebi'nin Viyana seyahati sırasında gözlemlediği resim ve heykellere karşı olan izlenimleri kendi din ve kültüründeki inanca dayalı bilgi ile paralelleşmekte ve görsel eserlerin etkileyciliğini kendi kültürünü ele alarak oturtabilmektedir. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi yalnız yazarının gezip görmüş olduğu yerleri tanımlayan bir eser olmasından ziyade, yazarının otobiyografik yaşantısı ile iç içe geçmiş olan ve kendi içerisinde bir bütün olarak incelenmesi gereken bir eserdir. Seyahatnâme Divan edebiyatı geleneğinin artık ağır ağır kırıldığı, farklı türde eserlerin verilmeye başlandığı bir dönemde, bazen yazarının okuyucusunu etkilemek amacıyla başvurduğu; bazense kültürel yapı içerisinde kabul gören ve anlatılması gereken hikâyeleri barındırır.

Evliyâ Çelebi'nin okuru ile paylaştığı hikâyelerinde izlediği yol Müslüman tarihçilerin rihlet geleneği üzerine kuruludur. Evliyâ Çelebi'nin "Frenk - pesend" olarak tanımladığı görsel sanat ürünlerinin "acayip" ve "garip" başlıkları altında incelendiği bu çalışmada hikâye

anlatıcısının belleğinde taşımış olduğu bilgiyi ve tasvir gücünü okuyucusuna aktarırken kullanmış olduğu üslup çalışma içerisinde önemsenen bir yaklaşımdır. Bunun yanında Evliyâ Çelebi'nin Avrupa görsel sanatları üzerinden kendi toplumuna yönelttiği eleştiriler Seyahatnâmenin yalnız edebi özelliğinin yanında tarihi dönem içerisinde gelişen olaylara da bir nebze vurgu yapmaktadır.

Evliyâ Çelebi'nin gerek Kadızadeli fırkası örneğinde olduğu gibi kendi toplumuna yapmış olduğu eleştirilerde, gerekse Viyana'da gördüğü resim, heykel ve kütüphane örneklerinden yola çıkarak "ama bizde suret haramdır" diyerek bu gelişmelerin aslında kendi toplumunda uygulanan belli yasaklar sebebiyle gerçekleşmiş olabileceğine vurgu yapar. Avrupa'da Hristiyanlık öncesinden gelen resim tutkusu, Hristiyanlık ile birlikte şekil değiştirip, inanç öğretilerini halka yaymak ve eğitmek amacıyla kullanılırken, medrese resim sanatını inanç merkezli olarak kullanmamış, tam tersi yasaklama arayışı içersine girmiştir. Çalışma içerisinde hikâyeler yoluyla verilmek istenen eleştirinin ana merkezi Osmanlı toplumu içerisinde şekillenen mutaassıp görüşlerdir.

Seyahatnâmede aktardığı şekilde kendisinin de Freng-pesend üsluplu resimler yaptığını bildiğimiz Evliyâ Çelebi, okuyucusu ile paylaştığı hikâyelerini hep şaşırtıcı bir üslupla işlemiş, merkezden uzaklaştıkça da gerektiğinde bu sanat eserlerine saygı göstermeyenlere karşı eleştiride bulunmuştur. Metinlerin genel özellikleri tasvir edilen görsel ürünlerin estetik özelliklerinin yanında, inanç kavramı üzerine şekillenmeleri ve pratikte resim sanatının inanç kavramı ile içselleştirilmesidir.

KAYNAKÇA

- Aksel, M. (2015). *Türklerde Dini Resimler* (Ed. Beşir Ayvazoğlu). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Artun, A. (2012). *Müze ve Modernlik Tarih Sahneleri- Sanat Müzeleri 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bilici, F. (2012). Evliyâ Çelebi ve Viyan. *Evliyâ Çelebi Atlası* (Ed. Coşkun Yılmaz). İstanbul: Medam Yayınları.
- Bozkurt, N. (2006). Nakkaş. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 326- 328.
- Çavuşoğlu, S. (2001). Kadızadeliiler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 100- 102.

- Dankoff, R. (2012). *Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı* (Çev. Müfit Günay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eisi-Procházka, G. (2011). Evliyâ Çelebi'nin Viyana Yolculuğu. *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi* (Ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 112-117.
- Erikli, A. (2009). Seyahatnâme'de 'Öteki'ne Bakış. *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliyâ Çelebi* (Haz. Nuran Tezcan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 147-154.
- Evliyâ Çelebi (2003a). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı). 1. Kitap, 1. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi (2003b). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı). 4. Kitap, 1. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi (2003c). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı). 8. Kitap, 2. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı). 6. Kitap, 1. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı). 7. Kitap, 1. Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İpşirlioğlu, M. Ş. (2018). *İslâmda Resim Yasağı ve Sonuçları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özay, Y. (2012). *Evliyâ Çelebi'nin Acayip ve Garip Dünyası*. Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Özay, Y. (2013). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Acâib Edebiyatı Açısından Değerlendirilmesi. *Millî Folklor*, 99, 123- 133.
- Şakiroğlu, M. (1996). Frenk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 197- 199.
- Tezcan, N. (2009a). 17. Yüzyıl Osmanlı Türk Edebiyatı ve Seyahatnâme. *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliyâ Çelebi* (Haz. Nuran Tezcan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 383-390.

Tezcan, N. (2009b). Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi'nin Hammer-Purgstall Tarafından Bilim Dünyasına Tanıtılması Hakkında. *Osmanlı Araştırmaları XXXIV Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı - II* (Ed. Mustafa S. Küçükaşcı- Cengiz Tomar). İstanbul.

Tezcan, N. (2013). Evliyâ Çelebi'nin Freng-pesend Resim Tutkusu. *Cahiers Balkaniques*. 41, 27- 42.

Makale Künyesi (Araştırma): Gelir, M. Z. (2019). Kötü kelimesinin kökeni üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 83-99.

KÖTÜ KELİMESİNİN KÖKENİ ÜZERİNE

Mehmet Zeki GELİR¹

ÖZET

Yaygın kaniya göre *kötü* kelimesi Türkçe kökenlidir. Etimolojik çalışmalara bakıldığında bundan hiç şüphe edilmediği görülmektedir. Bu yaygın kanının dayanağı da genel olarak *Divanu Lügati't-Türk (DLT)*'tür. Etimolojik araştırmaların kelimenin ilk çıkış noktası olarak gösterdikleri *DLT* kontrol edildiğinde ise *kötü* kelimesiyle ilişkili herhangi bir şekil bulunmamaktadır. *DLT*'de geçtiği ileri sürülen şekillerin esasen ses ve anlam olarak Türkçe *kötü* kelimesiyle bağdaşmayan unsurlar olduğu tespit edilmiştir. Dahası Türkçe yazı dilinde *kötü* kelimesinin görülmesi nispeten geç bir tarihtedir. Başlıca Türk dillerinde de *kötü* kelimesiyle bağlantılı herhangi bir şekil yoktur. Tamamen Türkiye Türkçesiyle sınırlı ve kısmen yeni olan *kötü* kelimesinin bu nitelikleri onun yabancı kökenli olduğunu düşündürmektedir. Gerçekten de kelimenin alıntı olabileceğine dair Dankoff'un bir önerisi vardır. Bu yazıda, Dankoff'un bu önerisi incelenmiş, kelimenin fonetik ve semantik yapısı üzerine karşılaştırmalar yapılarak yaygın kanaatin aksine bir görüş ileri sürülmüştür.

Anahtar kelimeler: Divanu Lugati't-Türk, kötü kelimesi, Türkiye Türkçesi, etimoloji.

ON THE ORIGIN OF THE WORD KÖTÜ

ABSTRACT

According to common belief, the word *kötü* is of Turkish origin. When scanned, we see that in the conducted etymological studies it is even not doubted. The basis for this widespread opinion is in general *DLT*. When the *DLT*, which is provided as the evidence of the word *kötü* being in Turkish in those etymological researches has been examined no form related to this word can be found. It is been found that the forms that were claimed to pass in *DLT* are essentially incompatible with Turkish word *kötü* in terms of sound and meaning. Moreover, it is relatively late to see this word in Turkish. In the main Turkic languages there is no form related with the word *kötü*. All

¹ Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni. mzekigeligir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4023-0033>

these suggest that the word is a loanword. There is indeed a suggestion by Dankoff that the word may be a loanword. In this article, this proposal of Dankoff is examined and comparisons are made on the phonetic and semantic structure of the word to propose a different view against the common opinion.

Key words: Divanu Lügati't-Turk, word kötü, Turkish, etymology.

GİRİŞ

Kötü kelimesinin kökenine dair farklı birkaç görüş vardır. Bu farklı görüşlerin hepsinin birleştiği ortak nokta ise kelimenin 11. yy'dan yani *Divanu Lügati't-Türk*'ten (*DLT*) itibaren kaydedilmiş olduğudur. Acaba gerçekten kelime *DLT*'de kayıtlı mıdır? Veya *DLT*'de geçen şekillerin hakikatte Türkiye Türkçesindeki *kötü* ile bir bağı var mıdır?

Bu konuyu değerlendirmeye geçmeden önce Türkiye Türkçesinde kötü kavramı için kullanılan kelimelere genel bir bakış atmakta fayda var:

bed sf. Kötü, çirkin, tuhaf (Türkçe Sözlük, 2011, s. 291) < Far. *bad* a.a (Steingass, 1975, s. 161). Türkçede kullanılan *bedbin* 'kötümser' (< Far. *badbîn* harf. 'kötü gören' a.a.); *beddua* 'ilenç, ilenme' (< Far. *bad du 'ā* a.a.); *bedhah* 'başkasının kötülüğünü isteyen' (< Far. *badh'āh* a.a.); *bednam* 'kötü şöhretli' (< Far. *badnām* a.a.); *beter* 'daha kötü' (< Far. *badtar* a.a.) kelimeleri de bu Farsça kelime ile kurulmuş birleşik yapılarıdır.

fena sf. Ayrıntılı değerlendirme için bk. aşağı

kem 1. *sf.* Kötü, fena (göz, söz vb.) 2. Noksan, eksik *Kem akçe.* (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1383) < Far. *kam* a.a. (Steingass, 1975, s. 1046)².

yaman 1. *sf.* Güç, etki veya beceri bakımından alışılmışın üzerinde olan (kimse). *Sen yaman bir inkılapçı olacaksın Yıldız.* - A. Gündüz 2. Kötü, korkulan (kimse) 3. Alışılmadık, olağanın dışında *Köhne çatusı yaman bir gürültü ile birdenbire sarsıldı.* - E. E. Talu (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2516). Hemen hemen bütün Türk dillerinde ortak olan kelimenin anlamı çağdaş Türkçede kısmen iyileşmiş durumdadır. Kelime *DLT*'de geçmektedir: "yaman kötü, her şeyin kötüsü" (Atalay, 1986, c. 4 s. 738). *DLT*'de bir de *yaman ig*

² *DLT*'de *kem* 'hastalık' anlamıyla geçmektedir (Atalay, 1986, c. 4 s. 298). "Clauson'un belirttiği gibi, eski ve yeni diyalektlerde 'hastalık' olarak kullanılan *kem* biçimiyle karıştırılmaması gerekir (ED 720 b)" (Eren, 1999, s. 229).

'miskinlik hastalığı, cüzzam' (*cuđām*) kelimesi geçmektedir ki aşağıda inceleyeceğimiz *kötü* kelimesi açısından dikkate değer bir örnektir (Atalay, 1986, c.4 s. 738; Dankoff ve Kelly, 1984, c. 2 s. 162).

yavuz 1. *sf.* Güçlü, çetin 2. İyi, gürbüz, güzel 3. Kötü, fena (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2553). Kelime, Orhon yazıtlarında *yabız* şekliyle geçmektedir (Tekin, 1988, s. 181). Bu kelimedede anlam iyileşmesi görülmektedir. *Kamus-i Türki'nin* tanımı şu şekildedir: "yavuz 1. Şiddetli, şedit, pek sert ve tünd, yaman 2. (zıddiyetle) âlâ, fevkalade yaman, kıyak: batş ve şiddetine binaen Sultan Selim Han-ı Evvel'e lakap olmuştur" (Şemseddin Sami, 2011, s. 1541).

Şimdi de Türkçede 'fena' kavramı için en yaygın olarak kullanılan ve yazımının esas konusunu teşkil eden *kötü* kelimesine sıra geldi. İlhan Ayverdi'nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ünde *kötü* kelimesinin anlamı ve kökeni şöyle açıklanmış:

Kötü: *sıf.* (Eski Türk. *köt* "göt"ten) [Eski Türkçe'de *kötlemek* "fenalık yapmak" demektir]

1. İstenilen nitelikte olmayan, sâhip bulunması gereken vasıfları taşımayan. Karşıtı: İYİ: *Kötü kâğıt. Kötü yemek. Kötü iş. Kötü işçi. Kötü usta. Kötü ürün. Kötü amel. Kötü bir Fransızca ile cevap verdi* (Câhit S. Tarancı). 2. Zararlı, tehlikeli: *Kötü hava. Kötü insan. 3. Huzursuzluk veren, endişelendiren, insanı üzen, üzücü: Kötü haber. Kötü olay. Buradaki zamânı, hayatının sürüp giden kötü tesâdüflerine rağmen onun için ayrı bir mevsim oldu* (Ahmet H. Tanpınar). 4. Hoşa gitmeyen, rahatsızlık veren: *Kötü koku. Kötü davranış. Kötü alışkanlık. Bir kötü dilim var irahat durmaz / Kötü dil başına belâ getirir* (Karacaoğlan'dan). *Hiç dedi, kötü ütiyatlar...* (Ahmet H. Tanpınar). 5. Ahlâk bakımından düşük olan, ahlâk dışı: *Kötü yol. Kötü ev. Kötü mahalle. Kötü kadın. 6. i. Zararlı olabilecek yaratılıştaki olan kimse: Şeytandan kötüsü ne olur? ♦ zf. 7. İstenilmeyen, uygun olmayan şekilde: Kötü konuşmak. Kötü davranmak. Kötü uyumanın verdiği halsizliği silkerek aşağıya indi* (Ahmet H. Tanpınar). 8. Aşırı, çok: *Çocuğu kötü dövdi* (<http://www.lugatim.com/s/k%C3%B6t%C3%BC3%BC>, 06.03.2019).

Sevan Nişanyan'ın etimolojik çalışmasına göre:

ETü: [Kaşgarî, Divan-i Lugatî't-Türk, 1073]

köti bürt [[*kâbus*]] (...) *ketü:* *al-aşall* [*kolu sakat*] (...) [[*geñç bir çocuğa söverken kötiç denir.*]]

TTü: [Meninski, Thesaurus, 1680]

kötü & kötü: yaramaz, fena. (...) kötülük & kötülük

TTü: [Ahmed Vefik Paşa, Lehce-ı Osmani, 1876]

kötülemek: Zemm, kadh, itham etmek.

<< ETü *köti* fena, yaramaz

→ *göt*

Not: Anlam evrimi için karşı. Ar #*dbr* (1. arka, art. 2. göt, 3. talihsiz, ters). Bkz. *dübür, mendebur*. • 13. yy'dan sonra yavuz "kötü" sözcüğünün yerine geçmiştir. Kaşgarî çağında henüz 'çirkin' sayılan bir sözcük olduğu ve belki bu nedenle sözlükte ancak dolaylı olarak yer aldığı anlaşılıyor. Önseste Türkiye Türkçesine özgü ötümlüleşmenin görülmemesi belki göt sözcüğünden ayırma kayısına atfedilebilir.
(<https://nisanyansozluk.com/?k=k%C3%B6t%C3%BC>, 06. 03. 2019).

Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*'nce:

"OT. *köti* (DLT: *köti burt* 'kâbus, karabasan'; *köti kızlak* 'kuyruğu kırmızı bir tür kaba kuş')

<*köt+i*> (2007, c. 1 s. 561). Fakat Gülensoy, buradaki iki unsurun anlam ve işlevi üzerinde durmamıştır. Sadece düştüğü notta Nişanyan'ın açıklamasını eleştirmiştir: "YANLIŞTIR. Çünkü, *kötü* (< *köti*) ile *köt* 'göt, arka' (>*göt*) anlam olarak birbirinden çok farklıdır". Görüldüğü gibi Gülensoy, kelimeyi DLT'deki şekillere bağlamakta, ancak, kelimeyi oluşturan unsurları açıklamaz bırakmaktadır³.

Peşinen belirtelim ki bu üç görüş içinde yine de en akla yakın olanı Gülensoy'un açıklamasıdır. İlhan Ayverdi'nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te verdiği açıklama büyük olasılıkla DLT'nin Besim Atalay edisyonuna dayanmaktadır: "*kötle*:- fenalık yapmak" (Atalay, 1986, c. 4 s. 367). Hâlbuki *kötle*- fiilinin böyle bir anlamı yoktur. Bu fiil için Kâşgarlı Mahmut'un verdiği Arapça karşılık *nâka* şeklindedir (Dankoff ve Kelly, 1982-1985, c. 3 s. 111). Bu Arapça kelimenin anlamı ise "(erkek için) cinsel ilişkide bulunmak"tır: "(نكاح *nâka* i to have sexual intercourse (♂ with a woman)" (Wehr, 1979, s. 1189). Dolayısıyla kelimenin doğru çevirisi Dankoff ve Kelly'nin yayımında olduğu gibi ("**oğlanıg kötlädi** 'He sodomized (*nâka*) the boy (or

³ DLT de 'kötü' kavramını karşılayan kelimeler için bk. Aydemir, 2017.

other)”) “oğlana fiil-i livatada bulundu” şeklindedir⁴. Bu *kötile-* fiilini ayrıca *Kitabü'l İdrak* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'de de görmekteyiz (Toparlı vd. 2007, s. 160). Yani Besim Atalay'ın “fenalık yapmak” diye (kısmen serbest bir şekilde) çevirdiği ve *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ün de buna dayanarak *kötü* kelimesinin kökü olarak verdiği açıklama doğru değildir.

Nişanyan'ın izahı ise daha bulanıktır. Her şeyden önce *köti bürt* ‘kâbus’; *ketü* ‘çolak’ ve *kötiç* ‘sövgü sözü’ kelimelerinin aynı olmadığı vazıhtır. Gülensoy'un açıklaması vesilesiyle üstünde durulacağı için *köti bürt* ifadesine burada dokunmuyorum. *ketü* ‘çolak’ kelimesi ise sadece *DLT*'de geçen ve anlamca da (*çolak* ≠ *kötü*) seçse de (*DLT ketü* > TTü. **getü* ~ **gedü*) *kötü* kelimesiyle ilgisi kurulamaz bir yapıdır. Clauson'un kelimeyle ilgili yorumu şöyle: “?D[erived] **ketü**: Hap[ax]. Leg[emenon]; perhaps a Dev[erbal, derived from a verb]. N./A. [noun/adjective, a word performing both functions.] fr[om]. **ket-** ; being Kıp[çak]. it might represent an early ***ketig**. Kıp. x1 **ketü**: *al-aşall* ‘crippled, with a disabled hand’ *Kaş. I 341*” (1972, s. 701). Anlaşıldığı üzere bu kelimenin Türkçe *kötü* ‘fena’ ile hiçbir bağı yoktur.

kötiç sözüne gelince, Besim Atalay'ın ‘genç bir çocuğa söğüldüğü zaman kullanılan kelime’ olarak tercüme ettiği kelimenin Arapça asıl karşılığı *yâ muntin ka-ş-şumârâ* şeklindedir ki Dankoff ve Kelly orijinale sadık kalarak çevirmişlerdir: “stink-bum!” (1982-1985, c. 3 s. 111). *Kamus Tercümesi*, bu kelimelerin anlamını şöyle vermektedir:

Ar. **لَمُنْتِنُ** [*el-muntin*] (مُحْسِنٌ [muhsin] vezninde) ve

الْمِنْتِنُ [*el-mintin*] (mîm'in ve tâ'nın kesriyle ki mîm'in zammesi tâ'nın kesresine tâbi' olmuştur) ve

الْمُنْتِنُ [*el-muntun*] (mîm'in ve tâ'nın zammesiyle ki tâ' mîm'e tâbi' olmuştur) ve

بِنَ الْمُنْتِنِ [*el-mintîn*] (قَنْدِيلٌ [kındil] vezninde) Müte'affin ve bed-büy nesneye denir.

Ve

الصُّمَارَى [*eş-şumârâ*] (حُبَارَى [hubârâ] vezninde) ve

الصَّمَارَى [*eş-şamârâ*] (حَبَالَى [habâlâ] vezninde) ve

⁴ Besim Atalay, aynı kelimenin ettirgen çatlı şeklini ise aslına uygun olarak çevirmiştir: “*kötlet-* düzdürmek” (1986, c. 4 s. 367).

الصَّمَارِيُّ [eş-şumârîyy] (عَشَارِيٌّ [uşâriyy] vezninde) Dübüre denir, إِبْنْتُ [ist] ma'nâsına. (<http://www.kamus.yek.gov.tr/>) 06. 03. 2019)

Kıyası **"kötüç"**, [köt > köt-iç] {eT} sf. 1. (Koku için) göt gibi. 2. (Çocuklar için sövme sözü) pis kokulu; pis. [DLT]" (Çağbayır, 2007, c. 3 s. 2803). Anlamdan da anlaşıldığına göre *kötüç* kelimesi ETü. *köt* ile alakalıdır. Sondaki +ç eki ise "pek işlek olmayan bu ekle metinlerimizde isimlerden isim türetildiğini görmekteyiz. Genellikle isme büyüklük ifadesi katan bu ek, bazı kelimelerde ise müstakil anlamda kelime türetir" (Hacıeminoğlu, 1996, s. 13). Clauson'un açıklaması ise şu şekildedir: **"kötüç (g-)** Hap. leg., but vulgar words like this are usually omitted fr. dicts. ; Dim[inutive]. f. fr. **köt. Xak[ani]**. XI when a boy is abused he is called **kötüç** 'you who stink like the buttocks' (*yā muntin ka'l-şamāray*); his ancestry is traced back to the backside (*yunsab ilā'l-dubur*)" (1972, s. 702). Yani TTü. *kötü* kelimesini buraya da bağlayamayız.

Önseste ötümlüleşmenin olmamasını (ETü. *köti* > TTü. **göti* ~ **göti*) "belki göt sözcüğünden ayırma kaygısına atfedilebilir" yargısı da bizce yerinde değil. Dilde makbul nesnelere/kavramları nahoş çağrışımlardan arındırmak için çeşitli yollara başvurulduğu bir gerçektir. Ama bu çaba, güzel-çirkin, iyi-kötü gibi bir zıtlığın olması şartına bağlıdır. Çirkin/kaba/nahoş addedilen bir şeyi/durumu neden başka çirkin/kaba bir şeyden ayırt etmek için çaba harcansın? Tersine, böyle bir özdeşlik bağı vaki olduğunda bu durum daha bariz ve kuvvetli bir şekilde vurgulanmak ihtiyacı hissedilir.

Gülensoy'un açıklaması ise nispeten mantıklı gözükmektedir. Ama dikkatle bakınca yetersizliği kendini ele veriyor. *köti kızlak* 'kuyruğu kırmızı bir tür kaba kuş' ibaresinde *köti* değil *köt* kelimesi vardır. Kelimenin sonundaki +i şüphesiz üçüncü teklik şahıs iyelik ekidir. Zaten bu sebepten Atalay ve Dankoff ile Kelly'nin yayımlarında *köti kızlak* sözü, *köt* maddesinin içinde verilmiştir (Dankoff ve Kelly, 1982-1985, c. 3 s. 111; Atalay, 1986, c. 4 s. 367). İkinci unsur olan *kızlak* sözüne gelince, bu muhtemelen *kızıl* kelimesinin küçültmeli şeklidir. Yani 'kızılalık, kızılımsı' gibi bir anlama sahiptir⁵. Clauson'un açıklaması da bu doğrultudadır: "D **kızla:k** Hap. leg.; ?abbreviated Dim. f. of **kızıl**; 'reddish'. **Xak.** x1 *Kaş. I 473 (köt)*; n[o]. m[ain]. e[ntry]." (1972, s. 684).

⁵ Krş. Çağ. قِزِيل *kızıl* 'kırmızı... papağana benzer kırmızı bir kuş, bir çeşit doğan' [rouge... oiseau rouge semblable au perroquet, espèce de faucon] (Pavet de Courteille, 1870, s. 448).

Gülensoy'un *DLT*'yi kaynak göstererek verdiği ikinci tanığı *köti burt* 'kâbus, karabasan' ifadesi düşündürücüdür. *köti* kelimesi bu ibare dışında ne müstakil olarak ne de herhangi bir ifadede geçiyor. *köti burt* 'kâbus, karabasan' ifadesinde ikinci unsur olan ve "nitelenen/tamlanan" gibi görünen *burt* kelimesi, ancak "rüya, düş" benzeri bir anlama sahipse Gülensoy'un izahı isabetli olur. Fakat aradığımızı burada da bulamıyoruz. *burt* kelimesinin anlamı da "kâbus, karabasan"dır (Dankoff ve Kelly, 1982-1985, c. 3 s. 84; Atalay, 1986, c. 4 s. 118). Dolayısıyla buradaki *köti* sözü anlama hiçbir şey katmayan, pekiştirme işlevi gören bir eleman gibi gözüküyor. Mahiyeti belirsiz olan bu *köti* unsurunun anlamının ise 'fena, kötü' olmadığı aşikârdır⁶. Çünkü anlamsal açıdan 'kötü kâbus' gibi bir ifade başlı başına zaten yadırgatıcıdır. Ayrıca 'fena' anlamında diğer Türk dil ve lehçelerinde *kötü* sözüne benzer hiçbir şeklin olmaması 11. yy.daki *DLT*'de kelimenin geçmediğine dair bir başka şüphe sebebidir⁷. Belli başlı Türk dillerinde *kötü* için kullanılan kelimeler şu şekildedir:

Az. *pis, yaman*; Bşk. *yaman, nasar, alama*; Kzk. *naşar, jaman*; Krg. *caman, naçar*; Özb. *yâmân (yomon)*; Tat. *naçar, yaman, alama*; Trkm. *pîs, yaman, erbet*; Uyg. *yaman, osal, äski* (Ercilasun, 1991, c.1 s. 508-509; Öztöçü, 1999, s. 12).

kötü kelimesi ancak Türkiye Türkçesi dairesine giren veya Türkiye Türkçesinin kuvvetli etkisi altındaki lehçelerde görülebilmektedir. Mesela Gagauzca "**kötü**: Kötü. Kötü ürende olma: Kötü kalpli olmak" (Baskakov, 1991, s. 166). Öyle ki mesafe ve dilsel özellikler bakımından Türkiye Türkçesine en yakın Türk dili konumunda bulunan Azericede ne standart söz varlığını içeren sözlüklerde (Orucov, 2007) ne de ağızlara yönelik derlemelerde (*ADDL*, 2007; Özlakbarlı, 2009; Guliyev, 2010; Hacaloğlu, 1992) *kötü* benzeri bir kelime kaydedilmemiştir. Aynı şekilde Türkiye Türkçesi gibi Oğuz grubundan olan Türkmencenin kelime kadrosunda da *kötü* 'fena, yaramaz' benzeri bir şekle denk gelmiyoruz (TDDS, 2015-16). Yani kelime tamamen Türkiye Türkçesine özgüdür. Kelimenin Türkçeye

⁶ Clauson ise, tereddütlü bir şekilde, aksi fikirdedir: "V[ocalization].U[ncertain] **köti**: unvocalized in the MS., but perhaps an earlier occurrence of SW Osm. **köti/kötü** 'bad', which is otherwise not noted in any early text. **Xak. xı (bürt** 'nightmare') also called **köti: bürt Kaş. I 341 (bürt)**" (1972, s. 701).

⁷ Yakutça "**kötümeh** fena, kötü, yaramaz; **sılcır sırıgta., tuttar tutuğta kötümeye bert** gidişi ve tutumu pek kötüdür (yürüme tarzı, tavır ve hareketi çok fenadır)" (Pekarskiy, 1945, s. 548) kelimesinin içyüzü bizce meçhuldür. Yakutçada "kötü" için genel olarak *kuhağan* kelimesi kullanılmaktadır. (Vasiliev, 1995, s. 167).

mahsusluğunun biricik istisnası Çığataycadır: “كوتى ‘kötü, zayıf/güçsüz’ [mauvais, faible] (Pavet de Courteille, 1870, s. 464). Gerçekten bu kelime Türkiye Türkçesindeki *kötü* ile bir ve aynıdır.

Fakat *kötü* kelimesinin Çığataycadaki varlığına büyük önem atfetmemek gerektiği kanısındayım. Zira Çığatayca ortak bir edebî dildi. “Ayrıca bu devirdeki geniş kültür münasebetleri, diğer lehçelerin Çığatay yazı diline tesir etmesine zemin hazırlamıştır. Bu yönde yapılacak bir inceleme, bilhassa Âzerî Türkçesi yoluyla Çığatay yazı diline pek çok Batı Türkçesi unsurunun girmiş olduğunu gösterecektir” (Eraslan, 1993, c. 8 s. 168). Çığataycanın bu özelliğinden ötürü “Radloff daha da ileri giderek Çığatayca’yı canlı dille ilgisi olmayan, sunî bir yazı dili şeklinde nitelendirmektedir.” (Eraslan, a.g.e.). Dolayısıyla “örnek, torun” vb. Ermenice kelimelerin Çığataycadaki mevcudiyeti de Anadolu Türkçesi’nden alıntı olarak değerlendirilmelidir.

Tarama Sözlüğü, *kötü* kelimesinin Türkçedeki ilk kayıt tarihi olarak 16. yy’dan *kötü aınmak* ‘gıybet etmek’ ifadesini bize sunmaktadır (TS, 1996, c. 4 s. 2706). 17. yy’da (1680) basılmış olan Meninski sözlüğü kelimeyi ~ كوتى *köti* ~ *kötü* olarak vermektedir (2000, c. 2 s. 4054). Bunlardan daha eski bir kayıt olarak bizim bulabildiğimiz 15. yy.’da (1477-78) yazılmış olan *Lügat-i Halimî*’dir. Fatih Sultan Mehmet’e takdim edilen bu Farsça-Türkçe lüğatin çeşitli yerlerinde *kötü* kelimesi geçmektedir: “بوى *bûy*: Koki, eyüsine ve kötüsine itlâk olunur, mutlak zıkr olınsa eyüsü murâd olur; خس *hes*: Kötü gevherler ve nâ-kes kişi; خوار *h’âr*: Kötü, *hakir* ma’nâsına” (Uzun, 2013, s. 97,155,162).

Şu hâlde, yukarıdaki verilerin de ışığı altında *kötü* kelimesinin *DLT*’de kayıtlı olduğu görüşü kesinlikle doğru değildir. Bütünüyle Türkiye Türkçesine münhasır ve nispeten geç bir tarihte (15. veya belki 14. yy.) yazı dilinde görünen kelimenin bir alıntı olması güçlü bir olasılıktır. Kaynak dil de şüphesiz Anadolu veya çevresinde konuşulan dillerden biri olmalıdır. Nitekim Dankoff bu yönde bir öneride bulunmuştur. *Armenian Loanwords in Turkish* adlı çalışmasında Türkçe *kötü* kelimesini Ermenice “գողի *godî* AB I, 570-71 ‘leprous, venereal; (dial.) ugly, idle, worthless, etc.’ biçimiyle ilişkilendirmektedir (1995, s. 163). Kendisinin de pek emin olmayarak (*Turkish words whose Armenian etymology is speculative or not firmly established* başlığı altında) yapmış olduğu bu teklif aslında üzerinde düşünülmei hak ediyor. Bizim kontrol ettiğimiz Ermenice sözlükler de verilen “cüzzamlı” anlamını teyit etmektedir: “գողի *noun* Psoric, leper” (Kouyoumdjian, 1970, s. 135). Ermeniceye vâkıf olmadığımız için sözcük hakkında fazla bir şey söyleyemiyoruz.

Ancak, mevcut duruma göre bu öneri son derece makul ve gerçeğe muvafaktır.

Bu teklifin ilk bakışta olası eleştirilere sebep oluşturacak tarafı şekilce Ermenice *godî* ile Türkçe *kötü*'nün birbirine benzemediği, yani ünsüzler arasındaki farklılıktır. Gelgelelim böylesi bir eleştiri yine de haklılık kazanmaz. 14. yy'da yazılmış *Rasulid Hexaglot*'da Arapça *المجذم al-maczam* 'mutilated (from leprosy)' kelimesinin Ermenice karşılığı *کوتی koti* olarak verilmiştir (Golden, 2000, s. 186). Bu Türkçe kaynaklardaki *kötü* şekliyle epey benzerdir (Dankoff, 2004, s. 184; Uzun, 2013, s. 155, 162). Burada Arap harflerinin yetersizliği söz konusu edilemez (ki metni yayımlayan Peter Golden'in de böyle beyanı yoktur), çünkü *k/g* için yapılacak böyle bir itiraz, açıkça yazılmış olan *t* harfi (ت) için hiç geçerli değildir. O hâlde *godî* kelimesinin bir başka varyantıyla (Batı Ermenice lehçesi?) karşı karşıyayız demektir.

Ermenice standart dilde 'cüz zamlı' ve ağızlarda 'çirkin' anlamlarına sahip *godî* (~ *koti*) kelimesinin Türkçeye geçmiş olması elbette ki ihtimali bir durumdur. Kelimenin Türkçede geç kaydedilmiş ve sadece Türkiye Türkçesinde mevcut olması, Dankoff'un da haklı olarak tereddüt ettiği gibi, Ermenice kaynağını kesinkes doğrulamaz. Dahası biçimsel ve semantik açıdan birtakım eleştiriler de getirilebilir. Ama kelimeyi Ermenice hanesine yazmaya götürecek bir başka kanıt daha vardır. Ermenice kelime Türkçe dışında Kürtçeye de geçmiştir, hem de biçimce Türkçedeki telaffuza hayli benzer olarak. Ünlü Yunan tabibi Bergamalı Galen'in (Calinus) tıbbi yazılarının 18. yy'ın sonu ile 19. başlarında Kürtçeye çevirisi olan küçük bir risalede *Dermanê kotîbûnê* ('cüz zamin ilacı') başlığı altında kelime şöyle geçmektedir: *dermanê cuzamê yanî kotîbûnê henzelê nav hindek arê ceh da biqutin, sê rojan bi xwirîni bixwin û hem jî tu tişteki ji xeynê rûnê nexwin* = 'cüz zamin yani *kotî* olmanın ilacı (odur ki) Ebucehil karpuzunu (acı elma) bir miktar arpa ununun içinde dövün, üç gün aç karnına yiye ve de yağdan başka hiçbir şey yemeyin' (İrgat, 2000, s. 22). Kürtçe sözlüklerde kelimenin açıklaması şu şekildedir:

Mutki (Bitlis) kaymakamı Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın 1894'te hazırladığı *El-Hediyeu'l-Hamidiye Fi'l-Lugatu'l-Kurdiyye* adlı Kürtçe lügatçesinde: "**kotî** Cüz zam hastalığına yakalanmış kimse." (Bozarslan, 1978, s. 216).

"**kotî** [коти] 1. bulaşıcı 2. uyuz, cerban 3. cüz zamlı 4. bitli 5. çürümüş [1] заразный; 2) паршивый, шелудивый; 3) прокажённий; 4) вшивый; 5) гнилой]" (Kurdo, 1960, s. 449).

“**kofî (I)** 1. cüzam 2. cüzamlı (cüzam hastalığına yakalanmış kimse)

kofî (II) 1. kötü 2. miskin (hoş görülmecek durumlar karşısında tepkisiz kalan) 3. *mec. cenabet*” (Farqîni, 2005, s. 1051).

Bu sonuncu kaynaktaki sözlük hazırlayıcısı fark etmemiş ama ayrı sandığı ikinci madde aslında birinci maddedeki ‘cüzamlı’ kelimesinin mecazi kullanımlarından başka bir şey değildir.

Demek ki Türkçe *kötü* sözünün Ermenice գոհի *godî* kelimesinden gelmesi hususunda şekilce herhangi bir müşkül görünmüyor. Peki ya anlamca? Esas anlamı bambaşka olan bir kelime kötü kavramının bütün inceliklerini taşımaya muktedir midir? Aslında muktedirdir ve bu şaşırtıcı da değildir. Çünkü Türkçede *kötü* kelimesinin eş anlamlısı olan *fena* sözü de esas anlam olarak kötü kavramını karşılamaya hiç de elverişli görünmese de bu kavramı tastamam doldurmuştur.

Arapçada *فانآ fanā* ‘geçicilik, fanilik, yokluk, yok olma’ anlamına gelen bir isimdir (Wehr, 1979, s. 854). Kelime, Türkçede en az 17. yy’dan beri “kötü, çirkin” anlamında sıfat gibi kullanılmaktadır (Meninski, 2000, c. 2 s. 3549). *Türkçe Sözlük*’te *kötü* kelimesi için verilen tanımların hepsini *fena* sözü karşılamaktadır. Örnekleyecek olursak:

1. İstenilen, beğenilen nitelikte olmayan, hoş gitmeyen, fena, iyi karşıtı *Hamakat, dalalet ve kötü niyetin bu kadarına söylenebilecek bir şey yoktur* (= *fena* niyetin bu kadarı...)
2. Zararlı, tehlikeli *kötü adam* (= *fena* adam)
3. Korku, endişe veren *Yabancınnın bu kötü kastına yalnız azmimizle karşı koyduk.* (= yabancınnın bu *fena* kastına ...)
4. Kaba ve kırıcı, *Kızına söylemedik kötü lakırtı bırakmamış* (= söylemedik *fena* lakırtı bırakmamak)
5. Kişi ve toplum üzerinde olumsuz etkileri olan
6. Aşırı, çok *Kız, oğlana kötü tutuldu* (= *fena* tutuldu). (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1507).

Bu örnekten çok daha ilginç Azericede (ve Türkmencede) biraz önce gördüğümüz *pis* kelimesidir. Türkçedeki *kötü* kelimesinin aslı anlamının cüzamlı olması gibi Azerice *pis* kelimesi de (= Türkçe *pis* ‘kirli, pasaklı’) esasen ‘cüzamlı’ demek iken zamanla *yaman* kelimesinin anlamdaşı olmuştur.

Farsça kökenli olan bu *pis* kelimesinin anlamını meşhur Farsça sözlük *Burhân-ı Kâti*’nin Âsım Efendi tercümesi şöyle

açıklamaktadır: “**pīs** (پيس) Ya-yı meçhûl ve sin-i mühmele ile. Bir marazdır, beşereye ârız olur. Kurbağa alacası gibi olur. Arabîde baras ve tahrifle abraş derler. Ebucehil hurmasına dahi denir. Asi hurma tabir ederler. Dem, hasis ve cimri kimseden kinaye olunur. Ak ve beyaz manasına gelir.” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 606).

Kelimenin İran dillerindeki yeri gayet sağlamdır. Eski İrancada *paēsa-* 1. cüzzamlı (sf.) 2. cüzzam (is.) [1. Adj. aussätzig 2. m. Aussatz]; *paēs-* renklendirmek, bezemek [farbig machen; zieren] ve Orta Farsçada *pēs* alacalı, cüzzamlı [mottled, leprous; leper]; *pēsīdan*, *pēs-* renklendirmek, bezemek [colour, adorn]⁸ (Bartholomae, 1904, s. 817-18; MacKenzie, 1986, s. 68). Keza Soğdca *psyng* (pasing?) ‘cüzzamlı’ [leprous] (Gharib, 1995, s. 300).

Özetle bu Farsça asıllı kelime ‘cüzzamlı, alacalı’ gibi manaları yanında argoda bazı olumsuz sıfatlar için de kullanılmaktadır. Türkçeye gelince, *pis* kelimesi bir alıntı olarak ilk defa Harezmi Türkçesinde ve yine aslı olan ‘cüzzam hastalığı’ anlamıyla geçmektedir (Ata, 2002, s. 92)⁹. Çağataycada پيس *pis* ‘uyuz hastalığı’ [gale] olarak tespit edilmiştir (Pavet de Courteille, 1870, s. 186). Osmanlıcada 17. yy’ın sonlarına kadar *pis* ‘cüzzamlı, abraş’ anlamındadır. Meninski, پيس *pīs* kelimesinin Farsça olduğunu belirterek şu açıklamaları verir: “ol ki gevdesi bers ola, ebreş, ebras, alaca, meczûm” (2000, c. 1 s. 988). Kelimenin “kirli” anlamını kazanması 18. yy’da meydana gelmiştir¹⁰. 1797 tarihli *Burhân-ı Kâtı*

⁸ Eski Anadolu Türkçesinde de Farsçadaki gibi bir kullanım vardır. “*ala tenlü / ala* ‘cüzamlı’: * *Anadan gözsüz doğanı oñuldurduñ, dahi alatenlüyi benüm iznümile*” (Tietze, 2002, c. 1 s. 136). *Rasulid Hexaglot*’ta ise Arapça *al-abraş* ‘leprous; leper’ kelimesinin Türkçe karşılığı *ala* ve ikileme izlenimi veren *ala-pis*’tir (Golden, 2000, s. 172, 186).

⁹ *DLT*’nin Besim Atalay çevirisinde, “پس pis: Pis. Dağar, tulum gibi şeylerin dibinde kalan çöküntü, tortu. Bu, katran gibi bir şeydir.” (1986, c. 1 s. 328) kelimesi geçmektedir. Muhtemelen kelime, TTü. *pis* ‘kirli’ sözünün etkisiyle böyle okunmuştur. Çünkü *DLT* üzerine çalışan diğer araştırmacılar kelimeyi *bis* okumuşlardır: “**bis** ‘Dregs (*uřāla*) of a churn or wine-skin. It is something like tar (*qīr*)” (Dankoff ve Kelly, c. 1 s. 261). Clauson, bu *bis* veya *bis* kelimesinin Oğuz grubu Türk dillerinde görülen Az./Osm. *pas*; Trkm. *pos* kelimesiyle olası bir özdeşliğine temas etmekle yetinmiştir (1972, s. 370).

¹⁰ *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*’nde *Kitab-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Muğalî* ‘de geçtiği kaydıyla şöyle bir kelime vardır: “**pisle-** Yellenmek, osurmak” (Toparlı, vd. 2007, s. 216). Muhtemeldir ki yine Türkçe *pis* ‘kirli’ kelimesinin etkisiyle böyle bir okuma yapılmış olsun. Zira *Tercümân*’da geçen kelime *pisle-* değil *pesle-* پسله şeklindedir (Houtsma, 1894, s. 66; metin 36). Ama her hâlükârda kelimenin Türkçe *pis* ‘kirli’ sözüyle alakalı olmayıp yansına

Tercesesi’nde: “**pefid** ... *Pis*, murdar ve necis manasındadır” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 586).

Bundan sonra *pis* kelimesinin Azericedeki anlamını mercek altına almak gerek. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* söz konusu kelimeyi şöyle tanımlamıştır:

pis *sif.* **1.** Mənfı keyfiyyət və ya xüsusiyyətlərə malik, verilən tələbləri təmin etməyən, istənilən kimi olmayan, mənfı təsir bağışlayan; yaman, fəna (*yaxşı* əksi). *Pis xəmək. Pis xətt. Pis hava.* // Öz işini yaxşı bilməyən, təcrübəsiz. *Pis usta. Pis təşkilatçı.* // Ətrafdakılara yaxşı təsir bağışlamayan; kobud, qaba. *Pis xasiyyət.* – [Sənəm:] *İndi mən nə deyirəm ki, pis söz demirəm ki?! Ü.* Hacıbəyov **2.** Bəd, alçaq, rəzil, şərəfsiz, namərd. *Pis adam. Pis qonşu.* – [Əsrəf Zeynalə:] *Xülasə, pis övlad gərək ortalıqdan götürülsün.* Çəmənzəminli. // Qeyri-əxlaqı, nalayiq, yaramaz, eyibli, nöqsanlı. *Pis hərəkət. Pis (z) danışmaq. Özünü pis (z.) aparmaq.* // İ. mənasında. *Pis adam. Üz vermə nadana, sirr vermə pisə; Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə.* Xəstə Qasım **3.** Əzici, üzücü, sıxıcı, ağır, mənhus, xoşagəlməyən. *Pis yuxu görmək.* – *Maralın vahiməsi Cumanı bəzən min cür pis fikrə, şübhəyə salırdı.* Ə. Əbüllhəsən // Mənfı. *Xəbər də, deyəsən, pis xəbər idi?* Mir Cəlal *Ümid pis cavabı xəyalına gətirmək istəmir.* B. Bayramov.

pisləmək *f.* Haqqında pis rəy, mənfı fikir söyləmək; pis hesab etmək. *Hərəkətini (işini) pisləmək* (Orucov, 2006, c. 3 s. 605).

Görüldüğü gibi *pis* kelimesi Azeri edebî dilinde tamamen kötü anlamındadır. Fakat Azericenin ağızlarında bazı şekillere rastlamaktayız ki *cüzzamlı* anlamının hâlâ korunduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir: “**pisdiklik** (Şərur) cüzam xəstəliyi” ve “**pisşice** (İmişli) yeyilmə (yara)” (ADDL, 2000, s. 405). Buradaki *yeyilmə* kelimesi ise şöyle tanımlanmaktadır: “**yeyilmə**: *is. məh[əlli söz].* Ən çox üzə çıxan pis yara, dəri vərəmi, qurdöşənəyi” (Orucov, 2006, c. 4 s. 594). Azericede “cüzamlı, alacalı” manası sadece ağızlarda saklı kalmıştır ama Türkmencede standart dilde de ona yakın bir anlamı görmekteyiz. *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü*’ne göre:

PIS [pi:s], *syf.* **1.** Myrtar, yaramaz, erbet, yaman. *Pis pisi tapar, suw –pesi* (Nakyl). **2.** *lukmanç[ylyk].* Reñkleýji

sesten türemiş bir fiil olduğu açıktır. Krş. Ar. *fasā* ‘sessiz yellenmek’ (Wehr, 1979, s. 836).

maddanyñ yetmezçilik etmeği sebäpli onuñ kâbir yerleriniñ agarmagy görmüşinde yüze çykyan beden keseli.¹¹

□ **Pis açmak** teniñi ak, ala edyän kesele duçar bolmak.
(TDDS, 2015, c. 2 s. 205).

Bu verilerin Türkçe *kötü* 'fena' (? < Erm. *godî* ~ *koti* 'cüzzamlı') ile paralelliği gerçekten ilgi çekicidir.

SONUÇ

Bütün bunları toparlayacak olursak *kötü* kelimesinin *DLT*'de kayıtlı olduğuna dair iddiaların hiçbirini doğru değildir. Kelime geç denebilecek bir devrede (biz ancak 15. yy'dan örnek bulduk) yazı dilinde belirmiştir. Bunun yanı sıra kelime bütünüyle Türkiye Türkçesine özgüdür ve diğer Türk dil ve lehçelerinde tanınmamaktadır. Bu niteliklere sahip kelimenin bir alıntı olması son derece akla yatkındır.

Dankoff'un *kötü* kelimesinin kökenine dair ileri sürdüğü Ermenice kaynaklı olma ihtimali bu açıdan incelemeye değerdir. Yukarıda gösterildiği üzere Ermenice գոճի *godî* 'cüzzamlı' kelimesinin Kürtçede de *kotî* olarak kullanılması akla kelimenin başka bir varyantı (Batı Ermenice lehçesi?) olduğu ihtimalini getirmektedir. Gerçekten de Ermenice kelime *Rasulid Hexaglot*'ta da *koti* olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu açıdan herhangi bir sorun görünmemektedir.

Azerice ve Türkmençe örneğinde açıkça görüldüğu gibi asli anlamı 'cüzzamlı' olan bir kelime kötü kavramını bütünüyle işgal edebiliyor. Bu cihetten, yani anlamsal olarak da büyük bir problem yoktur. Ancak, yapmış olduğumuz küçük bir soruşturma (en azından Ermenistan'da) kelimenin pek bilinmediğini göstermiştir. Böylesi nadir bir kelime Türkçeye geçmiş olabilir mi? Dahası Türkçenin etimolojisi üzerine çalışan Ermeni araştırmacılar da kelimenin Ermenice kökenli olabileceğine hiç değinmemişlerdir. Bu hususların hepsi *kötü* kelimesinin Ermenice kaynaklı olduğu konusunda soru işaretleri doğurmaktadır. Gelgelelim 14. yy'daki sınırlı bir kelime listesinde (*Rasulid Hexaglot*) Ermenice *koti* kelimesine yer verilmiş olması en azından o dönemde kelimenin Ermenice söz varlığının aktif

¹¹ Tanımdan anlaşıldığı üzere ikinci maddede açıklanan hastalık 'akşınlık, albinizm'dir . "Akşın: sf. Doğuştan boya maddesi bulunmadığı için kıllarında ve gözlerinde, bazen de derisinde ak olan (hayvan veya insan), çapar (I), albinos" (Türkçe Sözlük, 2011, s. 77)

bir unsur olduğunu göstermektedir (bk. yukarı). Acaba sonradan kelimenin kullanım sıklığı ve doğal olarak tanınırlığı mı azaldı?

Burada eksikliğini hissettiğimiz ve yazıya yeteri kadar aktaramadığımız husus, Ermeniceye vukufsuzluktan dolayı, kelimenin yapısı ve tarihine dair bilgilerdir. Ermenice kelimenin köken tarihi ve bilhassa Batı Ermenicesinin fonetik özelliklerinin açıklanması geri kalan soru işaretlerinin de ortadan kalkmasına yardımcı olacaktır.

KISALTMALAR

a.a.	:	aynı anlamda
Ar.	:	Arapça
Az.	:	Azerice
Bşk.	:	Başkurtça
DLT.	:	Divanü Lügati't-Türk
ETü.	:	Eski Türkçe
Erm.	:	Ermenice
Far.	:	Farsça
harf.	:	harfiyen
is.	:	isim
Kzk.	:	Kazakça
Krg.	:	Kırgızca
krş.	:	karşılaştırınız
Özb.	:	Özbekçe
sf.	:	sıfat
Tat.	:	Tatarca
Trkm.	:	Türkmence
TTü.	:	Türkiye Türkçesi
Uyg.	:	Uygurca

KAYNAKÇA

- ADDL *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti (A-Z)* (2007). (Redaktorlar A. A. Axundov, Q. Ş. Kazımov, S. M. Behbudov), Bakı: Şərq-Qərb.
- Ata, A. (2002). *Harezm – Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi C.I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydemir, A. (2017). Divanü Lüğati't-Türk'te 'Kötü' Anlamındaki Sözcükler Üzerine, *Route Educational and Social Science Journal*, March, IV (II), 43-56.
- Bartholomae, C. (1904). *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg.
- Baskakov, N. A. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (Haz. İsmail Kaynak ve A. Naci Doğru). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bozarslan, M. E. (1978). *Kürtçe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century-Turkish*. Oxford.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük C. I-IV*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dankoff, R. ve KELLY, J. (1982-85). *Maḥmūd al-Kāşyārī; Compendium of the Turcic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) C. I-III*. Harvard.
- Dankoff, R. (1995). *Armenian Loanwords in Turkish*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Dankoff, R. (2004). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* (çev. Semih TEZCAN). İstanbul.
- Ələkbərli, Ə. (2009). *Qərbi Azərbaycanın Dialektoloji Lüğəti*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor Enstitutu.
- Ercilasun, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü C. I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul.
- Eraslan, K. (1993). Çağatay Edebiyatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, 168-176, Ankara.

- Farqînî, Z. (2000). *Büyük Türkçe-Kürtçe Sözlük*. İstanbul: İstanbul Kültür Enstitüsü Yayınları.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhang Publications.
- Golden, P. B. (2000). *The King's Dictionary. The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Leiden & Boston, Köln: Brill.
- Guliyev, E. A. (2010). *Nahçıvan Ağızları Söz Varlığı*. Ankara: Kültür Ajansı Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü C. I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacaloğlu, R. A. (1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*. Ankara: Güneş Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Houtsma, N. TH. (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar nach der Leidener Handschrift*. Leiden: E. J. Brill.
- Irgat, M. R. (2000). *Dermanên Bijîşkiya Gelêri*. Calinosê Hekîm, Mela Mehemed Qûtup, Weşanên Enstîtûya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol.
- Kurdo, Q. (1960). *Ferhenga Kurdî-Râsî*, Moskva: Akadêmîya Zanistîyê ya Sovêtistanê, Înstîtûta Rohîlatnasîyê.
- Kouyoumdjian, M. G. (1970). *A Comprehensive Dictionary Armenian-English*. Beirut: Atlas Press.
- Mackenzie, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Meninski, F. M. (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicea-Persicea C.I-III*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Orucov, Əliheydər vd. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti C. I-IV*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Öztopçu, K. vd. (1999). *Dictionary of the Turkic Languages*. London, New York.
- Öztürk, M. ve Örs, D. (2000). *Mütercim Âsım Efendi Burhân-ı Katı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Pavet de Courteille (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*. Paris.
- Pekarskiy, E. K. (1945). *Yakut Dili Sözlüğü C. I (A-M)*. İstanbul.
- Steingass, F. (1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut.
- Şemseddin Sami (2011). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- TDDS Türkmen Diliniñ Düşündürişli Sözlüğü I-II* (2015-16). (Düzüjiler: G. Kyýasowa, A. Geldimyradow, H. Durdyýew). Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat Instituty.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı C. I (A-E)*. İstanbul, Wien: Simurg Yayınları.
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TS Tarama Sözlüğü I-IX* (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uzun, A. (2013). *Lügat-i Halimî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe Saha (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wehr, H. (1979). *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. J. Milton COWAN) (4. ed.), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

İnternet Kaynakları

Kamus Tercümesi (<http://www.kamus.yek.gov.tr/>)

Misalli Büyük Türkçe Sözlük (www.lugatim.com)

Nişanyan Sözlük (<https://nisanyansozluk.com/>)

Makale Künyesi (Araştırma): Erdem, M. (2019). Türkmen Türkçesinde istek eki temelinde kurulan birleşik kipler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 100-120.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE İSTEK EKİ TEMELİNDE KURULAN KATMERLİ BİRLEŞİK KİPLER

Melek ERDEM¹

ÖZET

Türkmen Türkçesinde istek (arzu) kipinde birçok yapı kullanılmasına karşın temelde doğrudan doğruya istek anlatan ek, Eski Türkçedeki [-gay, -gey] ekinden geliştiği düşünülen [-a, -e] ekidir. Diğer yandan bugün birleşik görünüm sergileyen [-ayadı, -eyedi] yapısı da Türkmen Türkçesinde istek anlatmak üzere kullanılan bir başka yapıdır. Türkmen Türkçesinde istek eki temelinde kurulan katmerli yapılar oldukça fazladır.

Anahtar kelimeler: Türkmen Türkçesi, Dil bilgisi, Kip, İsteme Kipi, İstek (Arzu) Kipi.

DOUBLE COMPOUND VERBS AS OPTATIVE MOOD IN TURKMEN TURKISH

ABSTRACT

Although in Turkmen Turkish many structures are used in optative mood, [-a, -e] suffix which is thought to have developed from [-gay, -gey] suffix from old Turkish, is the suffix that expresses a wish directly in principle. On the other hand also [-ayadı, -eyedi] structure which has a compound look, is basically the structure that is used for expressing wishes directly in Turkmen Turkish. Compound mood which has been constructed based on optative mood affix are quite much in Turkmen Turkish.

Key words: Turkmen Turkish, Grammar, Mood, Subjunctive mood, Optative mood.

¹ Ankara Üniversitesi, Prof. Dr. merdem@ankara.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-4273-7951>

GİRİŞ

Fiillerde dile getirilen olayla ilgili anlatım yapıları olan kipler, genellikle “bildirme” ve “isteme” kipleri olmak üzere ikiye ayrılmış olarak incelenir. Fiillerin zaman bildiren bütün çekimleri bildirme kipleri içinde toplanır. Türkmen gramerlerinde *habarlık kategoriyası* olarak adlandırılan bildirme kipleri isimlerde ve birleşik kiplerde *i-* fiili yardımı ile kurulur. Bunlar da *i-* fiilinin hikâye, rivayet ve şart çekimleri ile ortaya çıkar. İsteme (tasarlama) kipleri ise fiilin anlattığı kavramı belirtirken dilek, istek (arzu), gereklilik, emir kavramları taşıdıkları için, buna göre bölümlere ayrılır. Bu kiplerde ise zaman ifadesi yoktur (Ergin, 2013, s. 289; Atabay vd. 1983, s. 239-246).

Tarihsel Oğuz Türkçesinde geniş bir fonksiyonla kullanılan istek ekinin Türkmen standart türündeki kullanımlarının doğru bir tasnifinin yapılabilmesi için Türkmen dil mantığında zaten mevcut olan hikâye, rivayet ve şart ayırımlarının Türkmen gramerlerinde de oturtulması gerekir.

İsteme Kipleri

İsteme kipleri veya tasarlama kipleri Türkmen gramerlerinde *forma* veya *şekil* olarak adlandırılmakta ve emir, şart, istek, gereklilik ve niyet türleri ayırt edilmektedir. Hocayev’in *Hâzırkı Zaman Türkmen Dilinde İşlik Formaları* (1978) adlı çalışmasında ve Söyegov’un başkanlığında hazırlanan *Türkmen Diliniň Grammatikası: Morfologiya* (2000) adlı kapsamlı çalışmada *şert* (*gelsem*), *şert-arzuv* (*yazsamdım*), *arzuv* (*geläyedim*), *buyruk*, *hökmanlık* (*yazmalı*) ve *hiyal* (*yazmakçı*) şekilleri ayırt edilmiştir. Ancak, A. Esenmedova’nın çalışmasında hem bildirme kipleri hem de tasarlama kipleri ve fiilimsiler *şekil* olarak nitelenmiş ve birlikte ele alınmıştır (2010, s. 260).

1. İstek Kipi

İstek kipi isteme yani tasarlama kiplerindedir. Tasarlanan hareketin istendiğini gösterir. Ergin, isteme kipliğindeki işaretleyicinin eski Türkçedeki gelecek zaman eki [-gay, -gey]’den gelişen [-ga, -ge] şeklinden geldiğini ve Batı Türkçesinde [-a, -e] şeklini aldığını belirtmiştir. Gelecek zamanda da yer yer bir istek ifadesi görülebilir. Eski Anadolu Türkçesinde *bolay kim*, *bolayki* ‘ola ki, olur ki, belki’ örneğinde eski [-gay, -gey] şeklinin devamı görülür. Ergin, [-ay, -ey] şeklinin istek ifadesi taşıdığını, zamanla emir birinci şahıs eklerinin Osmanlıca ve Türkiye Türkçesinde istek birinci şahısları için de kullanılmaya başlandığını ve bu şekilde emir ve istek şekillerinin karıştığını belirtmiştir (Ergin, 2013, s. 310-311). [-gay, -gey], [-ay, -

ey], [-ga, -ge], [-a, -e] eklerinin eski Türkçeden beri, gereklilik-dilek, gelecek (geniş, şimdiki) zaman bildirme fonksiyonlarını devam ettirdiği bilinmektedir (Mansuroğlu, 1958, s. 183).

Birçok Türkmen dilcisi [-a, -ä, -e] ekinin, Oğuz grubu Türk lehçelerinin hepsinde kullanıldığını ve anlam olarak arzu, istek anlatarak fiilin istek kipini oluşturduğunu (Azimov, Hocayev, Sopriyev, Söyegov) belirtmişlerdir. Türkmen Türkçesinde elbette istek kipliğini ifade eden aslında birden fazla yapı vardır. İstek kipi, [-a, -e], [-adı, -edi] ve [-ayadı, -äyedi] ekleri ile anlatılmakla birlikte, [-gay, -gey], [-sa, -se], [-makçı, -mekçi] eklerinin de bu anlamı vermek amacıyla ikincil olarak kullanılabilirdiği görülmektedir. Ancak, [-a, -e] istek ifade eden asıl ektir. Borcakov ve Hocayev çalışmalarında, J. Dény, V. Kotviç, G. İ. Ramstedt, N. A. Baskakov, E. A. Grunina, A. Annanurov, M. Ergin ve daha birçok dilcinin görüşlerine de yer vererek bu ekin, -gay, -gey > -ay, -ey > -a, -e şeklinde gelişme gösterdiğini (1980, s. 7-30) ve [-gay, -gey] ekinin fiilin arzu, istek kipini anlattığını belirtmişlerdir (Borcakov, Hocayev, 1980, s. 15; Hocayev, 1978, s. 99).

P. Azimov, M. N. Hidrov, G. Sopriyev'in redaktörlüğünde ve C. Amansariyev, G. Sariyev ve A. İbrayimov'un da katılımlarıyla **Häzirki Zaman Türkmen Dili** adlı gramer çalışmasında bu kip *isleg forması* olarak adlandırılmış ve çekim şu şekilde verilerek çekim eklerinin emir ekleri ile benzer olmasına rağmen, bunu emir kipinden ayıran unsurun içerik ile birlikte fiil kökünün sonundaki ünlünün uzun söylenmesi olduğu belirtilmiştir (Azimov vd. 1960, s. 390-392):

1.t.k. yazayın geleyin oka:yın sözlä:yin

2.t.k. yaza: veya yaza:y

3.ç.k. yaza:sın veya yaza:ysın

1.ç.k. baralı:ñ geleli:ñ (en fazla iki kişi için [-alı, -eli])

2.ç.k. yaza:ñ veya yaza:yñ

3.ç.k. yaza:sınlar veya yaza:ysınlar

Bu çalışmada, bundan başka, [-ayayın, -äyeyin] eki ile de çekimine rastlandığı ve bu şekilde, bir işin yapılmasının gerçekten kararlılıkla istendiğinin anlatıldığı ifade edilerek *alayayın, geläyeyin, alayalı:ñ, geläyeli:ñ* örnekleri verilmiştir.

Baskakov, Hamzayev ve Çarıyarov'un birlikte hazırladıkları **Grammatika Turkmenskogo Yazıka: Fonetika i Morfoloгиya** adlı

çalışmada, istek çekimi [-ayadı, -äyedi] ekiyle (1970, s. 298) verilmiştir:

- yaz-ayadı-m gel-äyedi-m
yaz-ayadı-ñ gel-äyedi-ñ
yaz-ayadı gel-äyedi
yaz-ayadı-k gel-äyedi-k
yaz-ayadı-ñiz gel-äyedi-ñiz
yaz-ayadı-lar gel-äyedi-ler

Amansarıyev, aynı yıl yayımlanan *Türkmen Dialektologiyası* adlı çalışmasında bu kipi *isleg forması* şeklinde adlandırmış ve standart türde ve ağızların çoğunda şu şekilde bir çekimin olduğunu belirtmiştir (1970, s. 355):

- 1.t.k. *alayın ı:zla:yın gözlä:yin*
2.t.k. *alasıñ gelesiñ;*
1.ç.k. *alalı ı:zla:lı gözlä:li* (iki kişi için)
alalı:ñ ı:zla:lı:ñ gözlä:li:ñ (ikiden fazla kişi için),
2.ç.k. *alasıñız gelesiñiz*

R. Berdiyev, S. Kürenov, K. Şamıradov ve S. Arazkulyev'in hazırladıkları *Türkmen Dialektleriniñ Oçerki* adlı çalışmada *isleg-buyruk forması* adı altında standart türdeki ve Teke ağzındaki çekim benzer olarak şu şekilde verilmiştir (1970, s. 316):

- 1.t.k. *yazayın i:şlä:yin*
2.t.k. *yaza:y i:şlä:y*
3.t.k. *yaza:ysın i:şlä:ysın*
1.ç.k. *yazalı:ñ i:şlä:liñ*
2.ç.k. *yaza:yıñ i:şlä:yiñ*
3.ç.k. *yaza:ysınlar i:şlä:ysınlar*

B. Hocayev, *Häzirki Zaman Türkmen Dilinde İşlik Formaları* adlı çalışmasında standart türde [-a, -e], [-adı, -edi] ve [-ayadı, -äyedi] eklerinin kullanılarak arzu, istek anlatıldığını, ancak [-adı, -edi] ve [-ayadı, -äyedi] gibi birleşik yapıların birleşiminde -gay, -gey ekinden

gelişen [-a, -e] istek kip ekinin kullanıldığını, [-ayadı, -äyedi] ekinin -ay + -adı, -äy + -edi şeklinden geliştiğini belirterek çekimi; *yaz-ayadı-m, gel-äyedi-m, yaz-ayadı-ñ, gel-äyedi-ñ, yaz-ayadı, gel-äyedi, yaz-ayadı-k, gel-äyedi-k, yaz-ayadı-ñüz, gel-äyedi-ñüz, yaz-ayadı-lar, gel-äyedi-ler* şeklinde vermiştir. Hocayev'in verdiği açıklama ve örnekler aslında bu çekimin isteğin hikâyesi sayılması gerektiğini düşündürmektedir (1978, s. 94-95). Hocayev'in verdiği örneklerdeki durum, istek şeklinde tasarlanan, fakat geçmişte gerçekleşmemiş bir olayın, gelecek zamanda gerçekleşebileceğine gönderme yapılarak anlatılmasıdır. Bu yüzdendir ki ekin bileşiminde [-dı] işaretleyicisi bulunmaktadır. Grunina, da [-ayadı] ekindeki [-di] unsurunun geçmişe ait olduğundan dolayı istek şeklinin artık gerçekleşmeyen bir eylemi ifade ederek bir teessüfe dönüştüğünü belirtmiştir (Grunina, 2007, s. 683).²

Borcakov ve Hocayev'in birlikte hazırladıkları *Türki Dilleriñ Günorta-Günbatır Toparında Arzu ve Hökmanlık Añladayan İşlik Formaları* adlı çalışmada da bu ekin {-A idi} şeklinden gelişmiş olduğu ve içinde bir zaman kavramı taşıdığı belirtilmiştir (1980, s. 60-64, 71). Borcakov ve Hocayev çalışmalarında Türkmen Türkçesinin standart türünde istek kipinde kullanılan [-ayadı, -äyedi] ekinin gramatik anlamını {-A} ekinin anlamı ile karşılaştırarak {-A} ekinin gerçek yani olması mümkün olan arzu anlattığını ve [-ayadı, -äyedi] ekinin ise gerçekleşmemiş yani yapılmamış veya gerçekleştirilmesi mümkün olmayan istek, arzu bildirdiğini belirtmişlerdir (1980, s. 66). Nitekim bu çalışmada [-ayadı, -äyedi] ekinin konuşma esasından önceki bir zaman dilimi ile ilgili bir isteği de anlatabileceği, ancak bu durumda konuşma anından önce olan harekette bir şeyin yapılmasına olan isteği pişmanlıkla bildirdiği ve bu sebeple, gramatik zaman anlamının ancak metnin bütününden anlaşılacağı da belirtilmektedir (1980, s. 69).

Berdiev'in *Türkmen Diliniñ Diyalektlerinde ve Geleşiklerinde İşlikler* adlı çalışmasında kip *isleg forması* olarak adlandırılmış ve standart türdeki ve Teke ağzındaki çekimi; *yazayın, i:şlä:yin, yaza:y, i:şlä:y, yaza:yısın, i:şlä:yısın, yazalı:ñ, i:şlä:liñ, yaza:yiñ, i:şlä:yiñ,*

² Grunina, diğer yandan [-ayadı, äyedi] ekini Batı Sibirya'daki Tatar ağzlarındaki [-adı, -edi] ekli şimdiki zaman ile karşılaştırarak Türkmen Türkçesinde görülen çekimin [-adı] ekli çekim ile aynı olduğunu dile getirmiştir (2007, s. 683). Ancak Tatar ağzlarındaki bu şimdiki zaman yapısının yine Çovdur, Surhı, Çandır, Düyeçi gibi birçok Türkmen ağzında görülen ve [-a + turur] yapısından gelişen bir [-adır, -adı] şimdiki zaman eki ile bağlantısı olabilir (Erdem 2000). Daha çok şimdiki veya geniş zamana gönderme yapan [-adı, -edi] eki, gramer ve fonksiyon bakımından [-ayadı, äyedi] eki ile karıştırılmamalıdır.

yaza:ysınlar, i:şlä:ysinler şeklinde basit (*çılşırmsız / yönekey*) çekimi ile verilmiştir (1988: 238). Grunina, Türkmen Türkçesindeki bu durumu, daha çok konuşanın ifade ettiği istekle ilgili düşüncesini bildirme olan *optativ* terimi ile tanımlamış ve bu şekillerin fonksiyon alanı geniş, ettirgenlik unsurunu içine almayan, arzu, dilek, temenni, uyarma gibi anlamları ifade ettiğini ve Türkmen gramerlerinde ekin gösterilmekle birlikte, gramer niteliğinin yeterince tanımlanmadığını belirterek [-a], [-ay] ve [-aya] eklerinin bir modus morfemi olduğunu söylemiştir (2007, s. 682).

Azimov, Sopiyev, Çöññäyev'in birlikte hazırladıkları **Türkmen Dili** adlı kitapta, istek kipi *işliğin buyruk forması* başlığı altında değerlendirilmiş ve [-ay, -äy] ekinde söz edilirken "işliğin buyruk forması"nın yumuşatılan istek, dilek görünüşünü yaptığı belirtilerek çekimi şu şekilde vermişlerdir (1992, s. 230-231):

Men yazayayın işläyeyin

Sen yazay işläy

Ol yazaysın işläysin

Biz yazayalñ işläyeliñ

Siz yazayñ işläyiñ

Olar yazaysınlar işläysinler

M. Söyegov'un genel redaktörlüğünde ve A. Borcakov, M. Sarhanov, M. Söyegov, B. Hocayev ve S. Ärnazarov'un katkılarıyla hazırlanan **Türkmen Dilinin Grammatikası: Morfolojiya** adlı kapsamlı çalışmada [-ayadı, -äyedi] ekiyle kurulu çekim verilmiş ve [-ayadı, -äyedi] ekinin yapısında [-ay, -äy] ve [-adı, -edi] eklerinin bulunduğu, [-adı, -edi] şeklinin bugün Türkmen standart türünde kullanımının oldukça sınırlı olduğu, anlam olarak [-ayadı, -äyedi] ekinde ayırt edilmediği, [-a, -e] ekinin ikinci ve üçüncü şahıs çekimlerinde kullanımının sınırlı olduğu belirtilmiştir (Söyegov vd. 2000, s. 291).

M. Söyegov ve S. Ärnazarov'un birlikte hazırladıkları **Örnekli Türkmençe Gramer** (2017) adlı çalışmada (2017, s. 73) ise [-ayadı, -äyedi] eki ile kurulu çekim istek kipi için esas alınmıştır.

Ancak, bütün Oğuz Türkçelerinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de kararlı bir şekilde arzu, istek anlatan ekin [-a, -e] olduğu, konuşma diline yansıyan görünüşlerden de anlaşılmalıdır. Eklerin, aslı fonksiyonları olabildiği gibi ikincil fonksiyonlarda kullanımları da olabilmektedir. İstek kipliğinin asıl işaretleyicisi,

bütün tarihsel ve modern Oğuz Türkçelerinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de [-a, -ä, -e] veya [-ay, -äy, -ey] ekidir. Bu sebeple adlandırmanın da bu temel fonksiyonlar üzerinden yapılması gerekmektedir.

Grammatika Turkmenskogo Yazka I: Fonetika i Morfologiya (1970) adlı çalışma ile başlayan [-ayadı, -äyedi] ekinin doğrudan istek eki olarak kabul edilmesi geleneği günümüze kadar gelmiş, ancak aynı dönemlerde *Türkmen Dialektlerinin Oçerki* (1970) ve *Türkmen Dilinin Dialektlerinde ve Geleşiklerinde İşlikler* (1988) adlı çalışmalarda standart tür için gösterilen ve doğru olan istek çekimi (1988, s. 238) göz ardı edilmiştir.

Günümüzde Türkmen Türkçesinin standart türünde [-a:yadı, -ä:yedi] şekli istek, arzu anlatımında kullanılsa bile bu yapının, fonksiyonel ve gramatikal açıdan bir şekilde geçmişteki bir durumu da anlatmasından dolayı “isteğin hikâyesi” olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim, Borcakov ve Hocayev de çalışmalarında [-ayadı] ekinde gerçekleşmemiş veya gerçekleştirilmesi mümkün olmayan istek anlatıldığını belirtirken aslında, ekin geçmiş zamanda gerçekleşmemiş bir olaya da gönderme yaptığına işaret etmektedirler. Konu tarihsel olarak düşünüldüğünde ve Türkmen Türkçesindeki yazılı ve sözlü kullanımlar değerlendirildiğinde, [-ay, -ey] veya [-a, -e] ekinin doğrudan istek kipliğini kuran asıl işaretleyici olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

Emir ve istek çekimlerinde teklik ve çokluk birinci kişiler karşılabilmektedir. Ancak buna rağmen eşzamanlı bakış açısıyla, Türkmen Türkçesinde, kullanımda, emir ve istek çekimlerinin aslında morfolojik olarak da ayırt edilebildiği görülmektedir. Bu sebeple istek çekiminin bütün kullanımları göz önüne alındığında, emir ve istek çekimlerinin Türkmen gramerlerinde mutlaka ayrı ayrı başlıklar altında yer alması gerektiği anlaşılmaktadır:

	Emir	İstek	İsteğin Hikâyesi
1.t.k.	yazayın, işlä:yin	yazayın, yazayayın, işläyeyin	yaza:yadım, işlä:yedim
2.t.k.	a) yaz, işle b) yazgın, işlegin c) yazsana, işlesene	yaza:y (yaza:), işlä:y	yaza:yadıñ, işlä:yediñ
3.t.k.	yazsın, işlesin	yaza:yısın, işlä:yısın	yaza:yadı, işlä:yedi
1.ç.k.	yazalı:ñ, işlä:li:ñ	yazalıñ, yazayalıñ, işläyeliñ	yaza:yadık, işlä:yedik
2.ç.k.	a) yazıñ, işlä:ñ	yaza:yıñ	yaza:yadıñız,

b) - c) yazsañız-la, işleseniz-le, yazsañızla:ñ, işlesenizla:ñ	(yaza:ñ), işlä:yiñ	işlä:yediñiz
Emir	İstek	İsteğin Hikâyesi
3.ç.k. yazsınlar, işlesinler	yaza:ysınlar (yaza:sınlar), işlä:ysınlar	yaza:yadılar, işlä:yediler

Türkmen Türkçesindeki kullanımlarından standart türde teklik ve çokluk 1. kişilerde [-ayayın, -äyeyin], [-ayalıñ, -äyeliñ] eki ile yapılan çekimde, bir işin yapılmasının gerçekten daha kararlılıkla istendiği anlaşılmaktadır:

	Emir	İstek
1.t.k.	<p>Men öñi bilen-ä kolhozçuların gerekli kömege tayınlıklarını mälüm <u>edeyin</u>, onsoñam - asırlık arzıwıñ yüze çikarılyan göreşini <u>sunlayın</u> hem saña arma <u>diyeyin</u> diyip geldim - Kerbabayev, B., Suv Damcası - altın dānesi, 1973: 117 (Borçakov ve Hocayev 1980: 43). 'Ben öncelikle çiftçilerin gereken yardıma hazır olduklarını bildireyim, ondan sonra asırlık arzunuz meydana çıkarılan mücadelesini seyrediyim ve sana kolay gelsin diyeyim diye geldim.'</p> <p>Gara batır, men hödürkeremi-de unudupdırın. Öye gireliñ, nahar <u>tayyarladayın</u> (Govşudov 1989: 236). 'Gara Batır, ben izzet ikramı da unutuvermişim. Eve girelim, yemek hazırlatayım.'</p>	<p>Belki, menden utanyandır, men daş <u>çıkayayın</u> - diyip, Seyitmurat beg daş çikadı (Govşudov 1989: 629). 'Belki benden utanıyordur, ben dışarı çıkayım, diyerek Seyitmurat Beg dışarı çıktı.'</p>
2.t.k.	<p><u>İsle cenayat bil, isle cenayat däl</u> (Hudaynazarov 1970). 'İster suç bil, ister bilme.'</p>	<p>-Vah köşek, seni görse yene beterlär. Sen birki günden soñ <u>görüñ!</u> (Ş. Tağanov 1992: 44) '-Vah yavrum, seni görse yine kötüleşir. Sen bir iki gün sonra gör!'</p>

	Emir	İstek
	<i>Hökman</i> <u>tuwuzgyn</u> (Hudaynazarov 1970). 'Mutlaka kalk.'	" <i>Oňarypsıň, Gutlımırat</i> " <i>diyer. Şeyle diymese, meni öldüräý, Tägegül</i> (Govşudov 1989: 152). '“İyi yapmışsın, Gutlımırat” der. Öyle demezse beni öldür, Tägegül'
3.t.k.	<i>Onda başlyğa aydün-da tay bersin</i> bize (Hudaynazarov 1970: 25). 'O zaman başkana söyleyin de at versin bize.'	<i>İndi namazı herkim öz öyünde okaysın-diyip, yanındaki üç ihlasgärine hem ruğsat berdi</i> (Govşudov 1989: 25). 'Şimdi namazı herkes kendi evinde kılsın, diyerek, yanındaki üç müridine de izin verdi.'
1.ç.k.	<i>Hanı düşünişeli, o nähili etsem-petsem?</i> (Hudaynazarov 1970: 120). 'Hadi anlaşalım, o nasıl yapsam mapsam?'	<i>Geliň bizem islese bu yigidi öz aramızda saklalyň</i> (Tağanov 1992: 72). 'Gelin bizi de isterse bu yigidi kendi aramızda saklayalım.'
2.ç.k.	<i>Gayrat edin</i> (Hudaynazarov 1970: 25). 'Gayret edin.'	<i>Men gözüm üstüne barardım velin, häzir mihmanım bar. Siz patışa şey diyip aydayyň, diyen.</i> -Dana Goca- (Halmuhammedov 1981: 107) 'Ben başüstüne giderdim fakat, şimdi misafirim var. Siz padişaha öyle söyleyin, demiş.'

Bu örneklerde görüldüğü üzere teklik ve çokluk 1. kişilerde emir ve istek kullanımları anlam ve fonksiyon olarak birbirlerinin yerini alabilmektedirler. Ancak *çıkayayın* şeklinde daha kararlı bir istek anlamı dikkati çekmektedir. Teklik 2. kişide, emir ve istek çekimleri hem morfolojik açıdan hem de fonksiyonel ve semantik açıdan ayırt edilebilmektedir. Çokluk 2. ve teklik 3. kişilerde de [-ay, -äy] ekinin kullanımı ile (emir kipindeki kulanıma göre) daha güçlü bir istek ifade edilmiştir.

2. Birleşik Kipler

Türkmen gramerlerinde birleşik kip konusu *öten zaman* ve *gelecek zaman* konuları içerisinde *çalışırmılı formalar* adı altında değerlendirilmektedir.

Gacarova, 18. -19. asır eserlerinde *çalışırmı öten zamanın*; [-ur, -ür, -ır, -ir, -ar, -er] ekleri üzerine *erdi* getirilerek kurulan ve [-mış, -miş / -ib, -ib / -an, -en (< -gan, -gen)] ekleri üzerine *erdi* getirilerek kurulan, olmak üzere iki görünüşü olduğunu belirtmiştir (Çarıyarov, 1969, s. 169-170).

B. Çarıyarov, 1969'da hazırladığı *Günorta-Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanları* adlı önemli çalışmasında *çalışırmı öten zaman* adıyla hangi yapıların buna dahil edilmesi gerektiği, sayıları, her birini nasıl adlandırmak gerektiği gibi meselelerde bir birlik sağlanmadığını belirtmiştir (1969, s. 167-168). *Öten zamanın çalışırmı formalarının* çoğu Sovyet dönemi öncesi çalışmalarda da gösterilmiştir. Mesela, P. Şimkeviç [-ıdır] yapısını *çalışırmı formalar* içinde değerlendirmiştir. İ. A. Belyayev ise; *yazardım, yazardın, ...* (Прошедшее несовершенное), *yazar imişim, yazarmışım* (прошедшее повествовательное), *yazar eken-men, yazar eken-sen* (прошедшее повествовательное (достоверное)), *yazıp dur* (прошедшее время 3-го лица), *yazıp-dım, yazıp-dün* (давнопрошедшее) yapılarını birleşik yapılar içinde değerlendirmiştir. A. Ş. Garahanov, bu karmaşık yapıları (прошедшее время несовершенного вида); 1) *al-ya-dı-m*, 2) *al-cak-dı-m*, 3) *al-ar-dı-m*, 4) *al-malı-dı-m*, 5) *al-makçı-dı-m*, 6) *al-ıp-dı-m*, 7) *al-ıp-dır-ın*, 8) *al-ıp-mış-ım*, 9) *al-ıp-dır-mış-ım*, 10) *al-an-dır-ın*, 11) *al-an-mış-ım*, 12) *al-an eken-im*, 13) *al-sa-m-dı-m* olmak üzere 13 gruba ayırmıştır (Çarıyarov, 1969, s. 167-168).

Hızirki Zaman Türkmen Dili adlı çalışmada bu karmaşık yapılar, *habarlık kategoriyasının kömeği bilen yasalyan öten zaman formaları* (bildirme kategorisi yardımı ile yapılan geçmiş zaman şekilleri) adı altında verilmiştir. Burada şu yapılardan söz edilmiştir: 1) [-yar-dı] (*alyardı*), 2) [-ar-dı] (*alardı*), 3) [-sa ... -ardı] (*aydan bolsañ ... giderdim*), 4) [-cak-dı] (*okacakdım*), 5) [-malı-dı] (*açmalıdım*), 6) [-makçı-dı] (*yazmakçıdım*), 7) [-ıp-dı] (*gelipdik*), 8) [-an-dı] (*işlândi, görendi*), 9) [-sa-dı] (*alsadım, girsedi*), 10) [-yan-dı] (*saklayandı*), 11) [-an-mış] (*değenmiş*), 12) [-ıp-mış] (*alıpmış*), 13) [-an-dır] (*gelendir*), 14) [-ıp-dır] (*alıpdır*), 15) [-an eken] (*alan eken*), 16) [-ar eken] (*alar eken*), 17) [-malı eken] (*gimeli eken*) (Azimov vd. 1960, s. 377-382; Çarıyarov, 1969, s. 168-169).

Çarıyarov, *öten zamanın çalışırmı formalarını*, basit zamanların arkasından kem işliklerin yani *i-* fiilinin şahsa göre çekimlerinin getirilerek yapıldığını belirterek; 1. *Mâlim dovamlı öten zaman*, 2. *Nâmâlim dovamlı öten zaman*, 3. *Gelcek öten zaman*, 4. *Önki öten zaman* olmak üzere dört türünü belirlemiştir (Çarıyarov, 1969, s. 276).

Türkmen Dilinin Grammatikası: Morfolojiya adlı çalışmada Türkmen Türkçesinde [-dı, -di], [-dır, -dir], [-mış, -miş], [-ka, -kä] ekleri ile *eken* sözünden meydana gelen *kem işliklerin habarlık kategoriyası* veya *habarlık affiksleri* olarak adlandırılışının yaygın olduğu dile getirilmiş ve [-yardı, -yardı] yapısı *mälim dovamlı öten zaman*, [-ardı, -erdi] yapısı *nämälim dovamlı öten zaman*, [-caktı, -cekti] yapısı *hyal-meyil öten zaman*, [-ıpdı, -ipdi, -updı, -üpdı] yapısı *önki öten zaman* olarak *işliğin öten zamanı* başlığı altında alınmış ve diğer yandan *kem işliğin -dı, -di goşulması* başlığı altında da değerlendirmiştir (Söyegov vd. 2000, s. 251-264, 361-364, 372-374).

Söyegov ve Arnazarov'un birlikte hazırladıkları **Örneki Türkmençe Gramerde** (2017) ise birleşik kipli fiillerin; 1. belirli devamlı geçmiş zaman ([-yardı, -yardı]), 2. belirsiz devamlı geçmiş zaman ([-ardı]), 3. Niyet bildiren geçmiş zaman ([-caktı]) 4. Şimdiki zamanın rivayeti ([-yarmış]) 5. Gelecek zamanın rivayeti ([-caktı]) olmak üzere 5 çeşit olduğu belirtilmiştir (Söyegov ve Arnazarov, 2017, s. 76-78).

Ancak, Türkmen Türkçesinde *i-* fiilinin [-dı, -di] çekimi ile **hikâye**, {-mış, -miş} çekimi ve ayrıca eski Türkçe *er-* fiilinden gelişen *eken* sözü ile **rivayet** ve [-sa] eki ve ayrıca *bol-* yardımcı fiili ile de kurulabilen **şart** çekimi vardır. Geniş, şimdiki, gelecek ve belirsiz geçmiş zaman ekleri üzerine gelerek {-Ar} + {-mış}; {-yAr} + {-mış}; {-An} + {-mış}; {-Ip} + {-mış}; {-cAk} + {-mış}; {-mAlI} + {-mış} yapıları ile kurulan rivayet çekimi aracılığıyla, konuşurun olumsuz bakış açısı, isteksizliği, ya da imada bulunuşu veya kinaye veya bir alay anlatması da sağlanır ve konuşurun anlattığı düşüncüyü kendi gözüyle görmediğini, başkasından duyduğunu ve bununla birlikte doğruluğuna, kesinliğine şüphe duyduğunu veya tahmin ettiğini ifade eder. Türkmen Türkçesinde *eken* sözü ile yapılan rivayet çekimi ile [-mış, -miş] yapısı arasında hiç bir anlam ve fonksiyon farkı olmadığı kullanımdan anlaşılmaktadır. Türkmen Türkçesinde **şart** çekimi genelde *i-* fiilinin yüzey yapıdaki görünüşlerinden biri olan *bol-* yardımcı fiili aracılığıyla perifrastik olarak ortaya çıkar. Ancak isteğin şartında, **şart** eki doğrudan istek eki üzerine gelebilmektedir.

Bu durumda, Türkmen Türkçesinde şu birleşik kiplerin kullanıldığı gözlemlenmektedir:

1. *Nämälim öten zamanıñ hekayası* ([-ıpdı]),
2. *Häzirki zamanıñ hekayası* ([-yardı]),
3. *Nämälim gelcek zamanıñ hekayası* ([-ardı]),
4. *Mälim gelcek zamanıñ hekayası* ([-caktı]),

5. *Arzuvuň hekayası* ([-ayadı]),
6. *Şertiň hekayası* ([-sadı]),
7. *Hökmanlığıň hekayası* ([-malıdı]),
8. *Hıyal şekiliniň hekayası* ([-makçıdı]),
9. *Nämälim öten zamanıň rovayaty* ([-ıpmış]),
10. *Häzirki zamanıň rovayaty* ([-yarmış] veya [-yar eken]),
11. *Nämälim gelecek zamanıň rovayaty* ([-armış]),
12. *Mälim gelecek zamanıň rovayaty* ([-cakmış] veya [-cak eken]),
13. *Arzuvuň rovayaty* ([-aymış]),
14. *Hökmanlığıň rovayaty* ([-malımış] veya [-malı eken]),
15. *Hıyal şekiliniň rovayaty* ([-makçımış] veya [-makçı eken]),
16. *Nämälim öten zamanıň şerti* ([-Ip] + bolsa; {-mA:n} + bolsa, {-An} + bolsa; {-mAdIk} + bolsa, {-yAn} + bolsa),
17. *Häzirki zamanıň şerti* ([-yAr] + bolsa),
18. *Nämälim gelecek zamanıň şerti* ([-Ar] + bolsa),
19. *Mälim gelecek zamanıň şerti* ([-cAk] + bolsa; {-mAcAk} + bolsa),
20. *Arzuvuň şerti* ([-aysa]),
21. *Hökmanlığıň şerti* ([-mAlI] + bolsa),
22. *Hıyal şekiliniň şerti* ([-mAkçI] + bolsa)

2.1. İstek Kipinin Hikâyesi

Türkmen standart türünde [-a:yadı, -ä:yedi] şeklinin, fonksiyonel ve gramatikal açıdan geçmişteki bir durumu anlatmasından dolayı “isteğin hikâyesi” olarak değerlendirilmesi gerekir. [-aydı] ve [-ayadı] yapıları arasında anlam ve kullanım farkının olmadığı anlaşılmaktadır.

İstek ile isteğin hikâyesi arasındaki anlam ve kullanım farkı ise şu örneklerden rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Teklik 1. kişi

Çay sovandır, tazedden gaynadayayın (Aşır, s. 193). ‘Çay soğumuştur, yeniden kaynatayım’ (istek)

Meniň senden bir zat sorasım gelyä, sorayynmi? (Deryayev, s. 14). ‘Benim senden bir şey isteyesim var, isteyeyim mi’ (istek)

Yaňki bu gidişine rayona barıp, biziň işimizi görer. İlki onuň ağızına düşenem men bolaydum- diyip, yoldaşlarınıň geplemän oturuşundan dilgir boldı (Durdıyev, 1982, s. 96). ‘Deminki bu gidişinde rayona gidip, bizim işimizi görür. Öncelikle onun diline düşen de ben olaydım, diyerek yoldaşlarının konuşmadan oturuşundan rahatsız oldu.’ (isteğin hikâyesi)

Teklik 2. kişi

Sen alay. Gerek bolsa men yene yığarın (Deryayev, s. 14). ‘Sen al. Gerekirse ben yine toplarım.’ (istek)

Maňa geläy. Maňa razı bolay (Deryayev, s. 142). ‘Bana gel, beni kabul et.’ (istek)

Hoş geldiň, Stepan aga - diyip, begencini bildirdi. - Özüň tüys wagtında geläydiň. Şunça gelmedik bolsan, üstüňe adam ibercekdim ya-da özüň barcakdım. -Meniň bu gün dinç alyan günüm - diyip, Stepan aga gürrüň bermäge başladı (Govşudov, 1989, s. 553). ‘Hoş geldin, Stepan Ağa, diyerek, sevincini belirtti. - Sen tam vaktinde geleydin/geldin. Bu zamana kadar gelmemiş olan/olsaydın peşine adam gönderecektim ya da kendim gelecektim. -Benim bugün dinlenme günüm, diyerek, Stepan Ağa sohbet etmeye başladı.’ (isteğin hikâyesi)

-Oglanlar, Marınam elden gideräydiniňmi? - diyip, sıpayıçılık bilen söze başladı (Govşudov, 1989, s. 898). ‘-Delikanlılar, Marı’yı da (mı) elden çıkardınız mı, diyerek nazikçe söze başladı.’ (isteğin hikâyesi)

Teklik 3. kişi

Gicäniň hayı bir wagtı bolsa bolaysın, ol: “Hay, yağı çozdı, atlaň hov!” diyip, galanı örüzyär (Govşudov, 1989, s. 21). ‘Gecenin hangi olursa olsun, o “Hey, düşman çöktü, atlara atlayın, hey!” diyerek diğerlerini uyandır.’ (istek)

Belki siziň tövellaňızı alayadı-da. Meni beydip horlamasın (Deryayev, s. 338). ‘Belki sizin hayır duanızı alaydı da. Beni böyle hor görmesin.’ (isteğin hikâyesi)

Belki bir oňat adam düşayadı-da. (Deryayev, s. 245). ‘Belki de bir iyi insan rast geleydi.’ (isteğin hikâyesi)

2.2. İstek Kipinin Rivayeti

İsteğin rivayeti, [-ay, -äy] istek eki üzerine [-ıpdır], [-andır], [-yandır] eki getirilerek kurulabilmektedir. Bu şekilde istek ile birlikte bir tür şart da ifade edilmiş ve [-ıpdır] eki ile de hem zaman kavramı verilmiş hem de tahmine dayalı bir kesinlik ifade edilmiş olmaktadır:

Imızganan yalı edäyipdirin ‘İrkilmiş gibi yapaymışım.’ (Söyegov vd. 2000, s. 261).

Bä, ussa, sen-ä munı ömürlük edäyipsiñ, daşınıñ demri-dağısı bile biten yalı ... (Durdıyev, 1982, s. 194). ‘Peh, usta, sen de bunu ömürlük yapmışsın, dışının demiri ve sairesi bile bitmiş gibi ...’

Kellesi kesilip sırtında goylayyandır. Emma bu gürrüñçilikde gelip gep nokatlayar (Govşudov, 1989, s. 145). ‘Başı kesilip sırtına koyulmuş ama bu sohbele gelip nokta koyuyor.’

2.3. İstek Kipinin Şartı

İstek eki üzerine şart eki getirilerek tahmin etme veya zannetme anlatılabilir. Bu anlamı daha güçlü vermek için çoğunlukla öncesinde olumsuzluk eki de getirilebilmekte (Söyegov vd. 2000, s. 283) ve bu şekilde gramatikal açıdan isteğin şartı çekimi ortaya çıkmaktadır. Ancak doğrudan şart bildirir veya memnuniyet duygusunu verebilmek için de kullanılabilir. Bu şekilde istek eki de kullanılarak yapılan şart ifadeleri Türkmen Türkçesinde sıklıkla kullanılmaktadır:

Men-ä şundan öyüme aman-sağ dolanıp baraysam, öyümiñdäkiler bilen gepleşip, derrev esgerliğe gaytcak (Tağanov, 1992, s. 180). ‘Ben de burdan evime sağ salım dönüp gitsem, evdekilerle konuşup, hemen askerliğe döneceğim.’

Eğer bir yerde ağızından sıpdıraysañ, onsoñ soñı govı bolmaz. Düşünyärmiñ? (Govşudov, 1989, s. 155). ‘Eğer bir yerde ağzından kaçırsan sonu iyi olmaz. Anlıyor musun?’

İndi seni huday tutaymasa, başga tutcak yok (Govşudov, 1989, s. 77). ‘Şimdi seni Allah esirgemese başka esirgeyecek yok.’

Ol gıbatçı bolaymasa. ‘O dedikoducu olmasın.’

Batır, maslahat bilseñ, seni uğradaysak nädyär? (Govşudov, 1989, s. 279). ‘Batır, tavsiye istersen, seni göndersek ne olacak, ...’

Eğer Gutlımırada gamçı çalaysañız, hökman gursağınızdan pıçağı dikerin (Govşudov, 1989, s. 146). ‘Eğer Gutlımırad’a kamçı vurursanız, mutlaka boğazınıza bıçağı saplarım.’

-Hiç kimem göresi yok. Buğdayıň içine gireli. Üstümizden geläymeseler, göresleri yok. (Hocageldiyev, 1974, s. 184). ‘Hiç kimsenin de göreceği yok. Buğdayın içine girelim. Üzerimize gelmeseler, görecekleri yok.’

3. Katmerli Birleşik Kipler

Türkmen Türkçesinde istek eki üzerine doğrudan zaman eklerinin getirilmesi ile kurulan yapılar dikkati çeker.

3.1. Geniş Zamandaki İstek

İstek eki üzerine geniş zaman ekinin getirilmesiyle geniş zamanda anlatılan hareket için konuşurun isteği ifade edilmektedir:

Nika toyundan soň gidäwersiň. (Tağanov, 1992, s. 259). ‘Nikah merasiminden sonra gidersin.’

Bir zat berseň alman durcak gümanları yok. “Baylarıň obasında oynap, köp pul kazanıp geldik” diyip, olara-da beräyeris. İne, onsoň alan alkışımız gazanan günämizi yuvar gider (Tağanov, 1992, s. 112). ‘Bir şey versen almayacak halleri yok. “Zenginlerin obasında oynayıp, çok para kazanıp geldik” diyerek onlara da veririz. İşte, ondan sonra aldığımız dualar ettiğimiz günahı yıkar gider.’

3.2. Şimdiki Zamandaki İstek

İstek eki üzerine şimdiki zaman ekinin getirilmesiyle şimdiki zamanda anlatılan harekete konuşur tarafından bir istek anlamı katılabilmektedir:

Yetişip bilmän geçäyyän (< geçäyyärim). Beräyer yalı şu vağt kolhozlada bir arta-taşa zat yok (Hocageldiyev, 1974, s. 43). ‘Yetişmeden geçiyorum. Verecek gibi (vermeye yetecek kadar) şu vakit çiftliklerde bir artan, taşan fazla bir şey yok.’

Her sapar sen öyde galanıñda, biz ir çıkayyas (çıkayyaris). (Govşudov, 1989, s. 454). ‘Her seferinde sen evde kaldığında, biz erkenden çıkıyoruz.’

3.3. Gelecek Zamandaki İstek

İstek eki üzerine, gelecek zaman ekinin getirilmesiyle gelecek zamanda olacağı anlatılan harekete konuşur tarafından bir istek anlamı katılabilmektedir:

Onda ol gıza meniň özüm hossar çıkayçak. Yöne il meniň kimdiğime seredip durmaz (Govşudov, 1990, s. 649). ‘O zaman o kıza ben kendim arka çıkacağım. Fakat el benim kim olduğuma bakmaz.’

Vah, beyle bolsa, adamlarñ egninden göterilen yalı bolaycağ-la (Hocageldiyev, 1974, s. 271). ‘Vah, öyle olsa, insanların omuzundan kaldırılmış gibi olacak ya.’

3.4. İsteğin Gerekliliği

İstek eki üzerine gereklik ekinin getirilmesiyle gereklik kavramına konuşur tarafından belli belirsiz bir istek anlamı katılabilmektedir:

Yaşultı, biz doğru işaniñ huzuruna barıp, yapı-yağdayımızı aydaymalımı?-diyip soradı (Tağanov, 1992, s. 22). ‘İhtiyar, biz doğru hocanın huzuruna çıkıp, hal ahvalimizi anlatmalı mıyız, diye sordu.’

3.5. Geniş Zamandaki İsteğin Hikâyesi

Türkmen Türkçesinde istek eki üzerine olumsuz geniş zaman hikâyesinin getirilerek geniş zamanda anlatılan bir olay ya da duruma konuşurun olumlu veya olumsuz bakış açısı vurgulanabilmektedir. Bu durumda ekin anlamı, yeterlik fiilinin olumsuz geniş zamanında kullanılan zarf fiil ekinin fonksiyonu ile karşılabilmektedir:

Bizem onı perraçlara urduraymazdık (Govşudov, 1990, s. 147). ‘Biz de onu askerlere vurduramazdık.’

3.6. İsteğin Şartının Hikâyesi

Türkmen Türkçesinde istek eki üzerine şartın hikâyesi getirilerek, geçmiş zamanda yapılmamış ama yapılması gereken bir hareket, konuşurun isteği de katılarak anlatılabilmektedir:

Äkidiñ, äkidiñ, käşgä, eneñizem okuva alıp gidäyseñizdiñiz!-diydi (Durdıyev, 1982, s. 157). ‘Götürün, götürün, keşke, annenizi de okula alıp gitseydiniz.’

Tizräk geläysedi. Menem bir öy bolaysadım, seni ayamda saklardım-diyip, Sabır selkini bağına basdı (Tağanov, 1992, s. 192). ‘Çabucak gelseydi. Ben de bir ev olsaydım, seni içimde saklardım, deyip Sabır Selki’yi bağına basdı.’

Bu örneklerde *gidäyseñizdiñiz*, *geläysedi*, *bolaysadım* sözlerinde geçmiş zamanda yapılması istenen bir hareket yarım kalmış bir şartla bağlanarak anlatılmıştır.

3.7. İsteğin Rivayetinin Rivayeti

Türkmen Türkçesinde istek eki üzerine belirsiz geçmiş zaman rivayeti getirilerek kurulan yapılar geçmiş zamandaki bir isteğe gönderme yapar:

Yağşı, şu kapitan Vepa diyilän seniň oğluň bolayıpmışınımı?-diydi (Govşudov, 1990, s. 201). ‘Peki, şu yüzbaşı Vepa denilen (kişi) senin oğlun oluyor muymuş (oğlun muymuş)?’

Bu örnekte *bolayıpmışın* sözünde geçmiş zamanda olmuş fakat bilinmeyen fakat öğrenilmesinde olumlu bir yaklaşım hissedilen bir durum anlatılmıştır.

3.8. İsteğin Gerekliğinin Rivayeti

Türkmen Türkçesinde istek eki üzerine gerekliliğin rivayeti getirilerek geçmiş zamanda gerçekleşmeyen fakat gerçekleşmesi gerekli olan bir harekete konuşurun isteği de katılabilmektedir:

Yok, eğer bar-a, şu hakikatmış, şoňa hakikat ınanaymalımış (Govşudov, 1990, s. 860). ‘Yok, eğer, var ya, o gerçekleşmiş, ona gerçekten inanmak lazımmış.’

3.9. İsteğin Niyet Kipinin Şartı

Türkmen Türkçesinde istek eki üzerine niyet eki getirilerek ve şart eki almış *bol-* yardımcı fiili vasıtasıyla perifrastik olarak gerçekleşen şart yapısı, hareketi gerçekleştirmesi beklenen kişinin istek ve niyetini ifade eden bir şartı da anlatabilmektedir:

Bardı-geldi nağım gazıp, galanıň içinden çıkaymakçı bolsalaram, şolarıň çıkacak deňişiginiň ağızında on-onbäs sanı eli yalın yalı gılıçlı piyadani goyarıs (Govşudov, 1990, s. 251). ‘Eni sonu lağım kazıp, kalenin içinden çıkacak olsalar da, onların çıkacakları deliğin ağızına on onbeş tane eli yalın kılıçlı piyadeyi koyarız.’

3.10. İsteğin Gerekliğinin Şartı

Şart çekiminde gelen *bol-* fiili ile perifrastik olarak gerçekleşen şart yapısı ile konuşurun, yapılması gereken işe olan bakış açısı, isteği anlatılmaktadır:

Övezmirat, sen hiç vağıt ızıñı alada etmegin. Bilip bolmaz, göçülüymeli bolsa, göçüñi alıp gideris (Govşudov, 1990, s. 236). ‘Övezmirat, sen arkani hiç merak etme. Bilinmez, göç etmek gerekirse, eşyanı alıp gideriz.’

SONUÇ

İmek fiilinin hikâye, rivayet, şart çekimlerinin isimlerde olduğu gibi fiillerde de birleşik yapı kurduğu görüşü temelinde hikâye, rivayet ve şart birleşik çekimlerine göre oluşturulacak bir gramer yaklaşımı ile Türkmen Türkçesindeki bütün yapılanmalar değerlendirilebilmektedir.

ve kipliklerin kullanımındaki zenginlik daha iyi ortaya konulmaktadır. Türkmen Türkçesi katmerli yapılar açısından oldukça zengindir. Kelimelerin temel anlamlarının ve yan anlamlarının olabildiği gibi, art zamanlı bir yaklaşımla, Türk dilinin eklerinin de temel fonksiyonu ve yardımcı fonksiyonları olabildiği açıktır. Eklerin adlandırılmasında eklerin asıl fonksiyonlarına göre terimlerin kullanılması gerekir. Ancak birçok çalışmada istek kipliği olarak ele alınan [-ası, -esi] ekinin Türkmen Türkçesinde aslında bir kip ekinen çok fiilimsi yapan bir ek olduğu görülür. Nitekim, iyelik ekleri ile değil de şahıs ekleri ile çekimlerinin yapılabilmesi kip eklerinin önemli bir ayrııcı özelliğidir. Bu sebeple bir kip eki olarak değerlendirilemezler. {-mAkç} ekinin Türkmen Türkçesindeki asıl fonksiyonu ise istek anlatmaktan çok bir niyet dile getirmedir ve Türkmen Türkçesinde fonksiyonuna uygun olarak adlandırılmıştır (Erdem, 2015, s. 61).

Ancak diğer yandan Baskakov'un 1970'te yayımlanan çalışmasındaki [-ayadı, -äyedi] ekinin doğrudan istek eki olarak kabul edilmesi geleneği, Türkmenistan'daki çalışmalarda günümüzde de sürdürülmüş ancak aynı dönemlerde *Türkmen Dialektleriniň Oçerki* (1970) ve *Türkmen Diliniň Diyalektlerinde ve Gepleşiklerinde İşlikler* (1988, s. 238) adlı çalışmalarda standart tür için gösterilen [-ay, -ey] istek eki ile arasındaki ince fonksiyon farkı dikkate alınmamıştır. Türkmen Türkçesinde tek başına kullanım sıklığı düşük olsa bile, [-ay, -ey] ekinin kullanımı, anlam ve fonksiyonu ve [-ayadı, -äyedi] eki ile kullanım ve anlam farkı göz ardı edilemez:

İstek	İsteğin Hikâyesi
yazayım, yazayayın, işläyeyin	yaza:yadım, işlä:yedim
yaza:y (yaza:), işlä:y	yaza:yadıň, işlä:yediň
yaza:ysın, işlä:ysın	yaza:yadı, işlä:yedi
yazalıň, yazayalıň, işläyeliň	yaza:yadık, işlä:yedik
yaza:yuň (yaza:ň), işlä:yiň	yaza:yadıňız, işlä:yediňiz
yaza:ysınlar (yaza:sınlar), işlä:ysınlar	yaza:yadılar, işlä:yediler

Türkmen Türkçesinde istek kipi fonksiyonuna sahip olan asıl ek [-gay, -gey] > [-ay, -ey] ekidir ve hâlâ kullanımda olan bu şekildeki basit çekimi ile gramerlerde yer almalıdır. [-ay, -ey] istek ekinin temel fonksiyonu Türkmen Türkçesinde kaybolmamakla birlikte, kullanım ve fonksiyon genişliği kazanmıştır. Katmerli yapıların büyük oranda istek eki temelinde kurulduğu dikkati çekmekle birlikte konuşur açısından veya anlatılan hareketi gerçekleştiren açısından istek, yerine göre şart ve bazen da beklenti veya tasdik etme veya etmeme de ifade edebilmektedir. Bu durum Türkmen Türkçesinin gerek yazı dilinde gerekse konuşma dilinde açıkça görülmektedir.

KORPUS

- Aşır, Ç. *Göreş*. Aşgabat.
- Aşirov, Çarı (1988). *Saylanan Eserleriň İki Tomluğı*. Aşgabat.
- Baymiradov, A. (1986). *Hayvanlar Hakındaki Türkmen Ertekileri*. Aşgabat.
- Deryayev, H. *İkbal*. Aşgabat
- Divanguliyev, H. (1992). *Çuval Bağşı* (Roman, edebî portretler). Aşgabat.
- Durdıyev, A. (1982). *Han Küyli*. Aşgabat.
- Govşudov, A. (1989). *Perman*. Aşgabat.
- Govşudov, A. (1990). *Mähri-Vepa*. Aşgabat.
- Hayıdov, A. (1992). *Uzun Ömrüň Bir Günü*. Aşgabat.
- Hocageldiyev, N. (1974). *Gülle Değen Sünbüller*. Aşgabat.
- Hudaynazarov, B. (1970). *Gumlular*. Aşgabat.
- Kuliyev, G. (1971). *Gara Kerven*. Aşgabat.
- Mämmedi(yev), Y. (1980, 1991). *Şapak*. Aşgabat.
- Miradov, S. (1987). *Saygaklar*. Aşgabat.
- Nurmämmet, A. (1999). *Oğuz Yurdu, Tarihi Roman*. Ankara.
- Tağan, A. (1990). *Sarağt Galası*. Aşgabat.
- Tağanov, Ş. (1992). *Gara Yılğın*. Aşgabat.
- Tağanov, T. (1992). *Mağtımğulı, Tarihi Roman*. Aşgabat.
- Tüyliyev, O. (1990). *Dordepel Povestler*. Aşgabat.

KAYNAKÇA

- Amansariyev, C. (1970). *Türkmen Dialektologiyası*. Aşgabat.
- Ärnazarov, S. “Türkmen Türkçesinde Niyet Kipi ve Türkiye Türkçesinde Anlatımı”, www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdf/dergi/s13/arnazarov.pdf
- Azimov, P. ve Sopriyev, G. ve Çönnäyev, Y. (1992). *Türkmen Dili*. Aşgabat.

- Azimov, P. - M. N. Hıdırov, G. Sopiyeve, C. Amansariyev, G. Sariyev, A. İbrayimov (1960). *Häzirki Zaman Türkmen Dili*. Aşgabat.
- Azimov, P. (1969). *Türkmen Diliniň Meseleleri*. Aşgabat.
- Baskakov, N. A. ve Hamzayev, M. Y. ve Çarıyarov B. (1970). *Grammatika Türkmenşkojo Yazıka I, Fonetika i Morfoloğiya*. Aşgabat.
- Baylyyev, S. (1992). *Türkmen Diliniň Tarihi Grammatikası*. Aşgabat.
- Berdıyev, R. ve Kürenov, S. ve Şamıradov, K. ve Arazkulyyev, S. (1970). *Türkmen Diliniň Dialektleriniň Oçerki*. Aşgabat.
- Berdıyev, R. (1988). *Türkmen Diliniň Dialektlerinde ve Gepleşiklerinde İşlikler*. Aşgabat.
- Borcakov, A. (1992). *Türki Dilleriň Günorta - Günbatar Toparında İşliđiň Buyruk Forması*. Aşgabat.
- Borcakov, A. ve Hocayev, B. (1980). *Türki Dilleriň Günorta-Günbatar Toparında Arzuv ve Hökmanlık Añladyan İşlik Formaları*. Aşgabat.
- Çarıyarov, B. (1969). *Günorta-Günbatar Türki Dillerde İşlik Zamanları*. Aşgabat.
- Erdem, M. (2000). Türkmen Türkçesi Ağızlarında Olumlu Şimdiki Zaman Kullanımı. *Bilig*, 14/Yaz 2000, 55-73.
- Erdem, M. (2008). Modern Oğuz Türkçesinde Belirsiz Geçmiş Zaman Ekleri. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof.Dr. M. Cihat Özönder'in Anısına* 2, 5 (9), 199-215.
- Erdem, M. (2015). Jelatelnoye nakloneniye v turkmenskom yazıke. *Nauçnoye obozreniye sayano-altaya / Sayan-Altai Scientific Review*, 2 (10), 57-63. (Türkmen Türkçesinde İstek Kipi)
- Ergin, M. (2013). *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*. İstanbul.
- Esenmedova, A. (2010). *Häzirki Zaman Türkmen Dili (Morfolođiya)*. Aşgabat.
- Grunina, E. (2007). Türkmençe açısından Türkçenin tarihi gramerinin bazı meseleleri üzerine. *IV. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I*. Ankara, 681-684.

- Gurbanov, A. A. ve Kürräyev, N. ve Miradov, A. ve Pirliyev, G. (1989). *Türkmen Dili*. Aşgabat.
- Hamzayev, M. (1969). *Türkmen Diliniň Morfologiyasınıň ve Sintaksisiniň Meseleleri*. Aşgabat.
- Hıdırov, M. N. (1962). *Türkmen Diliniň Tarihündan Materyallar*. Aşgabat.
- Hocayev, B. (1978). *Häzirki Zaman Türkmen Dilinde İşlik Formaları*. Aşgabat.
- Hocayev, B. (1990). *Türki Dilleriň Günorta-Günbatar Toparında İşliğin Şert Forması*. Aşgabat.
- Mansuroğlu, M. (1958). Türkçede -gay, -gey Eki ve Türemeleri. *Jean Deny Armağanı*, Ankara, 171-183.
- Nartıyev, N. (1994). *Türkmen Dialektologiyasınıň Esasları*. Çarcev.
- Söyegov, M. ve Sarihanov, M. ve Borcakov, A. ve Hocayev, B. ve Ärnazarove, S. (2000/1999). *Türkmen Diliniň Grammatikası: Morfologiya*. Aşgabat.
- Söyegov, M. ve Ärnazarov, S. (2017). *Örnekle Türkmençe Gramer: Türkmençe Öğrenenler İçin*. Ankara / Aşgabat.

Makale Künyesi (Araştırma): Aşirov, T. (2019). Sovyet Türkmenistan'ında edebî dil araştırmaları: Hıdır Deryayev örneği. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 121-131.

SOVYET TÜRKMENİSTAN'INDA EDEBİ DİL ARAŞTIRMALARI: HİDİR DERYAYEV ÖRNEĞİ

Tahir AŞİROV¹

ÖZET

XX. yüzyılın başı Türkmen topraklarında değişik kültürel sorunların tartışıldığı, olaşma yapıldığı ve yazıya döküldüğü bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Söz konusu dönemde Türkmen kültürünün en önemli ve başlıca sorunlarından biri olan dil mevzuu üzerine kaleme alınan yazılar ve yayınlar içinde dikkat çeken düşünceler, görüşler ve öneriler şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Türkmen dili, özellikle de Türkmen edebî dili üzerinde görüş bildiren Hıdır Deryayev'in (1905-1988) ayrı bir yeri bulunmaktadır. Türkmen halkının zihnine "İkbal" adlı romanı ile yerleşen Hıdır Deryayev'in Türkmen dili üzerine yaptığı çalışmaların, özellikle Türkmen edebî dili hakkındaki "Türkmen Köne Edebî Dili" adlı makalesinin ayrı bir değeri olduğu söylenebilir. XX. yüzyılın baskıcı otuzlu Türkmen edebî dili hakkında düşüncelerini açıklayan Deryayev, 1917 İhtilalinden önce de Türkmen edebî dilinin var olduğunu söylemektedir. Bu düşüncesinden dolayı dönemin siyasi ideolojisinin dilinden konuşan yazarlar tarafından milliyetçi olmakla eleştirilen Deryayev, görüşünden döndüğünü ifade etse de 19 yıl geçireceği Sibiryâ hapishanelerine (1937) gönderilmiştir. Türkmen tarihi, düşüncesi, dili ve kültüründe, XX. yüzyılın ilk yarısındaki geleneklerle Sovyetler Birliği'nin (rejimi?) devrimci anlayışı arasında canı pahasına köprü olmaya gayret gösterenlerden biri de Hıdır Deryayev'dir. Türkmen düşünürü Deryayev'in yazılarında, dönemin sorunlarına özgür bakış açısıyla çözüm getirmeye çalıştığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkmen Dili, Türkmen Edebî Dili, Deryayev, Eleştiri, Mücadele.

¹ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi tahirashirov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>

THE LITERARY LANGUAGE STUDIES IN SOVIET
TURKMENISTAN: SAMPLE OF H. DERYAYEV

ABSTRACT

The beginning of the XX century was recorded as a history in which the various cultural problems were discussed, voted and written in Turkmen Lands. In the mentioned period, this issue arises in the form of thoughts, opinions and suggestions that attracts attention in the articles and publications on the language topic which is one of the most important and major problems of Turkmen culture. Hıdır Deryayev (1905-1988) who expressed his thoughts on Turkmen language, especially on the Turkmen literary language in this period, has a special place. Hıdır Deryayev who settled in the minds of Turkmen people with his novels "İkbal", can be said that his studies on the Turkmen language, especially the research article "Turkmen Kone Edebi Dili" which is about Turkmen Literary Language, has an especial value. Deryayev who is describing his thoughts about the Turkmen literary language in the repressive thirtieth years of XX century, says that there has been already a Turkmen Literary language before the 1917 Revolution. Deryayev who was criticized with nationalism by the authors of the political ideology of the period because of his mentioned idea, was sent to Siberian prisons in 1937 for 19 years, although he has stated that he returned from his opinion. Hıdır Deryayev was one of those who strived to be a bridge between the tradition and the revolutionary understanding of the Soviet Union in the first half of XX century on issues such as Turkmen History, thought, language and culture. It is seen that in the works of Deryayev, the Turkmen thinker, tried to solve the problems of the period with free perspective.

Key words: Turkmen language, Turkmen literary language, Deryayev, Criticism, Struggle.

GİRİŞ

XX. yüzyıl başları Türkmen topraklarında değişik kültürel sorunların tartışıldığı, yeni düşüncelerin ortaya çıkarıldığı ve yazıya döküldüğü bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemde değişik konuların, özellikle Türkmen dili üzerinde yapılan tartışmaların, önerilerin, düşüncelerin ayrı bir yerinin olduğunu görmek mümkündür (Aşırov, 2017, s. 58–62). Bu dönemde düşüncelerini rahatlıkla ifade eden düşünürlerden birinin de Hıdır Deryayev (1905-1988) olduğu görülmektedir. Deryayev, 1933-1937 yılları arasında Türkmen dili üzerine birkaç önemli çalışma yayınlamıştır. Deryayev, "Türkmen dilinin sintaksisi", "Türkmen dilinin grammatikası", "Yewropalılar üçin Türkmen dili", "Gelcek zaman işliginiň käbir meseleleri", "Türkmen dilinin tarihının meseleleri", "Magtımgulı'nın eserlerinin gözleginde" adlı çalışmalar gibi değerli yapıtlara imza atmıştır.

Deryayev'in 1937 yılında yayımlanmaya başlayan "Ganlı pençeden" romanının yazara şöhret kazandırdığını söylemek mümkündür. 1960 yılında "Ganlı pençeden" romanı "İkbal" adıyla birinci cilt, 1962 yılında ikinci cilt, 1966 yılında üçüncü cilt, 1971 yılında ise dördüncü cilt olarak yayımlanmıştır (Kurbansahatov, 1975; Azimov, 1980; Azimova, 1980).

Sosyalist Türkmen Edebiyatının meşhur simalarından biri olan Deryayev'in Türkmen edebî dili hakkındaki özgün görüşünün yer aldığı "Türkmen Köne Edebî Dili" adlı makalesi, 1932 yılında "Komünistler Maarifi" adlı derginin 44-49. sayfaları arasında yayımlanmıştır (Deryayev, 1932, s. 44-49). Bu yazın, Türkmen edebî dili tarihinde ayrı bir değeri bulunmaktadır. Ayrıca Deryayev'in yazılarının ayrı bir özelliği de "diñlevçi" (dinleyici), "sözleyci" (anlatıcı), "ilerici", "gayracı" (gerici) gibi uluslararası kavramların Türkmençesini aktif olarak kullanmasıdır. Deryayev makalesinde, "İnkılaptan [Ekim 1917] önce Türkmen edebî dili var mıydı?" sorusu bağlamında değerlendirmede bulunmakta ve soruya olumlu yaklaşmaktadır.

Hıdır Deryayev'in "Türkmen Köne Edebî Dili" adlı makalesinin kaleme alınma nedeni ise, Kümüşali Böriyev'in "Türkmenistan" gazetesindeki "Türkmen dili" adlı yazısıdır. Deryayev makalesinde, Böriyev'in "Türkmen boylarının konuşmaları birbirine yakın olup kendi aralarında anlaşabilseler de birleştikleri bir edebî dilleri yoktu" şeklindeki görüşünü aktarmakta ve bunu iki şekilde anlamının mümkün olduğunu belirtmektedir (Deryayev, 1932, s. 44).

Deryayev, ilk olarak Böriyev'in sözlerinin şöyle anlaşıldığını ifade etmektedir: "Türkmenler kabileler hâlinde yaşadıkları yerlerde her kabile geçim şartlarının zorunlu kıldığı bir edebî [resmî] dil oluşturmuştur. Ancak o diller [şiveler] şu an birleşmemiştir" şeklinde bir anlam ortaya çıkıyor (Deryayev, 1932, s. 44). Bunun ise genel olarak Türkmen dili tarihi açısından doğru olmadığını şöyle açıklamaktadır: "Böyle düşünmek elbette yanlış, Türkmen'in birkaç edebî dilinin olması mümkün değil ancak Türkmen dilinin birkaç şivesinin olması mümkün" (Deryayev, 1932, s. 44). Görüldüğü gibi Deryayev, Türkmen dilinin birkaç edebî dilinden değil birkaç şivesinden bahsedebileceği üzerinde durmaktadır.

İkinci olarak Deryayev, Türkmen edebî dilinin olmadığı anlamına gelebileceğini şöyle belirtmektedir: "İkinci şekilde düşünüldüğünde, Türkmen'in edebî dili asla yoktu şeklinde bir anlam ortaya çıkıyor" (Deryayev, 1932, s. 44). Bunun sonucunda Deryayev, "öyleyse İnkılaptan [Ekim 1917] önce Türkmen edebî dili var mıydı veya yok muydu?" sorusunu sormanın gerekliliğini ortaya koymaktadır

(Deryayev, 1932, s. 44). Deryayev, konuyu bu bağlamda değerlendirmenin doğru olacağını belirterek “söylenen meseleye geçelim” diyerek problemi altı başlıkta irdelemektedir (Deryayev, 1932, s. 44).

1. Edebî Dil ve Türkmen Edebî Dili

Deryayev, ilk olarak genel bir edebî dil üzerinde durmaktadır. Nitekim bu konuyla ilgili şöyle bir soru sormaktadır: “Edebî dil nasıl anlaşılacak?” (Deryayev, 1932, s. 44). Bu soruya Deryayev, “Elbette bir halkın tam anlamda edebî dilinin olması için o halkın iktisat ve siyasette birleşmiş olması gerekir” şeklindeki ifadeyle onun zaruri bir birliklilik olduğu üzerinde durmaktadır (Deryayev, 1932, s. 44). Ayrıca Deryayev, edebî dil olabilmesi için yönetimin dili [olması gerekliliğini] düşünmektedir. Deryayev'in bu konudaki görüşünden hareketle ekonomide, siyasette, yönetimde tam anlamda kullanılan ve yazım birliği olan bir dilin olmasının gerekli olduğu görülmektedir. Ancak Deryayev, bu esasları bulunduran Türkmen edebî dilinin olmamasına rağmen bir edebî dilden bahsedilebileceği ile ilgili olarak da şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Türkmen'in ise bunlar gibi birleşen hükümet dili, yani tam anlamda edebî dili olmasa da Türkmen'in edebî dili vardı. O dili incelemek için ise XVIII. – XIX. yüzyıl Türkmen şairlerinin diline bakmak gerekir” (Deryayev, 1932, s. 44).

Deryayev, Türkmenlerin o dönemde devlet birliği olmamasına rağmen edebî dili olduğunu savunmaktadır. Onun Türkmen kültür tarihinden devam edegelen birikimin diğer diller ile etkileşim sonucunda oluştuğu savını benimsemektedir. Bu çerçevede Deryayev, edebî dilin oluşmasında dışsal gerekli olan özelliklerin olmamasına rağmen Türkmenlerin bir edebî dilinin olduğunu kabul etmektedir. Bunun delili olarak XVIII. – XIX. yüzyılda yaşamış olan Türkmen şairlerinin kullandığı dili örnek olarak vermektedir. Bunları edebî dilin kaynağı, milletin ortak dil hazinesi olarak görmektedir. Bu bağlamda Deryayev, Türkmen'in edebî dilinin olduğunu söylemek imkânı üzerinde durulabileceğini belirtmekte ve onun varlığını şöyle değerlendirmektedir: “O sebepten bu şairlerin dilini Türkmen eski edebî dili olarak kabul etmemiz ve bu dili incelememiz gerekir” (Deryayev, 1932, s. 44 -45). Ancak Deryayev, Türkmen edebî dilinin kaynağı, göstergesi olan şairlerin şairlerinin üzerinde yapılan bir araştırma olmadığından, konunun tartışıldığını şöyle belirtmektedir: “İnkılapta önce yazılan ilmî kitaplar yoktur” (Deryayev, 1932, s. 44). Türkmen şairlerinin bıraktıkları değerli miras irdelenmediğinden dolayı Türkmen edebî dili üzerinde duraksama yaşandığından

bahsetmektedir. Buna rağmen Deryayev'e göre İhtilalden önce Türkmenlerin bir edebî dili vardır.

2. Türkmen Edebî Dili ve Sınıfsal Dil

Deryayev, makalesinde Türkmen dili ile ilgili şairlerinin dili bağlamında genel bir değerlendirme yapmaktadır. Bununla ilgili onların dilinin, kendi döneminin güncel olarak kullanılan Türkmenceden farklılığını belirtmektedir. Onun daha çok Çağatay Türkçesi, Arapça, Farsça kelimeleri barındırdığı üzerinde durmaktadır. Edebî dili incelemek için bu dilin sınıfsal durumunun irdelenmesinin gerekli olduğunu belirtmektedir (Deryayev, 1932, s. 45). Deryayev'in, edebî dili sınıfsal bağlamda değerlendirdiği görülmektedir. Nitekim Deryayev yazısında, "bu dil hangi sınıftır?" şeklinde sormaktadır (Deryayev, 1932, s. 45). Bunun üzerine Deryayev, "Türkmen emekçilerinin mi veya başka sınıfın mıdır?" şeklinde tekrar soruyu detaylandırarak sormakta ve meseleye şöyle cevap vermektedir: "Belki bu genel Türkmen dili olan Mahtumkulu'nun, Mollanefes'in ve diğer şairlerin dilleri tüm Türkmenler için anlaşılırdır. Bu dil bir sınıfın değil şeklinde bir fikrin de olması mümkündür. Ancak bu gibi fikirler zengin kesimin fikri olmakla birlikte yanlış olarak değerlendirilmiştir" (Deryayev, 1932, s. 45).

Her bir dilin sınıfının olacağından bahseden Deryayev, edebî dilin, ortak bir yazı dilinin olduğunu, şairlerin dilinin tümünü "Türkmenler için anlaşılır." olarak ifade etmektedir. Bununla birlikte Türkmen şairlerin de bir sınıfının olduğunu belirtmekte ve onun da zenginlerin, feodallerin sınıfı ve onların dili olduğunu açıklamaktadır. Deryayev, dil ile sınıf ilişkisi hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklamaktadır: "Bir sınıfa ait olmayan millet dili yok. Millet içerisinde sınıf varsa, dilin de bir sınıfı vardır, ne zaman ki millet arasında sınıf (farkı ortadan kalkar) dilin de o zaman sınıfı olmaz. Biz yurdumuzda sosyalizm kurarak zenginler sınıfını yok ettikten sonra bizim dilimizde sınıflılık olmaz, sadece bir dil olur, o da sosyalizm dili olur [ancak] onda da sınıflılık ruhu bir vakit (olmuştur)" (Deryayev, 1932, s. 45).

Deryayev, Türkmen edebî dilinin sınıfının, feodaller sınıfının dili olduğunu belirtmektedir. Ancak Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra oluşan sosyalizm döneminin, Türkmen dilinin bir sınıfının olmayacağını izah etmekte ve sadece sosyalizm dili olacağını belirtmektedir. Buna rağmen eski sınıfsal dilin de kısa süreli olsa da etkisini devam ettireceği yönünde görüşünü açıklamaktadır. Deryayev, bunu Türkmen edebî dilinin sınıfsal alt yapısını irdeleyerek temellendirmeye çalışmaktadır: "Meğer bizim değerlendirecek edebî

dilimiz Türkmen emekçilerinininki miydi? Hayır. O dil Türkmen emekçilerinininki değil. O emekçileri ezmekte olan sınıfın diliydi” (Deryayev, 1932, s. 45).

Aynı zamanda Deryayev, dilin gelişiminin karşılıklı mücadele ile ilerlediğini ifade etmektedir. Konuyu, dönemin geçerli olan diyalektik materyalizm bağlamında değerlendirdiği görülmektedir. Ezen ve ezilen şeklinde iktisadiyat temelinde konuyu ele alan Deryayev, bu iki sınıfın mücadelesinden onun ortaya çıktığını belirtmektedir: “İki sınıf arasındaki amaç doğrultusunda olan cephe ne kadar güçlenirse, dil de o kadar sınıflaşıyor, her iki sınıf da amacı doğrultusunda mücadele etmesi için kendi şairlerini, bilim adamlarını, ideologlarını ortaya çıkarıyorlar” (Deryayev, 1932, s. 45).

Deryayev, her sınıfın amacına ulaşmak için şairleri, bilim adamlarını ortaya çıkardığını anlatmaktadır. Buna bağlı olarak Deryayev, ‘ezen sınıfın en meşhur şairi’ olarak nitelendirdiği Türkmen millî şairi Mahtumkulu özelinde konuyu şöyle değerlendirmektedir: “Mahtumkulu ise yani ezen sınıfın yaman, en meşhur şairlerindedir... Mahtumkulu’nun fikir dünyasında, yukarı kesim olan sınıfı yüceltmek, aşağıda olan sınıfı daha da alçaltmak gibi bir amaç ortaya çıkıyor... Diğer şairleri alsak da ezen sınıfı ayaklandırmakta olan Mahtumkulu’nun düdüğünü üflüyor” (Deryayev, 1932, s. 46).

Deryayev, Mahtumkulu ve diğer şairlerin şairlerinden Türkmen edebî dilinin varlığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Böylece Türkmen edebî dilinin İnkıaptan önce de varlığı sonucuna ulaşmaktadır. Ancak Deryayev, İnkıaptan önce var olan Türkmen edebî dilinin emekçilerin değil, zenginlerin edebî dili olduğunu tekrar şöyle açıklamaktadır: “Türkmen’in önceki edebî dili dediğimiz şey, emekçi sınıfı ezmek için ezen sınıfın elinde araç olan keskin silahmış. Demek ki Türkmen’in önce edebî dili varmış ancak o dil yukarı kesim olan ezen sınıfınkiymiş” (Deryayev, 1932, s. 46).

Deryayev yazısında, İnkıaptan önce Türkmen edebî dilinin proleterlerin dili olmadığını altını kalın bir şekilde çizmektedir. Çünkü o dönemde Türkmenler arasında proleter sınıf olmadığından, emekçilerin edebî dilinin varlığından söz edilemeyeceğini şöyle açıklamaktadır: “O sebepten Türkmen emekçilerinin yani Türkmen proleterlerinin edebî dili olarak hüküm sürmüştü şeklinde ifade edilemeyecektir” (Deryayev, 1932, s. 46).

Deryayev’e göre Türkmen proleterlerinin edebî dilinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Buna rağmen halk edebiyatında emekçilerin düşüncelerini yansıtan metinlerin görülebileceğini ise

şöyle ifade etmektedir: “Türkmen emekçilerinin, zenginlere ya da ezen sınıfa karşı geliştirdikleri [söylemler] bizim halk edebiyatımızda istemediğiniz kadar bulunacaktır” (Deryayev, 1932, s. 46).

Türkmen halk edebiyatında proleter düşüncüyü yansıtan yazıların olduğu görülebilir. Ayrıca Sovyetler Birliği zamanında Türkmen halk edebiyatının genel olarak materyalist anlayışla yorumlanmaya ve proleter temeller üzerinde yapılandırılmaya çalışıldığı ise bir realitedir.

3. Türkmen Dili ve Dilsel Etkileşim

Deryayev, “Türkmen Köne Edebî Dili” olarak ifade ettiği, Türkmen edebî dilinin hangi dillerin etkisinde olduğu konusunu da incelemektedir. Kültürün temel öğelerinden biri olan dilin, özellikle edebî dilin toplumsal-kültürel gerçeklik alanında insana özgü kurumsal ilişki ve etkileşim unsuru olduğu bilinmektedir. Deryayev, Türkmen edebî dilinin Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesinin etkisinde olduğunu, konuyla ilgili sorduğu bir soru üzerinden açıklamaktadır: “Bu edebî dil diye andığımız dil hangi dilin tesirindedir? Bu dil üç dilin tesirinde idi. 1. Arap dili. 2. Fars dili. 3. Çağatay dili” (Deryayev, 1932, s. 46).

Deryayev, Türkmen edebî dilini etkileyen dilleri belirledikten sonra onların etki etme nedenlerini açıklamaya çalışmaktadır. Nitekim Türkmen edebî diline, Arap dilinin etkisinin, İslam dini bağlamında olduğunu belirtmektedir. Türkmen dilinin diğer dillerle etkileşiminde, dinin ayrı bir önemini olduğu ise bir gerçektir. Çünkü o dönemde, Araplar ile iktisadî bir ilişkinin olmadığına dikkat çekmektedir. Bundan dolayı da konuşma yoluyla etki ettiğini söylemenin olanaklı olmadığını belirtmektedir (Deryayev, 1932, s. 46).

Deryayev, Türkmen diline Farsçanın etkisinin üç yolla olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisinin İslam dini üzerinden, ikincisi doğrudan ilişkiler bağlamında, üçüncüsünün ise Çağatayca üzerinden olduğunu açıklamaktadır (Deryayev, 1932, s. 46-47). Deryayev, Türkmen diline Farsçanın Çağatayca üzerinden etkisini ayrıntılı olarak değerlendirmektedir. Farsçanın Çağatayca üzerinden Türkmen edebî diline etkisini, dolaylı etkileşim olarak nitelendirdiği söylenebilir. Türkmen şairi Mahtumkulu'nun şiirlerinde, bunun özellikle görüldüğünü şöyle açıklamaktadır: “[Çağatay Türkçesinin etkisini] kontrol etmek için Türkmen'in önceki edebî dilinin temsilcisi olan Mahtumkulu'nun dilini incelediğimizde onun Çağatay şairlerinin etkisinde yetişen bir şair olduğu görülür. Çağatay şairlerinin meşhurlarından Rovıyı'nın [Nevayi'nin], Ahmet Yesevî'nin dilinde Fars dili unsurları oldukça fazladır. Mahtumkulu ise o, Yesevî (mistik)

sufilerinin atası olan Ahmet Yesevî'nin okulundandır. O sebepten Fars dilinin tesiri, Türkmen diline Çağatay dili aracılığıyla da girmiştir, şeklinde ifade edebiliriz" (Deryayev, 1932, s. 47).

Deryayev, Çağatay Türkçesinin Türkmen diline etkisinin anlaşılır olduğu üzerinde durmaktadır: "Dilimize tesirinin ulaşması doğaldır" (Deryayev, 1932, s. 47). Ayrıca Deryayev, Çağatay Türkçesinin etkisinin hâlâ devam ettiğini ifade etmektedir (Deryayev, 1932, s. 47).

4. Türkmen Dili ve Sosyal Hayat

Deryayev, makalesinde dördüncü başlığı belirtmeden ve sorusunu sormadan konuya geçmektedir. Bununla ilgili olarak dil gelişimi konusunu tartışmakta ve her bir dilin, o dili konuşan toplumun yaşam koşullarına göre oluştuğunu belirtmektedir. Türkmen halkının hayat standartlarının değişmesi ve gelişmesi ile kullandığı dilin de her yönden değişikliklere uğradığı ve bu değişikliklerin toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak gelişmeler olduğu görülebilir. Bu konuda Deryayev şöyle değerlendirme yaparak konuyu ele almaktadır: "Bizim o dilimiz bir millet olma yolunun başlangıcında yaşayan halkın dilidir. Bizim o hayatımız ile şimdiki hayatımızın arasında yüzlerce yıllık yol vardır" (Deryayev, 1932, s. 47).

Deryayev, bir dilin ilerleyişini ve gerileyişini sosyal hayat bağlamında değerlendirmektedir. Bununla ilgili Deryayev, Türkmen hayatındaki değişimleri anlatmakta ve bu bağlamda Türkmen dilinde değişim yaşandığını şöyle açıklamaktadır: "Dili de hayatın azığı (besini) olarak kabul edersek, o feodal hayatın oluşturduğu edebî dilin çöküşünde ya da değişmesinde sosyalizmin kurulmasının oynadığı büyük bir rol yoktur. Görülmelidir ki önceki "eski" hayatın ölmesi/değişmesi ile onun azığı olan dili de ölmeye/değişmeye başlıyor" (Deryayev, 1932, s. 47).

Deryayev, Türkmen hayatında eski dilin değişmeye başladığını, Mahtumkulu'nun şiirlerinden "Behiştin" isimli şiirini örnek getirerek açıklamaya çalışmaktadır (Deryayev, 1932, s. 47). Bu şiirde geçen sözlerin kullanımdan kalktığını veya kalkmaya yüz tuttuğunu ifade etmektedir (Deryayev, 1932, s. 48).

5. Türkmen Dili ve Kaynakları

Deryayev yazısının beşinci bölümü olarak Türkmen eski edebî kaynaklarının yayınlanma konusunu ele almaktadır. Bu konuyla ilgili olarak kaynakların yayınlanmasının gerekli olup olmadığını tartışmakta ve onların yeni edebî dile etkisini değerlendirmektedir: "Eski şairlerin dillerinin yeni edebî dilimizi zenginleştirmekte büyük bir faydası yok desek! Eğer böyle ise eski şairlerin eserlerini, yani eski

edebî mirasları bastırmak gerek mi, gerek değil mi?" (Deryayev, 1932, s. 48).

Deryayev, Türkmen eski edebî kaynaklarının yayınlanması konusunda ortaya attığı soruyu, Lenin'in sözleri bağlamında değerlendirmektedir: "Ancak, mesele bu kaynaklar yayımlandığında onların içinden gerekli görülenleri seçerek almalı ve onları, Lenin'in düşünce eksenindeki güçlü tenkitleriyle ve Marksizm nokta-i nazarında (bakış açısıyla) tam olarak izah etmeliyiz: İşte bu nazariyat (bakış) ile eski edebî miraslardan seçerek alıp gerekli yerlerinden faydalanmak çok doğru olur" (Deryayev, 1932, s. 48).

Deryayev, Türkmen eski edebî kaynaklarının, dönemin düşünce yapısına uygun olan yerlerinin alınması, diğer yerlerinin de Marksist teorinin esasında değerlendirilmesinin gerekli olduğunu şöyle açıklamaktadır: "Eski medeni mirasları kökünden damarına kadar Marksizm nazariyesinde (bakış açısında) okuyarak gerçeği doğru değerlendirmeliyiz" (Deryayev, 1932, s. 48).

Aynı şekilde Deryayev kendi döneminde açılan değişik yükseköğretim kurumlarının okul dilinin Türkmen dili olduğunu belirtmektedir (Deryayev, 1932, s. 48). Buralarda Türkmen eski dilinde kaleme alınan eserlerin okutulmasının gerekli olduğunu belirtmektedir: "Öğretmenlik enstitülerinin dil edebiyat bölümünde Türkmen dili edebiyatı işleniyor. Ancak şimdi işlenişi yükseköğretim dairesini (ailesini) tam tatmin etmemektedir. Orada Türkmen dilinin ilminin, tarihi dil bilgisinin, diyalektolojisinin, halk edebiyatının (folklorunun) materyallerini İnkılaptan önceki Türkmen edebiyat tarihi derslerinde okutmak gerek" (Deryayev, 1932, s. 48).

Deryayev, Türkmen dilinin kaynaklarının önemi, yükseköğretim bağlamında değerlendirmektedir. Türkmen dili, daha doğrusu edebî dili üzerinde durmaktadır. Bugüne kadar dönemin benimsediği teoriye uygun bir şekilde incelenen bir kaynağın olmadığını belirtmektedir. Bundan dolayı Deryayev, yükseköğretim kurumlarında Türkmen dili ve edebiyatı adına sadece dilbilgisi okutulduğunu şöyle açıklamaktadır: "Herhangi bir yerde bu şeylerin okutulduğunu esas alabileceğimiz durum var mı? Marksizm nazariyesinde yayımlanan bir şey de yoktur. Yükseköğretim sadece bugünkü okul dil bilgisini okutarak devam etmiyor mu?" (Deryayev, 1932, s. 48).

Deryayev, Türkmen edebî dilini zenginleştiren kaynaklardan birinin de eski kaynaklar olduğu üzerinde durmaktadır. Onlar bırakıldığı zaman, sadece Türkmen dilinin dil bilgisini okutmaya mahkûm olunacağını söylemektedir. Buna bağlı olarak Deryayev

yazısında Türkmen eski edebiyatı incelendiğinde onun, Türkmen dil bilgisi açısından olumlu katkılarının olacağını şöyle açıklamaktadır: “Türkmen dilinin ilmî dil bilgisini oluşturmaya yardım edecektir” (Deryayev, 1932, s. 49).

6. Türkmen Dilinin Mahiyeti

Türkmen dilini, tarihi kronolojik gelişim esasında değerlendiren Deryayev, makalesinin altıncı bölümünde Türkmen edebî dilinin niteliğine, zenginliğine, kültür dili olduğuna yer vermektedir. Türkmen dilinin muhatabı etkileyen, ikna edici, tatlı bir dil olduğunu şöyle açıklamaktadır: “Bizim eski edebî dilimiz şirindi (tatlıydı)” (Deryayev, 1932, s. 49).

Deryayev, Türkmenler arasında Mahtumkulu'nun, Mollanefes'in dillerinin şirin (tatlı) olduğu konusu üzerinde durulduğundan bahsetmektedir: “Dilin faydalı/şirin, yani tatlı ve tatlı olmadığını ölçeceği onun sınıfsal yönüdür. İnsanlar arasında sınıf olduğuna göre dilin de sınıfı oluyor. Her iki sınıfın maksadı/amacı başka olduğundan, onların ideolojisini ortaya çıkararak (ideolojisini ele veren) dilleri de başka oluyor. Her sınıfın kendi dili, sınıf mücadelesinde ellerindeki kılıçtan keskin silahlarıdır... Her hayatın kendine özgü olan dili vardır. Her bir hayatın insanları için kendi dilleri tatlıdır diyebiliriz” (Deryayev, 1932, s. 49).

Deryayev'e göre dilin gelişmesinde coğrafi şartlar, siyasi durum, sosyal ortam önemlidir. O, bu durumun Türkmen edebî dili için de geçerli olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Türkmen dili üzerinde her zaman ilericiler ile gericiiler arasında tartışmanın olacağını belirterek makalesini tamamlamaktadır (Deryayev, 1932, s. 49).

SONUÇ

Deryayev'in “Türkmen Köne Edebi Dili” adıyla kaleme aldığı makale, Türkmen edebî dili açısından önemlidir. Ayrıca makale, XX. yüzyılın ilk yarısı Sovyetler Birliği döneminde Türkmen edebî diline bakışı da yansıtmaktadır. Bu dönemde Deryayev'in makalesinde dile getirdiği düşünceler, dönemin dil politikasının konseptine bağlı olarak değişik yönlerden eleştirilmiştir. G. Nazarov'un “Meselâni Magtimguli Çözyâr” adlı makalesi (Nazarov, 1933), yazarı belli olmayan “Deryayev'in Silâhsızlandırılması” isimli bir yazı ise konuyu daha da aydınlatmaktadır (Anonim, 1933). Bu eleştirilerin, Deryayev'in görüşünden geri adım atmasına sebep olduğu görülmektedir. Bunun üzerine Deryayev'in Ekim 1917 İnkılabından önce Türkmen edebî dilinin olmadığı yönünde yaşama tutunmak adına açıklayıcı bir yazı yayımlamıştır. Ekim 1917 İhtilalinin özgürlük

getireceğini düşünerek destekleyen ve görüşlerini açıkça ifade eden dönemin Türkmen düşünürlerinin ümidi, yıllar geçtikçe azalmaya başlamış, 1937 yılında ise tamamen kaybolmuştur. Dönemin sağladığı şartlar bağlamında Deryayev'in 1932 yılında açıkladığı, 1933 yılında vazgeçtiği Türkmen edebî dili hakkındaki düşünceleri, Türkmen dili tarihinde önemli olduğu gibi bunların Türkmen düşünce tarihinde de ayrı bir yeri bulunmaktadır.

Türkmen halkının zihnine "İkbal" adlı romanı ile yerleşen Hıdır Deryayev'in Türkmen dili üzerine yaptığı çalışmaların ayrı bir değeri bulunmaktadır. XX. yüzyılın baskıcı otuzlu yıllarında Türkmen edebî dili hakkında düşüncelerini açıklayan Deryayev, 1917 İhtilalinden önce de Türkmen edebî dilinin olduğunu söylemektedir. Deryayev'in bu düşüncesi, dönemin siyasi ideolojisine aykırı olduğundan, yönetimin dilinden konuşan yazarlar tarafından milliyetçilikle eleştirilmiştir. Deryayev, bundan sonra oluşan durumdan canını kurtarabilme, daha doğrusu millî düşüncenin kaybedilmemesi adına, görüşünden döndüğünü ifade eden bir yazı kaleme alsada da 19 yıl geçireceği Sibiryâ hapishanelerine 1937 tarihinde gönderilmiştir. Türkmen tarihi, düşüncesi, dili, kültüründe, XX. yüzyılın ilk yarısında gelenekle Sovyetler Birliği'nin devrimci anlayışı arasında canı pahasına köprü olmaya gayret gösterenlerden biri de Hıdır Deryayev'dir.

KAYNAKÇA

- Anonim (1933). Deryayev'in Silâhsızlandırılması. *Şuralar Türkmenistanı*. Aşkabat.
- Aşirov, T. (2017). Sovyetler Birliği'nin İlk Yıllarında Türkmenistan'da Tartışma Kültürü. *Türk Yurdu*. (357), 58–62.
- Azimov, P. (1980). *Talanlıvıy uçenty, znamenity pisatel: (K 75-letiyu so dnya rojdeniya H. Deryayeva)*. Aşkabat.
- Azimova, D. P. (1980). *Hıdır Deryayev - Romanist*. Aşkabat.
- Deryayev, H. (1932). Türkmen Köne Edebi Dili. *Komünistler Maarifi*. Aşkabat, (19-20), 44-49.
- Kurbansahatov, M. (1975). *Hıdır Deryayev*, Aşkabat.
- Nazarov, G. (1933). Meselâni Magtimguli Çözyâr. *Şuralar Türkmenistanı*. Aşkabat.

Makale Künyesi (Araştırma): Azemoun, Y. (2019). Dede Korkut'un yeni nüshası ve iki yeni boy üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 132-142.

DEDE KORKUT'UN YENİ NÜSHASI VE İKİ YENİ BOY ÜZERİNE

Youssef AZEMOUN¹

ÖZET

Dede Korkut'un 13. boyu, Türkistan nüshası diye adlandırılan bir yazmada yer aldığı söylenmiştir. Bu çalışmanın konusu, Dede Korkut'un iki yeni boyunu içeren İran'da bulunan Türkmen Sahra nüshasıdır. İlan edilen Türkistan nüshası gibi İran'da bulunan nüsha da 61 sayfalık bir metindir. İran (Türkmen Sahra) nüshasının farkı ise 13. boyun yanı sıra iki yeni boyu da içermesidir. Çalışmada, yazma nüshada yer alan ve Kazan'ın adını nasıl kazandığını anlatan *14. boydan* bölümlere yer verilmiştir. Ayrıca nüshanın genel yazım ve dil özelliklerine değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Dede Korkut, İran nüshası, Kitab-ı Türkmen.

A NEW COPY OF DEDE KORKUT AND ABOUT TWO NEW EPOS

ABSTRACT

Dede Korkut's 13th epos is said to be in what is called Turkestan manuscript. The subject of this study is the Iranian (Tehran) copy of Dede Korkut known as the Tyurkmen Sahra manuscript which contains two new epos. The Iranian (Turkmen Sahra) copy, like the Turkestan copy, is a text of 61 pages. The difference of the Turkmen Sahra manuscript is that it contains the 13th epos as well as two new epos. In this study, sections from the 14th epos which explain the name of Kazan was given. In addition, the general spelling and some grammatical properties of the manuscript have been mentioned.

Key words: Dede Korkut, copy of Iran, Kitab-ı Turkmen.

GİRİŞ

Türkoloji çalışmalarında ve özelde Oğuzlar adına büyük önem haiz Dede Korkut'un 13. boyu "Türkistan nüshası" diye adlandırılan bir yazmada tespit edildi. Talik yazısıyla yazılan bu nüshanın ön

¹ Arizona, Amerika Birleşik Devletleri, Doç. Dr. yusufguzin@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5207-9046>

kapağı olmayıp 13. boy, 61 sayfalı bu nüshanın 48. sayfasının 7. satırında başlayıp ve kitabın sonunda bitiyor. Prof. Dr. Osman F. Sertkaya'dan edindiğimiz bu bilgilere benzer şekilde bizde de aynı özellikleri taşıyan, ön kapağı olmayan, 13. boyun aynı sayfa ve satırda olduğu 61 sayfalı bir yazma nüsha mevcut. Yalnız elimizdeki nüshada 48-52 ile 52-61. sayfalar arasında iki ayrı boyun yer aldığı, bu çalışmada değineceğimiz boyun ise bunlardan daha önce 38-40. sayfalarda tamamlandığı görülmüştür. Ayrıca elimizdeki nüshanın yazısı nestalik ve bazı sözcükleri şikeste yazıyla yazılmıştır. Bu da nüshanın İran'da yazıldığını gösteriyor. Zaten bu yazma kitabı İran'da Türkmen Sahra'da yaşayan Veli Muhammed Hoca bulmuştur. Bu nüshanın Türkistan nüshasından bir farkı da 13. boydan başka aşağıda göstereceğimiz 14. boy da dâhil iki yeni boyu içermesidir.

Kitap son derece güzel bir nestalik yazısıyla yazılmıştır, bazen, özellikle haşiyelerde yazılan notlarda şikeste yazısı kullanılmıştır. Her sayfada, Dede Korkut'ta olduğu gibi 14 satır var, bölüm aralıkları olan sayfalarda da 12 ya da 13 satır bulunuyor. Haşiyelerde bazı sözlerin anlamı ya da düşüncelerin yorumu yazılmıştır. Ön kapağı bulunmayan 61 sayfalık kitabın sayfa numarası yok ancak reddadesi mevcuttur.

Yazmanın cilt kapağı yoktur ancak Tanrı ve peygamberlere övgü ve münacat içeren birinci sayfanın, kitabın başlangıcı olduğu anlaşılır. Kitabın adı da yazılmamıştır ancak 10. sayfadaki geniş bölüm aralığında sonradan eklenmiş şöyle bir kayıt bulunmaktadır: *Cild-i Diyyüm-i Kitâb-ı Türkmen, El-Sâni* 1347 (Kitab-ı Türkmen'in İkinci Cildi). Yazmanın böyle adlandırılmış olması, kitabın, Dede Korkut'un ikinci cildi olarak hazırlanmış olduğunu akla getiriyor. Ancak bu isim orijinal yazıda yok.

Kitapta cümleler küçük aralıklarla birbirinden ayrılmıştır. Bu cümlelerin bazıları çok kısa, bazıları da çok uzundur. Değişik sayıdaki cümleler bir bölümü oluşturuyor. Her bölümdeki cümlelerin sonundaki kelime bir redif gibi ya tekrarlanırlar ya da kafiye oluşturur. Meselâ, birinci bölümdeki cümleler *içün* ile, onu izleyen bölümdeki cümleler de *gerek* ile bitiyor. Bu bölümlerin birkaçı aşağıda örnek olarak gösterilecektir. Bu yazma nüshadaki bölümler genel olarak hikâye anlatmazlar, bunlar daha çok didaktik anlatımlardan ibarettir.

Çok fazla istinsah hatası olan kitabın değişik bir imlâ sistemi vardır. Kelimelerin sonundaki /n/ sesleri, özellikle de {+dAn} ekinin sonundaki ses sağır kefle /ñ/ نك şeklinde yazılıyor: كيدنى ايچونكى كلىنى *içün, geleñ, gideñ* gibi. Bu kabul edilemeyecek bir yazım sistemidir. Ayrıca neredeyse bütün *ğayn* Ğ ile yazılması gereken sesler *kāf* ق ile gösterilmiştir. Bu da metnin İran'da yazılmış olduğunu gösterir. Zira Farsçada /k/ sesi yoktur ve bu ses daima ğ ya da ğ

şeklinde telaffuz edilir: گَز āgā gibi. Hâlbuki /k/ sesi Afganistan ve Tacikistan'da vardır. Bu ses Osmanlı Türkçesinde ve Orta Asya Farsçalarında da bulunmaktadır. Bu durum ve yazı stili göz önünde bulundurulursa kitabın Anadolu ya da Orta Asya'da değil İran'da yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Yazmanın dili esasen Azerbaycan Türkçesidir. Ancak master ekinin *gelmağ* ve *eksilmağ* örneklerinde olduğu gibi yalnız kalın şeklinin kullanılması ve sözcük başındaki /y/ sesinin düşürülmesi konusunda biraz aşırıya kaçarak *yıpranmağ* ve *yumrulmağ* gibi sözcüklerin bile başındaki sesinin düşürülmesi Tebriz ağzının özelliklerini taşıyor. Buna karşılık Dede Korkut'un dili de ağırlığını duyuruyor. Birçok deyim ve çok tekrarlanan *çaya girse çalınlı, çal kara kuş kıynaklı* gibi teşbihler Dede Korkut'tan alınmıştır. Dede Korkut'un 11. boyunda Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürdüğü kaydedilmiş ve 13. boy hakkında ipucu verilmiştir. Dede Korkut'un mukaddimesinde geçen bir soy şu biçimdedir:

Şarp yürir-iken kazılığ ata

Nāmerd yigıt bine bilmez.

Binince binmese yeg.

Çalup keser üz kılıcı

muħannañlar [çalabilmez]çalınca çal[ma]sa yeg.

Çala bilen yigide oğ-ıla kılıçdan bir çomak yeg.

.....
At yemeyen acı otlar

[bitince] bitmese yeg.

.....
(Kaçalın, 2017, s. 30)

Bu soydaki tema aşağıda gösterilen *yeg* redifli bölümde (soyda) tekrarlanmıştır.

Türkmençe unsurlar da Kitāb-ı Türkmen'de geniş yer tutmaktadır. Bu nüshanın dili çok zengindir. Anadolu ağızlarından çok sayıda sözcük bulunmaktadır. Arapça ve Farsça sözcükler de bu metinde çok az kullanılmıştır. Kitaba "Cild-i Düyyüm-i Kitāb-ı Türkmen" denmesi, kitabın, Anadolu Türkmenleri tarafından ya Dede Korkut'tan esinlenilerek ya da onun ikinci cildi olarak düşünülüp yazılmış ve

daha sonra Azerbaycan'da istinsah edilmiş olabileceğini akla getiriyor. Kitap üzerinde yapılacak araştırmalar gerçeği ortaya çıkarabilir. Kitabın dili ve yazımı hakkında 13. boyla ilgili makalede daha ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Kitabın bölümleri yukarıda anlatıldığı gibi cümlelerin sonundaki sözlerin redifi ya da kafiyesine göre belirleniyor. Bazı uzun bölümlerde redif karışabilmektedir. Bölümlerin çoğunun sonunda Dede Korkut'un konuyla ilgili düşüncesi dile getiriliyor. Her bölümün sonunda büyükçe bir aralık veriliyor. Bu bölümlerin her biri bir soy sayılabilir. Kitabın hiçbir yerinde bölümlerin başlığı yoktur. Kitapta, genellikle didaktik konularla ilgili değişik uzunluklarda 29 bölüm bulunmaktadır. Bu bölümlerden biri 48. sayfanın yedinci satırında başlayıp 52. sayfada bitiyor ve Kazan'ın Kars kalesini anlatıyor. Bunu izleyen boy da yazmanın sonuna kadar devam eden ve Dede Korkut'un 13. boyu olduğu ilan edilen Kazan'ın yedi başlı ejderha ile savaşının anlatıldığı boydur.

Kitab-ı Türkmen'i incelerken Kazan'ın adını nasıl kazandığını anlatan 14. boy dikkatimi çekti. Aşağıda bu boyu ve Türkiye Türkçesine aktarımını okuyucuların dikkatine sunuyorum. Bu metinde ablative ve {-An} ortaç eklerinin sonunda buluna /n/ sesini /n^/ye çevirdim. Metindeki /g/ olması gereken /k/ seslerini değiştirmedim. Azerbaycan Türkçesinde Gazan olan sözcüğe de dokunmadım:

(38 v) *Buruldum-ise, saraldum-ise, gök yüzünde bulut (2) oldum. Alçak ava yerlere çiskin oldum, uca dağlar (3) başına duman olan Gazan-idiüm. Yeddi başlı (4) yer evreni olubanı kıyruk çaldum, dağ dolandum, ağu saçdum, (5) yer boyadum, nefes çeküb şon somuran Gazan-idiüm. (6) Aqalarum götürmişdüm, Ala Çakuñ, Çolpa Dağınuñ (7) dibine gütmişdüm, buyurmuşdum, ala säybän çatılmışdı, (8) la'li çakır süzülmişdi, körpe kızı çevrülmişdi, aqalarum-la (9) içir-idiüm, kayadan bir kara daş ayrıldı geldi, sakdaki (10) begler sağa kaçdı, soldaki begler sola kaçdı, sağ elümden (11) sol elüme piyâleni tepretmedüm, qarılarumu karşı vërib, kara daşı (12) sahlayan Gazan-idiüm. Ala demür, Kâfirhandan gelen (39 r) altı degül altmış batman gazan-idi, İç Oğuzuñ, Dış (2) Oğuzuñ aqaları boş yerinden götürebilmezdi, (3) içine la'li çakır doldurdum, aq dalmuñ üstine hüb (4) götürdüm, kara kazanı boşadubanı yere koydum, adım Delü (5) Dönmez iken ad gazanan Gazan-idiüm. Ala demür kâfir handan (6) gelmişdi, ol kâfiruñ sarı yayı, on altı teke boynuzından (7) kurılmışdı, katı yayı İç Oğuzuñ begleri Dış Oğuzuñ (8) aqaları tepredibilmezdi;*

kevür[î]ni ak bilekde, geñ dalda² (9) yumşadub çekdüm, pâdişâhdan veküllüki (10) alan Ğazanidüm. Ala demür kâfir hândan (11) gelmişdi altı degül, yëddi dutum pülâd şiş, ucı (12) elmâsdan, ak dabanum-ile kara yere perçin êtdüm, pâdişâh (13) kızı boyı uzun Borla Hatunu cüldü kapan Ğazanidüm.

Türkiye Türkçesine Aktarımı

(38v) *Buruldum ise, sarardım ise, gökyüzünde bulut oldum. Alçak nemli dağ eteklerinde çiseledim, yüce dağlar başına duman olan Ğazan idim. Yedi başlı yer ejderhası olup kıvruk çırpım, dağ dolaştım, ağu saçtım, yer boyadım, nefes aldıktan sonra somuran Ğazan idim. Büyükleme götürmüştüm; Alaçak'ın Çolpa Dağı'nın dibine gitmiştim; buyurmuştum, alacalı gölgelik çatılmıştı; la' gibi şarap süzölmüştü; körpe kuzu çevrilmişti; büyüklerimle içiyordum, kısa süre sonra kayadan siyah bir taş kopup geldi, sağdaki beyler sağa kaçtı, soldaki beyler sola kaçtı, [halbuki ben] bardağı sağ elimden sol elime geçirmedi, [ben] bacaklarımı kullanarak siyah taşı durduran Ğazan idim. Ala demirden ve Kâfirhan'dan gelen (39r) altı değil, altmış batman (180 kg.) (ağırlığında bir) kazan idi, İç Oğuz'un ve Dış Oğuz'un beyleri onu boşken yerinden kaldıramıyorlardı; içini la' renkli şarapla doldurdum; içice arkama alarak kaldırdım, kara kazanı boşaltarak yere koydum; adım Deli Dönmez iken ad kazanan Ğazan idim. Ala demir Kâfirhan'dan gelmişti; o kâfirin sarı yayı on altı teke boynuzundan kurulmuştu, sert yayı İç Oğuz'un beyleri, Dış Oğuz'un büyükleri kimuldatamıyordu; [yayın] gergisini ak bilekte, geniş omuzda yumuşatıp çektim; [ben] padişahın vekilliğini alan Ğazan idim. Ala demir Kâfirhan'dan gelmişti, altı değil, yedi tutam, ucu elmastan çelik şişi tabanımla kara yere perçin ettim; padişah kızı Borla Hatun'u (mükâfât olarak) kapan Ğazan idim.*

Aşağıda, kitabın redifli bölümlerinden (soylarından) örnekler yer almaktadır:

yeg Redifli Bir Bölüm:

(6) *Sarp yügürür sallar atlar, er kanatı; minebilmez, çapabilmez, (7) bir muhannet ol atları, savaş günü minince minmese yeg. (8) Çalar, keser, götürür, kara pülâd sav kılıçlar er azusu; anı çala-(9) bilmez, yetürebilmez muhannetüñ elinde kılıcdan ise merd igidiñ (10) elinde bir açak yeg. Otı bitmez kara dağlar yılılsa (11) yeg. At yemeyen acı otlar kara yerüñ üzerinde (12) bitince bitmese yeg. Adem içmez*

² Metinde *dalda geñ* yazılmış ve sözcüklerin üzerinde yer değiştirmeleri için tashih işaretleri konmuştur.

bulanık sası su damarından (13) çekilse yég. Bize miskîn, hayr görmez, kör-ilen nâkes baylar, (44 v) Dedem dër “Talanban pozulsa yég”.

Türkiye Türkçesine Aktarımı

Hızlı koşup sallayan atlar er kanadıdır; bir namert, o atlara binemez ve [onları] koşturamaz; savaş günü [ata] bineceğine, binmese daha iyi. Vuran, kesen, götüren kara çelikten keskin kılıçlar cesur yiğidin azısıdır; namert [onunla] vuramaz,[onu hedefe] değdiremez, [namerdin] elindeki kılıktan mert yiğidin elindeki bir ağaç daha iyidir. Üzerinde ot bitmeyen büyük dağlar yıkılırsa daha iyi. Atın yemediği acı otlar kara toprağın üzerinde biteceğine bitmese daha iyi. İnsanın içmediği bulanık tatsız sası su damarından çekilirse daha iyi. Bizim için hayır görmeyen kör ve aşağılık zenginler (44v) miskindirler; Dedem der: “[Onların] yağmalanıp kötü duruma düşmeleri daha iyidir”.

yağşı Redifli Bir Bölüm:

(2) Kesib kesib yemege, yedürmege mahallinde, deminde yahnu yağşı. (3) Çapar günde, keser günde sürçmese, büdremese igid altında (4) bedöv yağşı. Çalışanda gedilmese er elinde pülâd yağşı. (5) Yañağından akarursa baba yağşı. Yağlı sütün toğ (6) emitse ana yağşı. Év yanında ³ év tikerse oğul yağşı. (7) Eminlüg-ilen, ‘adillüg-ilen ülke-[y]-ise hanlar yağşı. Yağşılarda (8) ne yağşıdur? Yeri gögi yaradanda Allâh yağşı. Evel ⁴ Allâh, âhir Allâh, (9) dōst oluban meded olsun. İş düşende (10) nâmerde kâdir Allâh yağa dutub valvartmasun.

Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kesip kesip yemeye, yedirmeye yerinde ve zamanında yahni iyidir. Yağmalama ve kesme gününde, sürçmezse, tökelezmezse yiğidin altında bedevi at iyidir. Çarpışırken gediklenmezse yiğidin elinde çelik [kılıç olması] iyidir. Dede, yanağından akarursa iyidir. Ana, yağlı sütünü doyuracak kadar emzirse, iyidir. Oğul, ev yanında ev dikerse iyidir. Hanlar, ülke emniyetli ve adaletliyse iyidir. İyilerde ne iyidir? Yeri göğü yarattığı için Allah iyidir.

³ باتيند yazılmıştır.

⁴ Şeddesiz yazılmıştır.

...maz/...mez Redifli Bir Bölüm

(11) Ay-ilen gün segirdürse dövdaş *گودااش* gelmez. Altun-ilen (12) gümüş üstünde ⁶ pas eglenmez. Arı etekli nık zenlerde (45 r) kav eglenmez. Arı atlas ipek donda çirk eglenmez.(2) Bedöv⁷ atlar yola girse, yoldan kalmaz. Er igidüñ ğanımi (3) karşı gelse yüz çevirüb geri dönmez. Dedem soyı: "Alp (4) ozanlar kırdan kalmaz".

Türkiye Türkçesine Aktarımı

Ay ile güneş seğırtse hızları denk gelmez. Altın ile gümüş üzerinde pas durmaz. Arı etekli (namuslu) iyi kadınlarda (45r) kuruntu olmaz. Arı atlas ipek giyside kir kalmaz. Bedevi atlar yola girse yoldan kalmazlar. Cesur yiğit düşmanı karşısına çıkarsa yüz çevirip geri dönmez. Dedemin soyı: "Alp ozanlar toplantıyı, eğlenceyi ihmal etmezler".

...māni'i andan Redifli Bir Bölüm

Ay-ilen gün dövdaş (5) gelse arasında firışte var, māni'i andan. Altun-ilen (6) kümüŝde pas eglense aslında müfarrakı var, māni'i andan. (7) Arı etekli nık zenlerde kav eglense, aslındasi⁸ (8) var, māni'i andan. Arı atlas ipek donda çirk (9) eglense argacında⁹ipliği var māni'i andan. Bedöv atlar (10) yola girse, yoldan kalsa, aslında bārgiri var, māni'i (11) andan. Er igidüñ ğanımi karşı gelse, yüz çevirüb (12) geri dönse, yüreginde korkısı, dayısında kötisi (13) var, māni'i andan. Dedem soyı: "Alp ozanlar kırdan (14) kalsa, çalkısınd[a], bilgisinde eksüklüğü var", māni'i andan.

Türkiye Türkçesine Aktarımı

Ay ile güneşin hızı denk gelse arasında melek vardır, māni'i o yüzdendir. Altın ile gümüŝte pas kalsa aslında farklılık gösteren bir durum vardır, māni'i o yüzdendir. Arı etekli (namuslu) iyi kadınlarda kuruntu devam ederse aslındası vardır, māni'i o yüzdendir. Arı atlas ipek giyside kir kalırsa atkısındaipliği var [demektir], māni'i

⁵ Farsça 'koşmak' anlamındaki *deviden* *دویدن* masdarının kökü *dev* *دو* Azerbaycan Türkçesinde *döv* oluyor. Buradaki *dövdaş* da 'aynı hızla hareket eden' demektir.

⁶ Metinde *sende* şeklinde yazılmıştır.

⁷ Farsça 'hızlı koşan' anlamında *bedev* > Az. *bedöv*, Türkmencede de *bedew* olmuştur. Türkçede kullanılan *bedevi* (at) da Farsçadan türemiştir ve Arapça değildir.

⁸ Okunmuyor, silinti var.

⁹ Argaç zaten iplikten olur. ... *ipliği* sözünden önce *kötü* gibi bir sıfat olması gerekir.

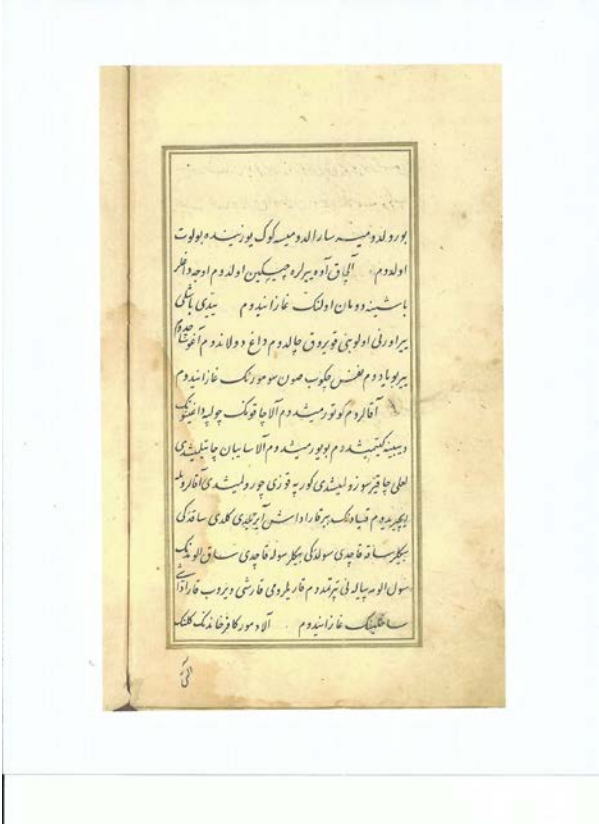
o yüzdendir. Bedevi atlar yola girse, yoldan kalsa, aslında beygir (yük taşıyıcı) yerine konur, mani'i o yüzdendir. Erkek yiğidin düşmanı karşısına çıktığı zaman yüz çevirip geri dönse, yüreğinde korkusu var, dayısında kötüsü var [demek], mani'i o yüzdendir. Dedem soyu: "Alp ozanlar toplantıdan geri kalırsa çalgısında, bilgisinde eksikliği var [demek]", mani'i o yüzdendir.

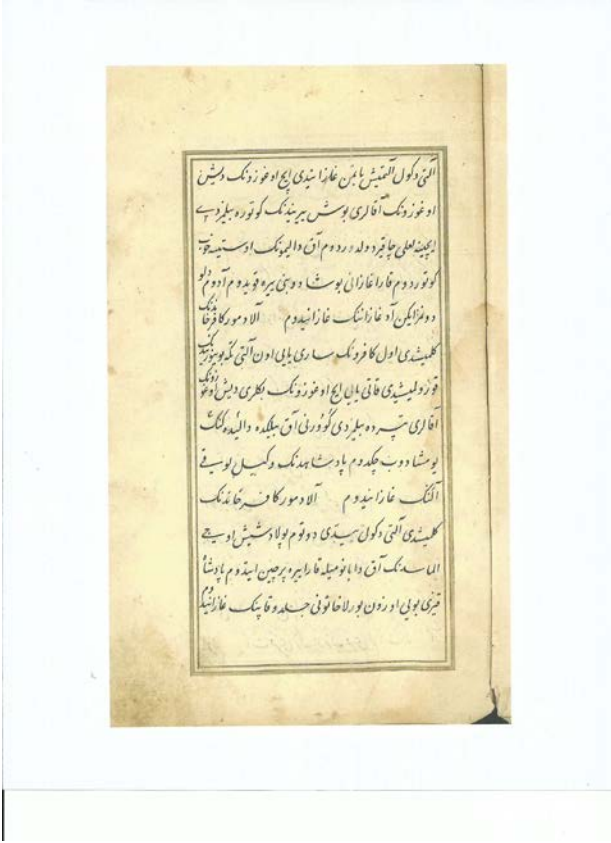
Bu kitabın söz dağarcığı ve Dede Korkut ile olan bağlantıları araştırmaya değer konulardır. Bu konuda yapılacak çalışmaların Türk dili tarihine önemli katkıları olacağına inanıyorum.

KAYNAKÇA

- Devellioğlu, F. (1986). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ergin, M. (1997a). *Dede Korkut kitabı giriş- metin- faksimile* (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 169.
- Ergin, M. (1997b). *Dede Korkut kitabı II indeks- gramer* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 219.
- Kaçalın, M. S. (2017). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Steingass, F. (1884). *The students Arabic - English dictionary*. London.
- Steingass, F. (1963). *A comprehensive Persian - English dictionary* (5. bs.). London: Routledge & Kegan Paul Limited.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-VI* (3. bs.) (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 211/1-6.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (Cem Dilçin, Haz.) (1982). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 503.

TIPKIBASIM

Makale Künyesi (Araştırma): Khudaybergenova, Z. (2019). Reşat Nuri Güntekin'in *Dudaktan Kalbe* romanının Özbekçe çevirisinde metaforların verilmesi yöntemleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 143-164.

REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN DUDAKTAN KALBE ROMANININ ÖZBEKÇE ÇEVİRİSİNDE METAFORLARIN VERİLMESİ YÖNTEMLERİ

Zilola KHUDAYBERGENOVA¹

ÖZET

Özbekistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra Özbekistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke Türkiye oldu. Bu durum sayesinde, Türk edebiyatındaki önemli eserlerin Özbek Türkçesine çevrilmesinde sayıca gözle görülür bir artış oldu. Ünlü Türk yazarı Reşat Nuri Güntekin'in *Dudaktan Kalbe* romanı da bu dönemde Özbek yazarı Miraziz Azzam tarafından Özbek Türkçesine çevrildi ve bu kitap Özbek okuyucularının beğenisine sunuldu. Ancak Özbek Türkçesi çeviribiliminde bu eserin çeviri kalitesi, seviyesi, tercüman mahareti gibi konular üzerine herhangi bir özel araştırma yapılmadı.

Bu makalede önce metafor ve onun dilbilimdeki tanımı ve tasnifinden bahsedilmiştir. Sonra Güntekin'in *Dudaktan Kalbe* romanının kaynak ve erek dillerdeki nüshaları mukayese edilerek incelenmiştir. Aynı zamanda söz konusu romanın güzelliğini sağlayan, onun özgün üslubunun bir belirtisi olan metaforların çeviride verilme yöntemleri ve yolları araştırılmıştır. Bunun yanında Güntekin'in *Dudaktan Kalbe* romanında kullanan edebî ve lisani metaforların Özbek Türkçesinde verilme yolları ile tercüman mahareti değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi, çeviri, metafor, metaforların tasnifi, gerçek anlam, mecaz anlam.

¹ Bartın Üniversitesi, Prof. Dr. zkhudaybergenova@bartin.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-1021-3053>

METHODS OF TRANSMITTING METAPHORS IN THE UZBEK TRANSLATION OF THE NOVEL "FROM LIPS TO THE HEART" BY RESAT NURI GUNTEKIN

ABSTRACT

After gaining independence, Uzbekistan ensured the expansion of translations of Turkish literature, the first country to recognize its independence. The novel "From The Lips To The Heart" by the famous Turkish writer Reshad Nuri Guntekin was translated into Uzbek by the Uzbek writer Miraziz Azzam and provided for the attention of Uzbek readers during this period. However, such issues as the quality and level of translation, the skill of the translator of this book were not the object of special research in Uzbek Translation Studies.

This article is a comparative study of the novel "From Lips To The Heart" by Reshad Nuri Guntekin in the source and target languages, it analyzes the methods and ways of transmitting metaphors that are a feature of the writer, and provided a unique aesthetic beauty to the work.

At the same time, approaches to the definition and classification of metaphors in world linguistics are studied, and features of linguistic and literary metaphors are considered. The skills of the translator, the ways of conveying the linguistic and literary metaphors used in the novel "From Lips To The Heart" by Reshad Nuri Guntekin are evaluated.

Key words: Turkish, Uzbek language, translation, metaphor, classification of metaphors, primary meaning, figurative meaning.

GİRİŞ

Özbekistan, bağımsızlığa kavuştuktan sonra dünyanın ileri gelen devletlerinden ilk olarak Türkiye Cumhuriyetiyle siyasi-içtimai, iktisadi ve kültürel ilişkiler kurdu. Bu dostluk ilişkilerini daha da kuvvetlendirici yollardan biri olarak Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine, Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine her türlü yapıtların çevirisi çabasında girişimler yoğun olarak yaşanmaya başlandı. Çünkü bilimin bugünkü gelişmesinden dolayı ilerlemekte olan her toplum çeviri işleri için konforlu koşulları yaratmak, bu alanın genişlemesi ve gelişmesi için gereken ortamı oluşturmak zorundadır. Zira bilim, teknik ve kültürün zenginleşmesi ve yükselmesi tercüme işlerinin gelişimiyle direkt olarak ilgilidir. Nitekim edebî eser insan kalbi üzerinde güçlü etki yapmak, gerçek

güzelliği hissetmeyi öğretmekle birlikte, okuyucuya kötülüğe karşı iyilik, nefrete karşı sevgi duygularını aşılmasını amaçlar. Bununla birlikte edebî eserlerin yabancı dillere tercümesi sonucunda bir ulusun millî karakteri, kültürü, gelenek ve görenekleri, özgün millî dünya görüşü diğer uluslara tanıtılır. Çeviri eserlerinin yayın sayısının artması ışığında çeviribilimi alanı uzmanları için irdeleme objelerinin sayısında artış olduğu görülmüştür.

Özbek çeviribilimi kuramlarının ilk ortaya çıkışı, yirminci yüzyılın ikinci yarısına dayanmaktadır. Nispeten yeni bir bilim dalı olan çeviribilimin ilk kuramlarının dilbilimsel odaklı yaklaşımlar olduğu görülmektedir. J. Şaripov, G. Salamov gibi bilim insanları Özbek çeviribiliminin temelini atmışlardır. Bu bilim insanlarının çalışmalarında Özbek çeviribiliminin temel kuramsal konuları, atasözleri ve deyimlerin çeviri yöntemleri incelenmiştir; bazı eserlerin tercümeleri bilimsel-teorik açıdan çözümlenmiştir (Sharipov, 1957, 1965, 1972; Salomov, 1957, 1960, 1963, 1964, 1978, 1979, 1980, 1981, 1983). Ancak bu çalışmalarda genelde Rusçadan Özbek Türkçesine, Özbek Türkçesinden Rusçaya aktarılmış eserler değerlendirilmiştir. Yeni yüzyılda bağımsızlık ışığında batı dillerine çevrilen Özbekçe eserlerin incelemesi yapılmıştır (Ormanova, 2008; İsamuhamedova, 2007; Abdullayev, 2006), bunun yanı sıra Özbekçe eserlerin Türkiye Türkçesine, Türkiye Türkçesiyle yazılmış eserlerin Özbek Türkçesine aktarımıyla ilgili araştırmalar yapılmıştır (Hudoyberganova, 1999, 2001, 2016; İbrahimova, 2010). Söz gelimi ünlü Özbek yazarı A. Yakubov'un eserlerinin Türkiye Türkçesine çevirilmesi ve bu tercümelere milliyetin yansımaları meselesi incelenmiştir (İbrohimova, 2010). Orhan Söylemez'in "Türk Dünyası Edebiyatları: Roman" adlı araştırmasında ve Tahir Kahhar'ın makalesinde A. Yakubov'un eserlerinin Türkçe tercümesi üzerine bazı dikkate değer düşünceler söylenmiştir (Söylemez, 2005, s. 170-181; Kahhar, 2009, s. 88-92).

Özbekistan'da Reşat Nuri Güntekin'in ancak *Çalığışu* eserinin incelemesine ait bazı çalışmalar yapılmıştır. *Dudaktan Kalbe* romanı şimdiye dek hiçbir şekilde ele alınmamış; nitekim, bu roman tercümesi, ondaki tercümanın mahareti meseleleri de henüz tahlil edilmemiştir. Dolayısıyla *Dudaktan Kalbe* romanının kaynak ve erek dillerdeki nüshalarını mukayese etmek, Güntekin'in eserinin dil güzelliğini sağlayan yazarın özgün üslubunun çeviride verilmesi yollarını irdelemek ve tercümanın maharetini incelemek çeviribilimin güncel sorunlarından biri sayılır. Bununla birlikte *Dudaktan Kalbe*

romanındaki kelimelerin yan anlamının ve mecaz anlamının romanın Özbek Türkçesindeki nüshasında nasıl ya da hangi yollarla verildiğini belirtmek, Miraziz Azzam'ın romanın tercümesinde ulaştığı başarıları tespit etmek ve yaptığı hataların tahlilini yapmak gerekir.

1. “Metafor” Kavramı ve Metaforun Tercümedeki Yeri

1.1. Yöntemler

Çeviribilimi ve metaforla ilgili terimlerin kavramlarının belirlenmesinde **tanımsal analiz** (örneğin, metafor, metafor türleri vb.) uygulanmıştır.

Dış yorumlama metotları, bir dilin tüm birimlerinin dilin dışındaki bir nesne ya da olayla her zaman bir şekilde birbirine bağlı olduğu gerçeğine dayanır. Bu nedenle, dilbilimsel olgular, extralinguistik gerçeklik fenomenleri ile korelasyonlarına göre sınıflandırılabilir, yorumlanabilir, değerlendirilebilir. Böyle bir teknik, çeviribilimi alanında kelimelerin anlamlarının algılanması, yorumlanması, nesnel ve kavramsal atfetme temeli üzerine kurulmuştur. Metaforların altanamlarını anlamak için dış yorumlama metotlarından istifade edilmemesi olanaksızdır.

Bilimsel araştırma süreci iki yönlü olabilir: gerçeklerden (olgulardan) özlere (mahiyete) – indüktif yöntem veya özlerden (mahiyetten) gerçeklere (olgulara) - dedüktif yöntem. Metaforların erek dilde kullanımının incelenmesinde **indüktif yöntem**, belirli olguların (bilgiler) toplanması, sonra da onların genellenmesi vesilesiyle gerçeklerden onların mahiyetine geçilmesini sağlar.

Tanımlayıcı yöntem. Tanımlayıcı yöntem en eski ve aynı zamanda modern disiplinler arası bir yöntemdir. Tanımlayıcı yöntem çeviribilimdeki herhangi bir fenomeni karakterize etmek için kullanılan bir araştırma yöntemidir. Betimsel inceleme yöntemi, objeyi yapısal ve sosyal bir bütünlük olarak kabul edip onun üzerine odaklanır ve özel araştırmanın konusu olan birimleri ve olguları detaylı tanımlar. Kaynak metinde kullanılan metaforların erek metinde verilmesi için seçilen örneklerin betimlenmesinde tatbik edilmiştir.

1.2. “Metafor” Tanımı

Türkiye Türkçesinde metaforlar, geçmişten itibaren istiare, eğretileme, değışmece, metafor hatta ad aktarması gibi kelimelerle

kullanılmıştır (Tezcan vd. 2017, s. 1). Türk Dil Kurumu “Büyük Türkçe Sözlük”te “metafor” kelimesine anlam bakımından eş değer olarak “istiare” kelimesini vermektedir (Büyük Türkçe Sözlük, 2009, s. 1380). “İstiare” kelimesini ise iki farklı anlamda açıklamaktadır: “1. Ödünç, borç, veya eğreti alma, ödünçleme, metafor. 2. Bir şeyi anlatmak için ona benzetilen başka bir şeyin adını eğreti olara kullanma, eğretileme” (Büyük Türkçe Sözlük, 2009, s. 988). “Mecaz” kelimesi ise “bir ilgi veya benzetme sonucu gerçek anlamından başka anlamda kullanılan söz” şeklinde anlatılmıştır (Büyük Türkçe Sözlük, 2009, s. 1359).

“Metafor, çoğu insan için poetik muhayyile ve retorik gösteriş hilesidir – olağan/gündelik dille ilgili bir sorun değil, olağandışı dille ilgili bir sorundur. Ayrıca metafor genellikle yalnızca dilin karakteristiği, düşünce veya eylem sorunundan çok kelimeler sorunu olarak görülür. Bu nedenle çoğu insan pekâlâ metaforsuz da mükemmel bir hayat sürebileceğini düşünür... Gündelik kavram sistemimiz – kendileriyle düşündüğümüz ve eylemde bulunduğumuz terimler – temelde doğası gereği metaforiktir” (Lakoff vd. 2015, s. 27).

Morgan’a göre metaforlar söylemi, süslemek amacıyla kullanılan bir söz sanatıdır; ancak metaforun önemi bundan çok daha fazladır. Yani metafor, düşünme biçimimiz, dilimiz ve bilim hayatımız üzerinde olduğu kadar, kendimizi günlük hayatta ifade edişimiz üzerinde de biçimlendirici, etkileyici bir güce sahiptir (Morgan, 1997, s. 14).

Tepebaşı (2013, s. 15) metaforların ortaya çıkışının farklı nedenlerden kaynaklandığını belirtmiştir. Örneğin, dili güzelleştirmek, ifadeleri güçlendirmek; Dolaylı dil kullanarak eleştirilerden veya sansürden kurtulmak; Dinî, kültürel vs. nedenlerden dolayı kanun sayılan veya yüceltilen bazı konuları dolaylı olarak anlatılabilmek; Dil açısından ise sözlüksel bir boşluğu doldurmak.

A.N. Baranov metaforu (başka bir deyimle mecazı), “iki anlamsal unsur – kapsam /fokus/ kaynak ve kabuk/ yapı/ hedefin karşılıklı etkileşimi sonucu ortaya çıkan kognitif fenomen” (Baranov, 1991, s. 34) olarak tanımlar. Bu tanım Max Blek terminolojisine dayanır. Ona göre de “fokus” (focus) cümlede mecaz anlamında, yani metafor anlamında kullanılan bir kelime, “rama” (frame) – “fokus” onun

çevresinde gerçek anlamda kullanılan kelimeler sayılır (Blek, 1990, s. 153).

Çağdaş kognitif dilbilim, yukarıda verilen mecaz tanımını kabul etmez. Onlar, mecazı mukayese yöntemi, nutkun süsleme usulü denen tanımı reddederler. Bununla birlikte generatif dilbiliminde mecaza verilmiş olan tanım – iki derin esas yapının karşılıklı etkisi hakkındaki tanımını da desteklemez (Xomskiy, 1972, Murzin, 1972.). Çağdaş kognitif dilbilimi temsilcileri metaforu (Lakoff vd 2003; Arutyunova, 1999; Baranov, 1991, 2014; Baranov vd. 1994; Demyankov, 1994, Kubryakova, 1994, 1999, 2014), mecazlı dünyayı anlamak ve dünyayı anlatmak usulü olan genel zihinsel işlem diye incelerler. G. Lakoff ve M. Johnson'ın metafor kuramı, metaforun yalnızca bir edebî sanat olmayıp algı ve davranışlar üzerinde etkisi olan bir psikolojik ve bilişsel mekanizma olduğunu göstermektedir. (Lakoff vd 2015). Böylece, metafor iki kelimenin anlamını bağlayan tasvirî araç değil, belki de iki anlamsal alanı birleştirici ve varlığı kavramsallaştırmada kaynak dil alanının yapısını algılayabilen bilincin ana uygulaması (süreci) olarak kabul edilir. Demek ki, metafor, bir varlığın spesifik kavramsallaşması, birey gözleminin analojik koşullarının zuhuru olarak tanımlanabilir. İnsan sadece metaforlar üzerine düşünmez, belki de metaforlar aracılığıyla kendi dünyasını oluşturur.

Yani metafor, varlığın objelerini anlamamanın genel yöntemlerinden biri, kelimelerin yeni anlamlarını oluşturduğu kaynak, imgeli konuşma ya da şiirsel konuşmanın sabit kaynağıdır. Dolayısıyla, metaforun kognitif, nominatif, karakterleyici ve edebî vazifeleri mevcuttur.

1.3. Metaforun Türleri

Araştırmacıların birçoğu lisani ve imgeli (şiirsel, edebî, bireysel yazarlık) metaforları anlambilimsel ve stilistik araştırmaların muhtelif objeleri olarak tanımlar. G.N. Sklyarevkaya'nın tespit ettiğine göre, söz konusu araştırmalarda metaforun iki türü olan edebî metafor ve lisani metaforu dilin diğer durumlarından ayırarak tanımlandığında, hemen onun ikili olan özelliğinin – dil aracı ve şiirsel ima olduğu hakkındaki mesele ortaya çıkar (Sklyarevkaya, 1993, s. 30).

Lisani metafor², öyle bir metafor çeşidi ki, çoğunlukla onları basit kelimelerin imalı anlama sahip olduğunu aklımızda tutmasak da konuşmada kullanırız (Sklyarevskaya, 1993, s. 30). Örneğin, *baş* kelimesinin birinci anlamı “insan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser” olarak tanımlanmıştır (Büyük Türkçe Sözlük, 2005, s. 384). Bu sözcüğün “bir topluluğu yöneten kimse”, “başlangıç”, “temel”, “esas”, “bir şeyin genellikle toparlakça ucu” gibi anlamlarda kullanıldığı de bellidir. Yani gündelik konuşma dilinde *baş* kelimesinin mecaz ve yan anlamları hiç düşünmeden anlaşılmalıdır. Edebî metafor ise yazarın bireysel dünya görüşünün sonucudur. Bundan dolayı edebî metaforları önce algılamak, yazarın bu yeni mecazla ne demek istediğini, hangi amaçla bir kelimeyi daha önce bilinmeyen anlamda kullandığını belirtmek gerekir. Örneğin, “Büyük Türkçe Sözlük”te *çalıkuşu* kelimesinin anlamı şöyle açıklanmıştır: “Serçegillerden, başı koyu kırmızı, gövdesine doğru rengi açılan, çalılık yerleri seven ötücü bir kuş (*Troglodytes*)” (Büyük Türkçe Sözlük, 2005, s. 701). Güntekin'in *Çalıkuşu* romanından dolayı hatta Özbek okurları bile bu kelimeyi duyduğunda Feride'yi hayal eder, *çalıkuşu* kelimesini kullandığında Feride'den bahseder. Aynı zamanda, şunu kaydetmek gerekir ki, Özbek Türkçesinde *çalıkuşu* kelimesi önceden yoktu. Bu romanın etkisiyle Özbek Türkçesi söz konusu kelimeyi benimsedi.

Lisani ve edebî metaforlar arasındaki bağlantı çeşitli şekillerde tanımlanır. Kimi araştırmacılar onları birbirinin karşısına koyar, kimisi de onları direkt olarak bağlı birimler olarak açıklar.

Edebî ve lisani metaforların bağlantılı olup olmadığı konusu iki şekilde halledilebilir: onlar bir obje olarak incelenebilir ya da aralarındaki büyük fark dolayısıyla ikisi de ayrı birer obje olarak irdelenmelidir. Lisani metafor ve edebî metaforun anlam evreleri açısından benzer olmaları, onların kullanım alanlarının birbirleriyle kesişmesi ve bu iki metaforun arasında geçilemeyecek bir sınırın olmaması onların bir obje olarak incelenebileceğini gösterir (Arutyunova, 1999, s. 147-174).

² “Lisani metafor” terimi hem gündelik konuşma dilinde, hem yazınsal dilde geniş çapta kullanılır, herkesçe hiç düşünmeden anlaşılabilir ve kabul edilen “yan anlam” için kullanılır.

Lisani ve edebî metaforları karşı karşıya koyma durumunda şu görülebilir; lisani metaforda bağlantılar nesnelidir ve konuşmacının bireysel dünya görüşünü ve dildeki tecrübelerini yansıtır; o yüzden onlar “özel ve genel bilgiye göre de raslantısal”dır (Teliya, 1977, s. 192-194).

Edebî ve lisani metaforların anlam özelliklerine dikkat edilirse, onların arasında büyük bir ayırım olduğu görülür. Lisani metafor, rahatça anlamsal ilişki kurabilen sözel birimdir; edebî metafor ise her zaman kontekste bağlı olan, metne bağlı hâlde yeni anlam kazanan birimdir (Sklyarevskaya, 1993, s. 35).

Bunun yanı sıra lisani ve edebî metafor arasındaki fark, mecazi anlamın semantik yapısında da görülür. Lisani metaforun anlamı tipik şemalardan oluşur ve yapılandırılır, her edebî metafor ise yegâne ve özgündür.

1.4. Çeviribilimde Metaforun Önemi

Edebiyat alanında sanatsal ifadenin bir aracı olarak kullanılan metaforlar, sayfalarca anlatılabilecek duygu ve düşünceleri bir iki kelimeyle okuyucuyla anlatılabilme imkânı sunmaktadır. Metaforik düşüncüyü kullanan sanatçılar, farklı imgeler arasında kavramsal bağlantılar kurarak izleyiciyi şaşırırken düşüncelerini dolaylı bir yolla aktarmayı tercih etmektedir. Bu nedenle çeviribilimde metaforlar, tercüme güçleştirici ve armaşıklaştırıcı etkenlerden biri olarak kabul edilir. Bu meseleyi konu edinen bilimsel çalışmalar, her zaman güncelliğini korumuştur; zira edebî eser tercümanları çoğunlukla metaforların tercümesinde tıpatıp karşılığını verme konusunda zorluklarla karşılaşmışlardır. Çünkü metafor, dilin ait olduğu millî kültürü direkt ve indirekt olarak yansıtan ekstralinguistik kapsamı içinde barındırır. Bu yüzden üst düzeyde bir tercüme yapmak için tercüman çeviribilim teorisine ilgili gerekli bilgiye, uygulamalı çeviri becerisine, bir de aktarılmakta olan kaynak esere ait olan halkın tarihi, kültürü, gelenek ve göreneklere hakkındaki arka plan bilgilerine de sahip olmalıdır.

Çeşitli dillerdeki görüntüler (tıpler) sistemindeki benzerlikler, yazarın mecazi ifadelerin bazen tıpatıp verebilme olanağının var olması, tercümanın işlerini oldukça hafifletir. Bununla birlikte, eserin mecazi ifadeler kısmı; tercümanı zorlayıcı alan olup çevirinin ne kadar kaliteli olduğu mütercim hissetme ve algılamaya yeteneğiyle doğrudan ilgilidir. Her görüntü bireysel, eşsiz, kendine özgü olduğundan dolayı

ayrı bir yaklaşım ister. Tercümanın bu görevi bir de metaforun aslında dilin dışında mevcut olan, sadece iletişimde gerçekleşen ana dil konuşurlarının düşünme ve algılama yöntemleri sistemi, onların bakışlarının çerçevesi, tasavvurları, değerlendirme ölçütleri ile direkt olarak ilgili olduğu için güçleşir. Çünkü metafor, ilk önce, varlık hakkındaki kelimenin ve dilin sözlük dağarcığını zenginleştirme usulüdür.

Kaynak metin ve erek dil arasındaki dil bilgisel ve sözel farklar, çeviri dilinin belli ayarlara uyması gereksinimi çoğu zaman tercümanı asıl metindeki kelime ve deyimlerden vazgeçerek erek dilde onlara uygun olabilen birimleri aramaya maruz bırakır. Bu iş, eğer her iki dildeki birimlerin işlevsel karakterleri birbirine uyarsa yapılabilir. O zaman imalı ifadeyi tercümede bu şekilde yaşatabilme olanağı vardır ve bu doğrudur. Fakat çoğunlukla dilin özgün ayarları “yazılmamış sınırlar”ı çizer. Genelde, bu durum, imalı cümleyi başka bir dilde tekrar yaratma sürecinde bir kelimenin bilişsel yönü, anlamı, duygusal veya direktif görevi erek dildeki eşdeğerine denk gelmediği takdirde ortaya çıkar. Böyle bir uyumsuzluk meydana geldiğinde imalı birimi, özellikle metaforu değiştirmek ya da onun görevlerinden birini gözden çıkartmak zorunda kalınır. Dolayısıyla tercümanın görevi analiz aşamasında kaynak dil biriminin işlevsel özelliğini doğru belirtmeye ve çeviride onu kusursuz aktarmaya çalışmaktan ibarettir.

Tercüme sürecinde bazen yazarın kullandığı metaforu algılama sorunu ortaya çıkar. Çünkü tercümanın, anladığı düşünceyi çeviride doğru aktarabilmesi, kaynak dildeki yazarın metnini aynen algılaması, yazarın fikrini yanlışsız erek dil okuruna iletmesi lazım. Tercümeyle bilişsel ve psikolinguistik yaklaşımlar açısından incelemek, onu kaynak metnin dil birimlerini erek dil birimlerine kelimesi kelimesine aktarma, değiştirme edimi değil, belki de nutkî etkinliğin, düşünceyi erek dilde tekrar canlandırmanın özgün bir türü olduğunu gösterir. Böylece de tercüme, kaynak metni algılamaya ve anlamaya dayalı bilişsel etkinlik olarak ortaya çıkar. Bundan dolayı, kanımızca, kaynak metindeki kelimeleri algılama evresinde onun millî özünü belirtmek büyük önem arz eder.

2. Dudaktan Kalbe Eserinin Özbekçe Çevirisinde Metaforların Çevrilmesi Usulları

2.1. Lamia Tasvirinde Metafor Kullanımı ve Özbek Türkçesinde Verilmesi

Reşat Nuri Güntekin'in incelenen eserinde üzüm konusuna çok rastlanır. Yazarın, eser kahramanlarının görünüşünü tasvir ederken Lamia'yı ayrı bir sevgiyle tasvir etmeye özen gösterdiği göze çarpar. Bu kızın güzelliğinin yanı sıra "şirin" olduğunu da tanımlamak amacıyla Lamia'ya karşı bir üzüm adı – "Kınalı Yapıncak" (metaforu) tamlamasını kullanır. Güntekin, Nimet Hanım'ın dilinden Lamia'ya neden "Kınalı Yapıncak" dediğini açıklar:

"Bu küçük İstanbul kızına bayılıyorum, Kenan Bey... Ne şirin değil mi? Niçin ona Kınalı Yapıncak dediğimi tabii anladınız? (Parmığıyla gözlerinin altına, kirpiklerine dokunuyordu). Şu çillere bakın... Kadınlar bundan ölüm gibi korkar... Halbuki Lâmia'nın yanaklarına ne kadar yaraşıyor, İstanbul'un şeffâf derileri kırmızısı beneklerle lekeli kınalı yapıncaklarına benziyor... (Güntekin, 1980, s. 63)"

Özbek Türkçesi tercümesinde mütercim "Kınalı Yapıncak" üzüm çeşidi adı ve Lamia'nın lakabı için "Charos" (Çaras) kelimesini kullanmayı tercih eder:

"– Bu kichik İstanbul qiziga qarang, odam degan ham shunchalik chiroyli bo'ladimi, Kanonbey... Judayam shirin-a, to'g'rimi? Nega uni Charos deganimni tushungan bo'lsangiz kerak? (Barmog'ini ko'zlarini ostiga, kiprigiga tekkizardi). Mana bu sepkillarga qarang... Xotinlar bundan o'limdan qo'rqqanday qo'rqadilar... Holbuki Lamianing yanoqlariga shunchalik yarashganki... Istanbulning shaffof terili, qoraga yaqin qizg'imtiri xolli charoslariga o'xshaydi...(Güntekin, 2011, s. 43)"

Özbek Türkçesinde "charos" kelimesi, yazın olgunlaşan siyah, yuvarlak üzüm çeşidi için kullanılır. Bununla birlikte "charos ko'z" tamlaması "kara göz" anlamına da gelmektedir. Bunun dışında Özbek Türkçesinde "charos" kelimesi, kızlara verilen özel ad olarak da bilinmektedir. Yazarın tabirine göre Lamia sarışın bir kızdır, çünkü eserde Lamia'nın kalın, sıkı örülmüş olan sarı saçları, güneşte yanmış olan açık alnı betimlenir. Tercüman, asıl metindeki söz oyununu çeviride de yansıtır; yani Türkiye Türkçesindeki üzüm çeşidi adını Özbek Türkçesinde mevcut olan üzüm çeşidiyle ifade eder. Zira tercüman, Güntekin'in söz konusu romanının başından sonuna kadar maharetle tasvir edilen üzüm çeşidi ile ilgili söz oyununu devam ettirir. Fakat burada, Lamia'nın dış görüntüsüne göre seçilen söz oyunu cazibesini biraz kaybeder. Çünkü Özbek Türkçesinde "charos"

büyük kara gözlü kız demektir; yani kara saçlı, kara kaşlı kız anlamını verir. Ancak Lamia, yeşil gözlü sarışın bir kızdır. Miraziz Azzam burada kapsam bakımından eşdeğer, metaforlu kelime bulabilmiş olsa da, kelime kaynak dildeki “Kınalı Yapıncak” metaforunun tam anlamını verememektedir. Belki de bu cümlede transliterasyon usulünü kullanmak, Özbek Türkçesine de “xinoli yopinchiq” şeklinde çevirmek daha uygun olacaktı. Çünkü Özbek Türkçesinde “xino” kelimesi Türkiye Türkçesindeki “kına” kelimesinin eşdeğeri olup, “kına ağacı ve bu ağacın kurutulmuş yapraklarından elde edilen, saç ve elleri boyamakta kullanılan toz” anlamını taşır. Yani “xinoli yopinchiq” tamlaması “kınalı örtü” anlamını ifade ettiğinden dolayı Lamia'nın yüzündeki çillere işaret ederdi. Aynı zamanda, belki mütercim “xinoli yopinchiq” tamlamasının kullanımıyla Özbek Türkçesinin söz dağarcığını yeni bir kelimeyle zenginleştirmiş olurdu. Zira ünlü Özbek yazarı Mirzakalan İsmaili Güntekin'in *Çalukuşu* romanını çevirdiğinde Feride'nin lakabını “Çoliqushi” şeklinde vermeyi tercih eder; sonuç olarak bu yeni kelimeyi Özbek Türkçesine kazandırır. Artık Özbek halkı Çalukuşu'nun kim olduğunu oldukça iyi bilir, Çalukuşi adıyla bilinen Feride'yi kendilerinden biri olarak kabul eder.

Güntekin'in mahareti karakterlerini tasvir ederken, kendine özgü metaforları kullanabilmesinde zuhur etmektedir. Söz gelimi, aşağıdaki parçada yazar, Kenan diliyle Lamia'yı çiçeğe ve taze üzüme benzetir. Kenan Lamiayla son buluşmasında, onlar yaşlandıklarında maceralarını hatırlayacağını, o zaman Kınalı Yapıncakla maceresi gözünde canlandığında kendisinin çiçeği, taze üzümü koklamış gibi olacağını itiraf eder:

*“İhtiyarlığımızın tesellisiz günlerinde bu eski sergüzeşti hatırlayacağız... Senin kulağına on altı yaşının yazından bir hazin keman sesi gelecek... Ben, **karakış** ortasında bir **çiçeği** daha iyisi, **ter ü taze bir Kınalı Yapıncak** koklamış gibi olacağım... (Güntekin, 1980, s. 276)”*

*“Qariligimizning tasallisiz kunlarida bu eski sarguzashtimizni xotirlayajakmiz... Sening qulog'ingga o'n olti yoshingning yozidan bir hazin kamon sadosi kelajak... Men **qoraqish** o'rtasida bir yoz **chexhagi**... boshqacha aytganda, taru toza **Charosni** hidlaganday bo'laman... (Güntekin, 2011, s. 256)”*

Yazar, Kenan diliyle karakterin yaşlandığı döneme karşı “karakış”, yani çok soğuk kış metaforunu kullanır. Tercüman da bir taraftan transliterasyon usulünden istifade eder, diğer taraftan da Özbek Türkçesindeki “kara” sözcüğünün metaforik olanaklarından yararlanır. Çünkü “kara” kelimesi mecazi anlamda “azaplı, zor, vahim, işkenceli” anlamlarına gelebilir ve çeviride ihtiyarlığın ağır, zor dönemine işaret eder. Kenan “*bir çiçeği daha iyisi, ter ü taze bir Kınalı Yapıncak koklamış gibi olacağım*” derken, Lamia'nın da gençliğini ve masumluğunu ima eder. Bu örnekte “koklamak” fiili de yeni mecaz anlam, yani hatırlamak anlamını taşımaktadır.

2.1. Kenan Tasvirinde Metafor Kullanımı ve Özbek Türkçesine Aktarılması

Yazar eserin erkek kahramanlarının dış görünümünü, duygularının ve düşüncelerinin ifadelerini çizerken metaforları çok kullanır. Örneğin, yazar Lamia'yı hayran eden Kenan'ın mavi gözlerini vurgulamak, bu gözlerin kıızı büyülediğini canlı ve güzel bir dille ifade etmek istemiş. Bu amaçla Kenan'ın Lamia'nın gözlerinin içine bakmasını, delikanlının gözlerindeki mavi zehrin kızın göz beğine dökülmesine benzetir:

“Genç kızın ateş gibi yanan yanaklarını avuçları içine alıyor, yüzünü yaklaştırıyor, onun derin bir ıstırap ile büyümüş gözbebeklerine ateşli gözlerinin mavi zehirini dökmekte devam ederken söylüyor. (Güntekin, 1980, s. 124)”

“Yosh qiz olovday yongan yonoqlarini hovuchlari ichiga olar, yuzini yuziga yaqinlashtirar, yigit uning chuqur bir iztirob ila kattaygan yashil ko'z qorachiqlariga otashli ko'zlarining moviy zaharini to'kishda davom etib so'zlardi (Güntekin, 2011, s. 104)”

Burada yazarın özgün bir metaforik benzetmesine rastlamaktayız. Güntekin “zehir” kelimesinden yararlanırken, Kenan'ı “yılan”a denk gösterir. Bu cümleleri okurken yılanların kendi kurbanlarının gözlerinin içine bakarak hipnotize ettiği gibi Kenan'ın da Lamia'yı kurban etmeye hazır olduğunu fark ediyoruz. Hemen Kenan'ın asıl amacının kıızı kandırmak olduğunu anlıyoruz. “Mavi zehir” metaforu, bir yandan Kenan'ın gözlerinin çekici maviğini hatırlatarsa öte yandan, masumluk belirtisi olarak kabul edilen bu maviliğin bir yılanın zehri olduğunu gösterir. Tercüman bu metaforu Özbek

Türkçesine aynen çevirir ve bu hâl Özbek okuyucusu tarafından yazarın düşüncesinin anlaşılması için yeterlidir.

2.3. Soyut Anlamlı Kelimelerin Metaforlu İfadesi ve Çeviride Verilmesi

Soyut anlamlı kelimeler, herhangi bir yazarın ana silahlarından sayılır. Güntekin'in de aşk, yalan, ihanet gibi konuları paylaştan romanında duyguları ve hisleri, imalı olarak ifade etmesi kaçınılmaz bir durumdur. Kalp ağrılarını bildiren mecaz anlamlı sözcükler, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde benzer biçimde kullanılabilir. Mesela, duyguların “doğuşu” ve “ölüşü” gibi metaforik benzetme, Türkiye Türkçesi gibi Özbek Türkçesinde de kullanılır. Dolayısıyla tercüman bu konuda, yani yazarın metafor ifadesinin Özbek Türkçesine aktarılmasında bir sorun yaşamamıştır. Fakat aşkın **dudaklarda doğup yaşayışı, dudaktan kalbe zehir gibi etki göstermesi** yazarın edebî maharetini yansıtır. Tercüman, Özbek Türkçesinin olanaklarını kullanarak yazarın düşüncesini tercümede doğru vermektedir:

“Aşkı size kalpte doğup ölen bir şey diye öğretiyorlar Kınalı Yapıncak... Ne fena, ne yanlış bir fikir... Aşkın kalple hiç bir alâkası yok... Aşk, yalnız dudaklarda doğup yaşadıkça bir saadet olur... Onun dudaktan kalbe zehir gibi işlemesine meydan vermemeli... (Güntekin, 1980, s. 124)”

Metaforlarla dolu söz konusu roman parçasını çevirirken tercüman Özbek Türkçesindeki eşdeğer kelimeleri yerinde kullanır, yani Türkiye Türkçesinde metaforik anlamda kullanılan kelimelerden Özbek Türkçesindeki karşılıklarından metaforik anlamda yararlanma yoluyla onların yeni olanaklarını ve Türk yazarının maharetini ifşa eder:

“Savdoni sizlarga qalbdā tugʻilib oʻlgan bir narsa deya oʻrgatadilar, Charos... Qanday yomon, qanday yanglish fikr... Savdoning qalbgā hech bir aloqasi yoʻq... Savdo yolgʻiz dudoqlarda tugʻilib yashaganda saodat boʻladi... Uning dudoqdan qalbgā zahar kabi taʻsir koʻrsatishiga yoʻl qoʻymaslik kerak... (Güntekin, 2011, s. 104)”

Güntekin, duyguların insanlar gibi “yaşlanması”, “ölmesi”nden bahsederken yazar erkek kahraman diliyle Kenan ve Lamia arasındaki aşka “macera” adını verir ve bu mecarayı hayatta çok şeyi görmeden,

sevgilisinin visalına doymadan genç gömülen “ölü”lerle kıyaslar. Yani Kenan'ın kısa bir zaman devam etmesini planladığı ilişkisini aşka doymadan ölen bir delikanlıya benzetir:

“Duyguların da insanlar gibi renksiz, asık yüzlü ihtiyarlıkları, sefil ölümleri var... Bizim masum sergüzeştimiz ihtiyarlamadan ölecek Kınalı Yapıncak...” Mezarına gözünde doyulmamış bir rüyanın artığını, dudaklarında yarım kalmış bir öpüşün titremesini götüren genç ölümlere benzeyecek... (Güntekin, 1980, s. 123)”

“Hislarning ham insonlar kabi rangsiz, yoqimsiz qartayishlari, alamli o'limlari bor... Bizning ma'sum sarguzashtimiz qarimasdan o'ladi, Charos... Mozorlariga ko'zlarida to'yinmagan bir ro'yoning manguligini, dudoqlarida yarim-yorti qolgan bo'saning titrog'ini olib borgan yosh o'liklarga o'xshayajak... (Güntekin, 2011, s. 103)”

Bu çeviride tercümanın kullandığı “yosh o'lik” (genç ölü) tamlaması kaynak metindeki tabirin tıpatıp aktarılması olduğundan onu başarılı çeviri diye değerlendirmek mümkün değil. Tabii ki, çeviride yazarın kullandığı metaforu korumak önemli, fakat burada tercümanın kullandığı ifade Özbek Türkçesi için biçem açısından kaba sayılır. Belki burada “genç ölü” benzetmesi için “yosh oshiqlar” (genç sevgililer/ aşıklar) ifadesi kullanılsaydı, daha mantıklı olurdu. Bununla birlikte tercümede cümle yapısı aşağıdaki gibi değiştirildiğinde yazarın düşüncesi Özbekçede tam olarak ifade edilmiş olurdu: *“Ko'zlarida ko'rib to'ymagan ro'yoning davomi bilan erta ketgan, mozorlariga dudoqlarida yarim-yorti qolgan bo'saning titrog'i bilan ko'milgan yosh oshiqlarga o'xshayajak...”*

Türkçede “sevda” kelimesi “aşk” anlamına gelir, ama Özbekçede “savdo” sözcüğü genelde “oldi-sotdi” (alım satım) işleri için kullanılır. Özbek Türkçesi konuşma dilinde bu kelime, başa gelen ağır sorunlar ve durumları bildirir. Bazen “muhabbat savdosi” tamlaması içinde kullanıldığı görülür. Bu tamlama aşk konusunda zorluk çekenlerin duygularını nitelendirir. Fakat “savdo” sözcüğünün tek başına “aşk” anlamında kullanımına rastlanmaz. Mütercimim *Dudaktan Kalbe* romanı çevirisinde “savdo” (sevda) sözcüğünü sevginin ve aşkın eş anlamlı eşdeğeri olarak kullandığı görülür ve bu durum olumlu olarak değerlendirilebilir. Çünkü kaynak metnin erek dildeki çevirisi tamamen Özbek Türkçesinin ifade usulüne uygun

gelmiş, romanda tasvir edilen ruh Özbek Türkçesindeki nüshasında ortaya çıkmıştır. Bunun yanında, Özbek Türkçesindeki “savdo” kelimesinin metaforik anlamda kullanılması olanağı genişlemiştir. Kıyaslayınız:

“Sevdayı size ne fena, ne yanlış öğretiyorlar? Biz birbirimizi seviyoruz sanma Kınalı Yapıncak... (Güntekin, 1980, s. 123)”

“Sevgi savdosini sizlarga naqadar yomon, naqadar yanglish anglatadilar. Biz bir-birimizni sevamiz deb o'ylama, Charos... (Güntekin, 2011, s. 103)”

“Aşkı size kalpte doğup ölen bir şey diye öğretiyorlar Kınalı Yapıncak... (Güntekin, 1980, s. 124)”

“Savdoni sizlarga qalbdada tuğ'ilib o'lgan bir narsa deya o'rgatadilar, Charos... (Güntekin, 2011, s. 104)”

Türkiye Türkçesinde zamanı hoş, eğlenceli geçirmek anlamında “eğlenmek” fiili kullanılır. Bu fiilden türemiş “eğlence” sözcüğü de zamanı neşeli, sevinçle geçirmeye yarayan şeyi veya yeri, toplantıyı, ziyafeti anlatmak için kullanılır. Güntekin, söz konusu romanda “gönül eğlencesi” tabirinden yararlanırken, çok bir nazik alt anlamı nitelendirir. Kenan'la Lamia arasındaki ilişkiyi “gönülleri sevindiren, belki mutlu eden eğlence”, “zaman geçirme edimi” olarak betimler. “Eğlence” kelimesinin Özbek Türkçesindeki eşdeğeri “ko'ngilxushlik” sözcüğüdür. Ancak “ko'ngilxushlik” kelimesi negatif anlam taşıdığından dolayı, mütercim Özbek Türkçesinin söz dağarcığından yararlanarak “ermak” kelimesini kullanır. “Ermak” kelimesi zamanı eğlenceli, usanmadan geçirmeye yarayan her türlü şeyi, genelde ay çekirdeği, çerez gibileri anlatır. Ama mütercimnin girişimi sonucunda Özbek Türkçesindeki “ermak” kelimesi yeni metaforik anlam edinir. Çünkü aslında Özbek Türkçesinde aşkla ilgili bu gibi yalan ilişkiler “o'yin” (oyun) kelimesi ile verilir ki, tercüman bu sözcükten de oldukça istifade eder. Karşılaştırmız:

“Bu aşk değil Kınalı Yapıncak... Biraz ince bir gönül eğlencesi, bir heyecan oyuncuğu... (Güntekin, 1980, s. 276)”

“Bu sevgi emas, bu savdo emas, Charos... Bir oz nozik bir ko'ngil ermagi, bir hayajon o'yinchog'i... (Güntekin, 2011, s. 256)”

“Bu üç aylık küçük eğlence bütün bir hayatı baştan başa kaplayan uzun, derin aşklardan daha tatlıdır... (Güntekin, 1980, s. 123)”

“Lamia... Lekin bu ko'ngil o'yinlari butun bir yoz bo'yi bizni sevgidan ham ziyoda mas'ud etdi (Güntekin, 2011, s. 103).”

Güntekin aşıklık ilişkisi anlamında, duruma uygun olarak “heyecan oyuncuğu” metaforuna başvuruyor. Yani erkek ile kız arasındaki yakın ilişkinin heyecan uyandırmasını göz önünde bulundurup, bununla birlikte bu ilişkinin yüzeysel ve sahte olduğuna okuyucunun dikkatini çekip “heyecan oyuncuğu” diye değerlendirir. Aynı zamanda “oyunchoq” sözcüğünün Özbek Türkçesinde de aynı yan anlamda kullanılmasından dolayı mütercimın tercümesi, yazarı fikrini tam olarak ifade etmiştir, diyebiliriz.

Tercüman “gönül eğlencesi” anlamında “ko'ngil xursandchiligi” - “gönül sevinci” ifadesini kullanır ki, bu kullanımı da mütercimın mahareti olarak değerlendirebilir. Çünkü Türkiye Türkçesinin üslup olanağı “masum bir gönül eğlencesi” (ma'sum, beayb, pok ko'ngilxushlik) ifadesinin kullanımına izin verir. Ama bu tamlamanın Özbek Türkçesine kelimesi kelimesine çevirilmesi roman uslubunda biçimsel yanlışlıkları oluşturur. Yukarıda belirtildiği gibi, “ko'ngilxushlik” kelimesi okurda tamamen olumsuz etki uyandırdığından dolayı, tercüman bu metaforu “ma'sum köngil xursandchiligi” – “masum gönül sevinci” biçiminde çevirerek doğru yolu seçmiştir:

“Şimdi kendi dudaklarınla bana cevap ver... Beni sevmiyorsun değil mi? Bu, sadece masum bir gönül eğlencesinden ibaret (Güntekin, 1980, s. 125).”

“Endi o'z dudoqlaringla menga javob ber... Meni sevmaysan, shunday emasmi, Lamia? Bu shunchaki ma'sum bir ko'ngil xursandchiligidan iborat... (Güntekin, 2011, s. 105)”

SONUÇ

Metafor, ana dil konuşurlarının dünya hakkındaki düşüncelerini yansıtmaya usullarından biri olarak incelebilir. Çünkü metaforda dilin ait olduğu millî kültürü doğrudan yansıtan ekstralinguistik kapsam mevcuttur.

Metafor, olay nesnelarını algılamasının genel usulleriden biri olup, kelimelerin yeni anlamlarını oluşturma kaynağı, imgesel nutuk veya manzum nutkun sabit kayhağıdır. Dolayısıyla metafor bilişsel, nominatif, niteleyici ve edebî işlevler yapar.

Standart metafor ve edebî metaforun semantik işlemlerin ilkeleri bakımından benzer olduğu, ikisinin kullanım çerçevesi kendi aralarında kesişici olduğu, bir de iki metafor arasında geçilemeyen bir sınırın olmadığı onları bir nesne olarak inceleme olanağını göstermektedir.

Millî-kültürel özelliğı barındıran birim sayılan metaforu çevirme işi, tercümandan fon bilimlerini³ araştırma, ana dil ve erek dil konuşurları dünya görüşünü, kendine özgü özelliklerini ifade eden tarihsel, kültürel, ulusal değerlerini incelemeyi talep eder.

Kaynak ve erek dillerdeki imgeler dizgesindeki benzerlikler mecaz anlamlı kelimeleri, erek dilde tıpatıp verebilme imkanı yaratır ve tercümanın işini oldukça hafifletir. Bununla birlikte aynı zamanda eserin özgün imgeli ifadeler dizgesi tercümana en çok zorluk yaşatan alan olması, onların çeviri kalitesi tercümanın hissetme ve hayal etme yeteneğine tamamen bağılıdır. Her imge bireysel, eşsiz, özgün olması nedeniyle ayrı bir yaklaşım arz eder. Tercümanın söz konusu vazifesi kaynak ve erek dildeki metaforun aslında dilin dışında mevcut olan, fakat iletişim sırasında gerçekleşen, ana dil konuşurlarının dünya görüşleri dizgesi, hayal gücü, değerlendirme ölçütleri ile ilgili olmasıyla güçleşir.

Çeviri evrelerinde tercüman tarafından metaforu algılama sorunu meydana geleceğine dair hiçbir kuşku yoktur. Çünkü tercüman, kaynak dildeki yazarın metnini eksiksiz algılayıp ana fikrini erek dilde iletibilmelidir. Çeviri, bir dilin sözcükleri (sembol)ini diğere dile kelime kelimesine aktarma eylemi değil, belki kaynak dildeki konuşma faaliyetinin, düşünce tarzının erek dilde yeniden oluşturulmasının özgün bir şeklidir. Böylece çeviri, ana metni anlamaya dayalı bilişsel etkinlik olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla, kaynak metni algılama sürecinde metnin millî özelliklerini tespit etmek oldukça önemlidir.

³ Kaynak eserin ait olduğu milletin tarihi, kültürü, gelenek ve görenekleri, yaşam tarzı vd. durumlarını inceleyen çeviribilim alt alanı (arkaplan bilgileri).

Tercümanın işlevi, kaynak metindeki yazarın ana fikrini, dünya görüşündeki kişisel özelliklerini, metaforik tasavvurunu erek dilde yeniden oluşturmaktan ibarettir. Bu amaca ulaşmak için kaynak metindeki tüm öğelerin yapısal-mantiki irtibatını anlamak ve tercümede onları yansıtmak büyük bir önem taşımaktadır. Tecrübeli mütercim, yazarın amacını olduğu gibi erek metinde yansıtmaya çalışmalı, metnin yapısal-mantiki ilişkisini ve bilişsel kapsamını canlandırmaya çaba göstermelidir.

Güntekin'in *Dudaktan Kalbe* romanındaki metaforların Özbek Türkçesine çevrilmesinde aşağıdaki usuller kullanılmıştır:

1. Romandaki metaforların büyük bir kısmı Özbek Türkçesine tıpatıp çevrilmiştir. Kaynak ve erek dillerdeki eşdeğer kelimeler Özbek okuru bakışı ve Türk yazarı ifadesi açısından uygun olması sebebiyle lisani metaforların yanamları çeviride kusursuz ifadelendirilmiştir.

2. Eserdeki kimi metaforlar Özbek Türkçesine çevrildiğinde metaforluk özelliğini kaybetmiş, bu durum da Özbek Türkçesinin dil özelliklerinden dolayı ortaya çıkmıştır.

3. Eserdeki bazı metaforların aktarılmasında tercüman Özbek Türkçesindeki anlam bakımından eşdeğer olan diğer dil birimlerini kullanmıştır. Böylece kaynak metinde kullanılan metaforların erek dilde sağlam verilmesi sağlanmıştır.

4. Mütercim kaynak metinde metaforik anlamda kullanılan sözcüklerin Özbek Türkçesindeki eşdeğer karşılığında yararlanırken yazarın amacı ve fikrini tercümede başarılı bir şekilde ifade edebilmiştir.

5. Kaynak metindeki metaforik anlam taşıyan bazı kelimelerin Özbek Türkçesindeki yalancı eşdeğeri kullanıldığından dolayı erek metinde yanlış çevrilere rastlanır.

Genel olarak Miraziz Azzam tarafından yapılan roman çevirisini Özbek-Türk edebî ilişkilerini sağlamlaştırma yolunda atılan büyük bir adım olarak değerlendirmek mümkündür. Tercüman, Güntekin romanını çevirirken kendi yazarlık maharetini gösterebilmiştir.

KAYNAKÇA

Abdullayev, Sh. (2006). *Tarjima asarlarda frazeologizmlar semantikasi*. Taşkent: Fan.

- Arutyunova, N. (1999). *Yazık i mir cheloveka*. Moskva: Yazıkı russkoy kulturi.
- Aydın, T. (2018). Lakoff ve Johnson'ın metafor kuramı ve Eski Türkçe ile Orta Türkçede birleşik fiillerde yük metaforu. <http://acikerisim.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/14076> (erişim 18.04.2018)
- Baranov, A. (1991). *Russkaya politicheskaya metafora*. Moskva: Institut russkogo yazıka.
- Baranov, A. (2014). *Deskriptornaya teoriya metafori*. Moskva: Yazıkı slayanskoy kulturi.
- Baranov, A. ve Karaulov, Y. (1994). *Slovar russkix politicheskix metafor*. Moskva: Nauka.
- Blek, M. (1990). Metafora. *Teoriya metafori*. Moskva: Nauka. s. 153-172.
- Bulut, K. İ. ve Altıntaş, O. (2006). Çağdaş Sanatta Metaforik Düşünce. *IDIL*, 2016, Cilt 5, Sayı 20, Volume 5, Issue 20. <http://www.idildergisi.com/makale/pdf/1450796180.pdf>
- Büyük Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: TDK.
- Büyük Türkçe Sözlük* (2019). http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cb778af77b782.04291292 (Erişim 14.01.2019)
- Büyük Türkçe Sözlük* (2019). http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cb778d35979b5.85971206 (Erişim 14.01.2019)
- Demyankov V. (1994). Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost interpretiruyemogo podxoda. *Voprosı yazıkoznaniya*. № 4.
- Guntekin, R. N. (2011). *Muhabbat simfoniyasi (M. Azzam çev.)*. Taşkent: Şarqiyokori yayınları.
- Güntekin, R. N. (1980). *Dudaktan Kalbe*. Ankara: İstanbul: İnkılâp ve aka Basimevi.
- Hudoyberganova, Z. (1999). Har sozning oz ormi bor. *Yoshlik*, № 6, 36.
- Hudoyberganova, Z. (2001). Tarjima mahorati. *Yoshlik*, № 5-6, 34.

- Hudoyberganova, Z. (2016). *Tarjima metodologiyasi*. Toshkent: TDSHI.
- Isamuxamedova, N. (2007). *Stilisticheskaya adekvatnost peregoda xudojestvennogo teksta: (na materiale proizvedeniya na angliyskom yazıke i ix perevodov na russkiy i uzbekskiy yazıki): avtoferat dissertatsii na soıckaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskix nauk*. Tashkent.
- İbrohimova, Sh. (2010). *Odil Yakubov romanlaridagi milliylikning turkça tarjimalarda aks etishi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Taşkent.
- İsomiddinov, Z. (1980). Aldoqçı sozlar bilan bahis. *Tarjima sanati*, Kitap V, 85-98.
- Kahhar, T. (2009). Türkçe'den Özbekçe'ye ve Özbekçe'den Türkçe'ye çeviri meseleleri. *Kardeş kalemler*, № 33 Eylül, 88-92.
- Kubryakova, Y. (1994). Nachalnie etapy stanovleniya kognitivizma: lingvistika - psixologiya - kognitivnaya nauka. *Voprosı yaztkoznaniya*. № 4.
- Kubryakova, Y. (1999). Semantika v kognitivnoy lingvistike. *Izvestiya AN. Ser. literaturi i yazıka*. t. 58, № 5-6.
- Kubryakova, Y. (2004). Yazık i znaniye: Na puti polucheniya znaniy o yazıke: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. *Rol yazıka v poznanii mira / RAN IYa. — M.: Yazıki slavyanskoy kulturi*.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. ve Johnson M. (2015). *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil* (Hazırlayan ve Türkçeye Çeviren Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Morgan, G. (1997). *Images in organizations* (2nd Ed.). Thousand Oaks, London: Sage Publications.
- Murzin, L. (1972). Obrazovaniye metafor i metonimiy kak rezultat derivatsii predlojeniya (k postanovke voprosa). *Aktuelnye problemu leksikologii i leksikografii*. Perm. S. 362-367.

- Ormanova, N. (2008). *Tarjimada tarihiy-arkxaik leksikani aks ettirish prinsiplari va tarjima aniqligi*. Yayınlanmamış doktora tezi özeti, Taşkent.
- Salomov, G. (1957). *Maqol, matal va idiomalar tarjimasi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
- Salomov, G. (1960). *Badiiy tarjimaning leksik-frazeologik masalalari*. Toshkent: Fan.
- Salomov, G. (1963). *Rus tilidan o'zbek tiliga maqol-matallar tarjimasi*. Toshkent: Fan.
- Salomov, G. (1964). *Til va tarjima*. Toshkent: Fan.
- Salomov, G. (1978). *Tarjimon mahorati*. Toshkent: Fan.
- Salomov, G. (1979). *Do'stlik ko'priklari*. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Salomov, G. (1980). *Badiiy tarjima va adabiy tahrir problemalari*. Toshkent: ToshDU nashriyoti.
- Salomov, G. (1981). *Tarjima tashvishlari*. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot nashriyoti.
- Salomov, G. (1982). *Adabiy an'ana va badiiy tarjima problemalari*. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot nashriyoti.
- Salomov, G. (1983). *Tarjima nazariyasi asoslari*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 1983.
- Sharipov, J. (1957). *Badiiy tarjimaning ba'zi masalalari*. Toshkent: O'qituvchi.
- Sharipov, J. (1965). *O'zbekistonda tarjima tarixidan*. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Sharipov, J. (1972). *Badiiy tarjimalar va mohir tarjimonlar*. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Sklyarevskaya, G. (1993). *Metafora v sisteme yazıka*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Söylemez, O. (2005). *Türk Dünyası Edebiyatları: Roman*. (s. 170-181). Ankara: Akçağ yayınları.

- Teliya, V. (1977). O nominativnom aspekte leksicheskoy semantiki. *Problemi znacheniya v sovremennoy lingvistike*. Moskva: Nauka. S. 192-194.
- Teliya, V. (1986). *Konnotativnyy aspekt semantiki nominativnix yedinits*. Moskva: Nauka.
- Tepebaşılı, F. (2013). *Metafor Yazıları*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Tezcan, R. ve Güneş, C. (2017). Metafor Nedir, Ne Değildir. *Metaforlar ve Eğitimde Metaforik Çalışmalar İçin Bir Uygulama Rehberi*. Ankara: Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. Ltd. Şti.
- Xomskiy, N. (1972). *Yazık i mışhleniye. Perevod s angliyskogo B.Yu. Gorodetskogo*. Moskva: Izd. MGU.

Makale Künyesi (Derleme): Uzer, E. (2019). $K^2\dot{W}L^2$ Çor yazıtı ve yazıtta yer alan bazı sözcükler üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 165-175.

$K^2\dot{W}L^2$ ÇOR YAZITI VE YAZITTA YER ALAN BAZI SÖZCÜKLER ÜZERİNE

Emre UZER¹

ÖZET

Bu çalışmada Moğolistan'da bulunan ve Köktürk Kağanlığına ait yazıtlardan olan $K^2\dot{W}L^2$ Çor yazıtı hakkında genel bir değerlendirmeye yer verilmiş ve yazıt içeriği ile ilgili özellikle ihtilafli konulara eğilen araştırmalara değinilmiştir. $K^2\dot{W}L^2$ Çor yazıtı, başta yazıt kahramanının/kahramanlarının adı ile kimliği olmak üzere yazıt içerisinde geçen ve araştırmacılarca farklı şekillerde okunup anlamlandırılan *YGR* sözcüğü ve *oplayu teg-* söz öbeği üzerinde okuma /anlamlandırma hususunda fikir birliğine varılmış değildir. $K^2\dot{W}L^2$ Çor da dâhil olmak üzere diğer yazıtlar üzerindeki çalışmalar da sürmektedir ve görünen o ki tüm sorunlar halledilene kadar da sürecektir. Çalışmada, $K^2\dot{W}L^2$, *oplayu teg-* ve *YGR* ifadeleri ayrı başlıklar altında ele alınmış, her başlık altında söz konusu ifade ile ilgili fikir beyan eden araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmada, $K^2\dot{W}L^2$ Çor yazıtı özelinde yazıtların son sözlerini henüz söylemedikleri, karanlıkta kalan noktaların yeni araştırmalarla aydınlığa çıkarılmaları gerektiği ifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Orhon Yazıtları, $K^2\dot{W}L^2$ Çor, Köktürk Kağanlığı.

SOME WORDS IN $K^2\dot{W}L^2$ ÇOR INSCRIPTION

ABSTRACT

In this study, a general evaluation of $K^2\dot{W}L^2$ Çor inscription, which is one of the inscriptions of Köktürk Khanate found in Mongolia, was given. $K^2\dot{W}L^2$ Çor inscription, in the name and the identity of the inscription hero / heroes in the inscription and the researchers in different ways to read and understand the *YGR* word and *oplayu teg-* word on the phrase is not agreed to read / meaning. Studies on other inscriptions, including $K^2\dot{W}L^2$ Çor, are also underway, and it seems that it will continue until all the problems are solved. In this study, $K^2\dot{W}L^2$, *oplayu teg-* and *YGR* expressions are discussed under different headings, and the opinions of the researchers who expressed their opinions about each expression are given under

¹ Çukurova Üniversitesi, Doktora Öğrencisi. emreuzerr@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2746-0050>

each topic. In the study, it was stated that the inscriptions in the K²WL² Çor inscription did not say the last words and that the remaining points in the dark should be brought to light.

Key words: Orhon inscription, K²WL² Çor, Kokturks.

GİRİŞ

Moğolistan'da bulunan II. Türk Kağanlığına ait yazıtlardan biri olan K²WL² Çor ya da batılı araştırmacıların yazıtın bulunduğu yer itibarıyla verdikleri isimle *İhe Hüşötü* yazıtı; yine II. Türk Kağanlığına ait üç büyük yazıtla (K²WL² Tegin Bilge Kağan, Tunyukuk) kıyaslarsak nispeten küçük sayılabilirse de başta ismi olmak üzere kimliği/kimlikleri, yazıt yazarı/yazarlarının kimliği, ne zaman dikildiği, isminin okunması/anlamlanması, yazıt içeriğindeki bazı tabirlerin okunması/anlamlanması gibi bazıları çözülmüş, bazıları ise henüz aydınlığa kavuşmamış problemleri, söz konusu yazıtın boyunu aşmış durumdadır.

1912 yılında Kotwicz tarafından Moğolistan'ın başkenti Ulan-Batur'un 200 km güneybatısında, Töv Aymag sınırları içerisinde, Delgerhan Sum'unun 30 km kuzeyinde, Ikhe-Khushotu denilen yerde bulunmuştur (Aydın, 2017, s. 128). Yazıt bugün, dikildiği yerdedir. Yazıtta 30 satır bulunmakla birlikte 29. Satır tamamen silik durumdadır. Son satır ise batı yüzünün alt bölümüne yatay olarak yazılmıştır (Aydın, 2017, s. 128). Yazıt, ilk kez Kotwicz-Samoyloviç tarafından 1928 yılında bütünüyle yayımlanmıştır. Diğer metin yayını yapanlar ise tarih sırasıyla: H. N. Orkun (1936), S. Ye. Malov (1959), T. Tekin (1968, 2000), G. Aydarov (1970-71), G. Clauson-E. Trjarski (1973), L. Bold (1990), E. Recebov-Y. Memmedov (1993), T. Hayashi-T. Osawa (1999), Karcavbay (2003), A. Berta (2004), M. Joldasbekov-K. Sartkojaualı (2005), H. Şirin User (2009), M. Ölmez (2012), E. Aydın (2012), O. Mert (2015) tarafından yapılmıştır (Aydın, 2017, s. 128). Bunun dışında yazıttaki çeşitli konuları ve problemleri işleyen makaleler de yayımlanmış ve yayımlanmaya da devam etmektedir.

Yazıtın dikiliş tarihi kesin olarak belirlenememiş olmakla birlikte araştırmacılar arasında 722-723 yılları arasında uzlaşmış olduğu görülmektedir. Clauson-Trijarski 722 yılını verir ve K²WL²Tigin ve Bilge Kağan anıtından biraz daha eski olduğunu söyler (Clauson-Trijarski, 2017, s. 58). Berta, 720-725 yılları arasında işaret eder ve K²WL² Tegin Bilge Kağan ve Tunyukuk'tan eski olduğunu belirtir (Berta, 2010, s. 15). Aydın ise bir tarih vermez ve bu tarihin belirsiz olduğunu söyler (Aydın, 2017, s. 132). Ölmez, 722-723 tarihini verir

(Ölmez, 2015, s. 216). Yazıtla ilgili son metin yayını yapan O. Mert bu hususta herhangi bir bilgi vermemiştir.

1. Yazıtın İçeriği

Yazıtta Kapgan Kağan döneminden başlayarak K²W¹L² Çor ya da K²W¹L² Çor'ların hayatı ele alınır. Demir Kapıg'dan Yinçü Ögüz'e kadar yaptığı/yaptıkları seferler, daha çocukken avda gösterdiği/gösterdikleri başarılar sıralanır. Tokuz Oguzlar'a, Kitanlar'a ve öteki komşu kavimlere karşı savaşları, bu savaşlarda hangi atlara bindiği/bindikleri belirtilir (Aydın, 2014, s. 33).

Aydın'a göre yazıtta işlenen olaylar ana hatlarıyla şu şekildedir:

1. Sagır(?) Çulug(?) ile mücadele (5. satır)
2. Keçen'deki mücadele (10. satır)
3. Beşbalık'taki 4 savaş (11. satır)
4. Tarduşları düzene sokup örgütleme (14. satır)
5. Türgeş halkını düzene sokup örgütleme (15. satır)
6. Demir Kapı'ya gidiş, Tezik (Tacik?)lerle mücadele (15. satır)
7. Dokuz Oguzlarla 7 savaş (16. satır)
8. Kitan ve Tatabırlarla mücadele (17. satır)
9. Karluklarla Tes Irmağı'ndaki mücadele (18. satır)
10. Karluklarla başka bir savaş (19-20 ve 21-22. satırlar)
11. Yazıt kahramanının, Karluklarla yapılan savaş sırasında ölümü (23. satır) (Aydın, 2017, s. 128).

Clauson-Trijarski, şimdiye kadar yazıtın tamamının K²W¹L² Çor adındaki bir kişinin hayatının konu edildiğinin zannedildiğini, ancak dikkatli analiz edilirse K²W¹L² Çor'un bir ad değil bir lakap olduğu ve yazıtın iki hatta üç K²W¹L² Çor sanını kullanan kişilerin hayatını konu ettiğini düşünürler (Clauson-Trijarski, 2017, s. 51). Osman Fikri Sertkaya da "Köl Tegin mi Kül Tigin mi?" isimli makalesinde satır arasında birden fazla K²W¹L² Çor varlığını kabul ettiğini belirtmiştir (Sertkaya, 1985, s. 128). Biz de son satırlara gelene kadar birçok savaşın anlatıldığı kahramanın son satırlarda küçüklüğüne dönüp ilk avının anlatılmasının garip olduğu düşüncesiyle en az iki K²W¹L² Çor'un yaşamının yazıtta yer bulduğuna inanıyoruz.

Clauson-Trijarski'ye göre 1-3. satırlarda Koca K²WL² Çor'un hayatı ve ölümü anlatılır. I. K²WL² Çor 7. yüzyılın ortalarında doğmuş, İltiş Kağan tarafından 693 yılından önce yüksek görevlere getirilmiş ve 716 yılından önce ölmüştür (Clauson-Trijarski, 2017, s. 55).

4. satırdan 17. satıra kadar ise II. K²WL² Çor'un hayatı anlatılır ve mantıksal olarak II. K²WL² Çor birincinin oğlu olmalıdır. 7. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş olmalıdır. Onun, 710 yılındaki Az'lara karşı, büyük bir ihtimalle 711'de Türgeş'lere karşı, 711 veya 712'deki Temir Kapıg'a düzenlenen sefere, 714'te Beşbalık'a, 715'te Oğuzlar'a karşı savaşa, 721 ve belki de 722 veya 723'te Kitan ve Tatabılar'a karşı düzenlenen seferlere katıldığına kesin gözüyle bakılır ve yazıtta ölümü hakkında herhangi bir kayıt olmadığına göre büyük ihtimalle yazıt dikilirken yaşıyor olduğu iddia edilir (Clauson-Trijarski, 2017, s. 58). Hatta II. K²WL² Çor'un Bilge Kağan yazıtında anlatılan, Bilge Kağan tahta çıkarken Tarduşlar'ın başında bulunan K²WL² Çor'un, K²WL² Çor yazıtının II. K²WL² Çor'u olduğu tezi de bu yazıtta savunulur (Clauson-Trijarski, 2017, s. 58).

18. satırdan 23. satıra kadar olan kısım III. K²WL² Çor'un bir hayat hikâyesi kabul edilirse 700 yılından biraz sonra doğmuş olması ve II. K²WL² Çor'un oğlu olması gerektiği belirtilir (Clauson-Trijarski, 2017, s. 58). Toplam olarak 3 yıl süren Karluklar'la savaş bu satırlarda detaylı olarak tasvir edilir. III. K²WL² Çor'un son savaşı ve ölümü 23. satırda anlatılır. Bunun nerede ve nasıl olduğu bilinmemekle beraber 17. satırda anlatılan Kitani ve Tatabılar'a karşı savaşın 721,722 veya 723 yılında olduğu kabul edilir, bu tarihten kısa bir süre sonra yoğ ile ölüm anı arasındaki bir yıllık zaman göz önüne alınırsa kısa bir süre önce öldüğü kabul edilebilir. Ve yoğ töreninin kraliyet prensleri tarafından organize edildiği düşünüldüğünde K²WL² Çor'un kağanın ailesine evlilik yoluyla akraba olduğunu, aksi takdirde bu kadar yüksek seviyedeki kimselerin onun yoğ törenine katılmayacaklarını altı çizilir (Clauson-Trijarski, 2017, s. 58).

2. Yazıtta Yer Alan ve Okuma/Anlamlandırma Farklılığı Bulunan Sözcük ve Söz Öbekleri

2.1. K²WL²

Yazıt kahramanı veya kahramanlarının kimliği, sıradan asker mi yoksa komutan mı olduğu/oldukları, doğum-ölüm tarihleri ve yazıtlarının dikiliş tarihleri hakkında kesin hüküm vermemiz mümkün olmamakla birlikte yazıtla ilgili problemler de yalnızca bununla sınırlı değildir. Yazıt kahramanının adı, yazıt içerisinde birkaç yerde geçen *oplayu teg-* söz öbeği ve araştırmacılar tarafından farklı okunmuş ve

farklı anlamlar verilmiş YGR ile ifade edilen sözcük hâlihazırda karşımızda sorun olarak durmaktadır. Bunlardan ilki ve belki de yazıtların çözüldüğü zamandan beri araştırmacıları çeşitli zamanlarda uğraştıran ve kesin olarak sonuca henüz bağlanamayan yazıtlarda **K²Wl²** şeklinde harf çevrimi yapılan ve hem kül hem de *köl* okunmasına izin veren, okunma çeşitliliği dışında anlamı üzerinde de tam bir anlaşma sağlanamayan sözcüktür.

Sözcük üzerindeki ilk değerlendirmeyi Kâşgarlı Mahmud yapar. Divanu Lugâti't-Türk'te *Köl İrkin* adından hareketle köl “göl” ile ilişkilendirir ve *Köl İrkin* unvanının anlamını da “Onun aklı birikmiş bir göle benzer” olarak verir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018, s. 53).

Yazıtları çözümlen kişi olan Vilhelm Thomsen, ilk başta Farsça gül ile özdeşleştirme eğilimindedir ve *kül*'e “çiçek” denebilir mi diye sorar? Ancak daha sonraları Farsça *gul*'dan alıntının bu dönemde yazıtlarda olamayacağını söyler ve *Kül* ismini, ‘*yiğit, kahraman*’ anlamına gelen *külig* sözcüğüne bağlamanın daha gerçekçi olduğunu iddia eder (Thomsen, 2011, s. 73).

Louis Bazin *Köl Tigin, mi Kül Tigin mi?* adlı makalesinde Barthold'un 1926 yılında vermiş olduğu on iki konferanstan birinde Gardizi'nin eserinde sözcüğün *Kür Tegin* olarak geçtiğini belirterek bir *r/l* değişimi olduğunu savunduğunu söyler ve sözcüğe “*cesur, sebaatkar, güçlü adam*” anlamlarını verdiğini söyler. Barthold'un *kül* sözcüğünü *kür* ile bir ve aynı olarak kabul ettiğini işaret eder (Bazin, 2016, s. 210).

Gerard Clauson 1972'de Kâşgarlı'nın sözcüğe *köl* “*su birikintisi, göl*” anlamı vermesini mantık dışı bulur ve özel ya da unvan olarak gördüğü sözcüğü *kül* şeklinde okur, sözcüğün Çin karakterlerinde *k'üe* biçiminde, Orta Çince'de ise *kiwat* şeklinde transkribe edildiğini, vokalın /ö/ değil /ü/ olması ihtimalinin kuvvetli olduğunu belirtir (Clauson, 1972, s. 225, 715).

Louis Bazin, Kâşgarlı'nın *kür*'ü *kül* ile karıştırmış olamayacağını *kül* ile *kür*'ün bir ve aynı sözcük olma ihtimalinin bulunmadığını, birden fazla heceli sözcüklerde *r/l* değişimi olsa da tek heceli sözcüklerin sonunda bir *r/l* değişiminden söz edilemeyeceğini söyler (Bazin, 2016, s. 211). Ayrıca, Clauson'un bir liderin zekâsını gölle kıyaslamayı ‘*mantıksız*’ bulmasını da eleştirir. Asya kültürlerinde, Türk-Moğol dünyasında geniş su birikintisi adlarının bir insanın gücünü ve aklını betimlemede kullanıldığı örnekleri verir. Örneğin; Moğolların “*deniz*” anlamındaki *Lama*'yı, Cengiz Han'ın adının en olası etimolojisinin Uyurcadan ödünçlenen *tiyiz/teyiz* “*deniz*” sözcüğüne dayandığını, ayrıca Farsça *dâryâ* ve Arapça *kâmûs*'ün

insan vasıflarına atıfta bulunmak için kullanılabileceğini ifade eder ve Kâşgarlı'nın görüşünün çağdaşları tarafından anlaşıldığını belirtir (Bazin, 2016, s. 212).

Bazin sonuç olarak sözcüğü /ö/ ile *Köl Tegin* okur ve Kâşgarlı'nın tanımları doğrultusunda *köl*'ün "*geniş su birikintisi, göl*" anlamına geldiğini belirtir (Bazin, 2016, s. 213). Bazin aynı şekilde *K²Wl² Çor* yazıtındaki *K²Wl²*'ü de /ö/ ile okuyarak yazıtlardaki grafik sisteminin çift sesleri göstermediğini belirtir. İsmi *Köl-İç Çor* şeklinde ifade edilerek *İç Buyruk "İçerideki Memur"* dan hareketle "*İçerinin Köl Çor'u*" olarak anlamlandırır (Bazin, 2016, s. 213).

Aşağıda kendi görüşüne değinilecek olan Bilge Özkan Nalbant, kendi görüşünden önce Ahmet Temir ve Sema Barutçu'nun konu hakkındaki benzer görüşlerini verir. Ahmet Temir, Türkçe *Kül Tegin*, Moğolca *Otçigin* karşıtlığını kurar ve "*ateş prens*" anlamını verir. Sema B. Özönder bu aynılığı etimolojik olarak destekler ve Türkçe *köny-* "*yanmak*" fiili ile ilişkilendirir. *Köny-* fiilinin **kö-* "*yanmak*" fiilinden yapılmış olabileceğini savunan Özönder, *Köl* ünvanını da *-l* ile genişletilmiş ad sayar. Sözcüğün bugün *Kül* biçiminde kullanılmasını ise ön ünlülü /k/ sesinin yuvarlak ünlüleri darlaştırıcı etkisine bağlar (Özkan Nalbant, 2018, s. 156).

Osman F. Sertkaya; *kül* yerine *köl*, *Kül Tegin* yerine *Köl Tegin* okunuşunu benimser ve bu okuyuş için üç hususu kuvvetli deliller olarak sayar:

1. Çince metindeki *Kök (Gök) Tegin = Köl (Göl) Tigin*
2. Divânü Lugâti't Türk'te sözcüğün *köl (Göl)* şeklinde yer alması.
3. Oğuz Kağan'ın evlatlarında olduğu gibi *köl (Göl)* sözcüğünün şahıs ismi olarak kullanılabilceği (Sertkaya, 1985, s. 133).

Mehmet Ölmez; Bazin ve Temir'in açıklamalarını göz ardı etmemekle birlikte Sinoloji verilerine de bakmakta yarar görerek Çince ile ilgisi çok eskiye giden, bugün Mandarin Çincesinde söz sonunda kaybolmuş */-gk/, /-l/* gibi sesleri koruyan Korece'de *kül/köl* sözcüğünün bugün *gwel/kwel* olarak yer aldığını, Korece */-we-/* nin ise Çince'de */-u-/* ya denk geldiğini söyler. Eğer Korece ve Eski Çince örnekleri göz önüne alırsak *kül* okunması gerektiğini söyler (Ölmez, 2011, s. 633). Ölmez ayrıca Doerfer'in 1993-1994 yılında Moğolca dersinde yaptığı bir açıklamayı da ekler. Doerfer'e göre; Temir'in açıklamasında gözden kaçan husus olarak Moğolcada "*prens*" sözcüğünün *tigin* olmayıp *tegin* olmasıdır. Dolayısıyla **tigin* > **çigin* açıklamasına ihtiyatla yaklaşılmalıdır (Ölmez, 2011, s. 633).

Konu hakkında çok yakın bir tarihte, 2018 yılında bir çalışma yapan Bilge Özkan Nalbant ise Barthold'un *kül-kür* ayrılığı dışındaki tüm görüşleri reddeder. Kâşgarlı Mahmud'un hem *Köl* hem de İrkin sözcüklerini yanlış tanımladığını, *İrkin*'in Clauson'a göre "*bir yerde toplanmış*" anlamı dışında Kağan'dan aşağı beyden yukarı bir kabile unvanı taşıdığını aktarır. Kâşgarlı'nın yanlışının bu okunuşu aynı ama anlamları farklı iki sözcüğün birbirine karıştırması olduğunu düşünür, ardından kendi görüşünü verir (Özkan Nalbant, 2018, s. 157). Nalbant, İbrahim Kafesoğlu'nun İslam kaynaklarından yararlanarak aktardığı bilgiye göre *Köl-Çor*'un İslam kaynaklarında *Kür-Sül* olarak geçtiğini ve *kül-kür*, *çor-sül* sözcüklerinin her ikisinde de *r-l* değişimi olduğunu söyler. Araştırmacıya göre farklı kök olduğu varsayılan *kür-kül/köl* sözcükleri aynı kökten ve *r-l* değişimi ile oluşmuştur (Özkan Nalbant, 2018, s. 159). Bazin'in *r-l* değişiminin tek heceli sözcüklerde olamayacağı itirazına rağmen bu değişimin varlığının şu örneklerle tespit edilebildiğini söyler: Tuva I'de *arkış eldem-alkış erdem*; Tuva III'te *balbar<barbal, tuğmaklı örmekli<öl- vb* (Özkan Nalbant, 2018, s. 161). Nalbant'a göre *K²Wl² Tëgin* başta olmak üzere farklı bilim adamlarının Çin ve Arap kaynaklarından aktardığı bilgilerden hareketle *kür-kül* okunmasını doğru bulur "*cesur, yiğit*" anlamının verilmesini savunur (Özkan Nalbant, 2018, s. 163).

2.2. Oplayu teg-

Oplayu teg- söz öbeği *K²Wl² Çor* yazıtında altı yerde geçmektedir. Thomsen, *teg-* fiilini "*hücum etmek*" şeklinde anlamlandırmış ancak fiili niteleyen "*oplayu*"nun anlamının bilinmediğini belirtmiştir (Thomsen, 2002, s. 228).

Clauson-Trijarski yayınında *uplyu teg-* okunmuş ve "*sabırsızlıkla hücum etmek*" anlamı verilmiştir. Metin yayınının Notlar bölümünde *uplyu teg-* kalıplaşmış ve bir çeşit "*saldırmak*" anlamına gelen bir ifade tarzıdır denilir. Bu ifade tarzının uzak bir izi Osmanlıcada kullanılan *ofla-* ve *ufla-* fiilleridir; *uflay*'yu "*sabırsızca*" tercüme etmek muhtemel değilse de mümkündür denilmektedir (Clauson-Trijarski, 2017, s. 48).

Fatma-İsa Özkan'ın, söz konusu söz öbeğinin ele alındığı yazıda kendi görüşlerinden önce çeşitli araştırmacıların görüşleri değerlendirilir. James Russel Hamilton'un makalesinden aktarıldığına göre Hamilton 1974'te durum bildiren zarfı konumunda olduğunu ve *oplayu* sözünün *teg-* fiilinin kahramanın hedefine ulaşmasında fiilin niteliğini belirttiğini kaydeder. Hamiltona göre *oplayu* Divānu Lugāti't Türk'te geçen "*yāb yūb*" veya "*yap yap*" şeklinde okunan ve "*düzen, hile; oyun, aldatma*" anlamındaki sözcük ile aynı kökten gelmektedir. Ayrıca çağdaş Altay, Abakan ve Tuva lehçeleri ile

Moğolcadaki “kurnazlık, oyun; düzen, hile” anlamındaki *op* sözcüğünden türeyen *optan-*, *optuğ* örneklerini verdikten sonra *oplayu teg-* söz öbeğinin “*düşmana karşı hileye ve kurnazlığa başvurarak zafer elde etmek*” anlamına geldiğini belirttiği aktarılır (Özkan-Özkan, 2017, s. 208).

Yine Özkan-Özkan Dobrovits’in 2008 yılında söz konusu söz öbeğini *of-* “*of çekmek*”, “*öfke ile saldırmak*” şeklinde düşündüğünü ve kahramanın düşmana hücumunun ne ile (ok, kılıç, mızrak), nasıl yaptığını (atla veya yüz yüze, göğüs göğüse) ve ne şekilde tamamlandığını (iki eri öldürdü) bu formülle tahlil eder. *Playu teg-* Dobrovits’e göre Türklerin bozkır savaş stratejisinde doğa taklidi bir başarıyla göğüs göğüse ve yüz yüze mücadele etmek için yaygın olarak uyguladıkları bir hücum şeklidir (Özkan ve Özkan, 2017, s. 208).

Osman F. Sertkaya *oplayu teg-* üzerine yazdığı makalesinde Talat Tekin’in söz öbeğinin *op* isim köküne dayandığını ve yansıma sözcük olarak görüldüğünü, *oplayu teg-*’in ise “*hızlıca saldırmak*” anlamına geldiğini düşündüğünü belirttiikten sonra kendi açıklamasını verir (Sertkaya, 1985, s. 155). Sertkaya’ya göre *oplayu*’nun morfolojik olarak *op* köküne *la-* isimden fiil yapma ekiyle ve *-u* zarf-fiil ekinin getirilmesi yoluyla oluşmuştur. *Op* isminin ise hayvan adı veya cinsi olarak Divân’da yer aldığını ve Besim Atalay tarafından “*Harman döğmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz*” şeklinde tercüme edildiğini ifade eder (Sertkaya, 1985, s. 158). Sertkaya, bu açıklamaya dayanarak *op* isim kökünün yansıma sözcük değil hayvan adı ve cinsi bildiren bir sözcüğe tekabül ettiğini ve bu hayvanın da *öküz* olduğu iddiasındadır. Söz öbeğinin anlamını da “*öküz gibi saldırmak*” olarak verir (Sertkaya, 1985, s. 159). Herhangi bir yorum getirmeseler de Mehmet Ölmez (Ölmez, 2015, s. 221) “*öküz, boğa gibi saldırmak*”; Erhan Aydın (Aydın, 2017, s. 137) ise “*ileri atılarak hücum etmek*” anlamıyla metin yayınına almıştır.

Konuyla ilgili son araştırmayı yukarıda da değinildiği gibi Fatma – İsa Özkan yapmıştır. 2017 yılındaki araştırmalarında diğer araştırmacıların görüşlerine yer verdikten sonra kendi görüşlerini ifade etmişlerdir. Sertkaya’nın *öküz* açıklamasını *öküzün beslenmek dışında dünyevi bir çabası olmadığını, hantal yapısı ve kaba gücü dışında olumlu çağırışını bulunmadığını* söylerler. Önceki görüşlerin tümüne karşı çıkararak *oplayu*’nun ne yansıma, ne “*hileyle veya savaş stratejisi uygulayarak*” ne de “*öküzce, öküz gibi*” anlamına gelmektedir (Özkan ve Özkan, 2017, s. 211). Onlara göre *oplayu* “*tam, tamamen, bütünüyle, mükemmelen, eksiksiz, hatasız, kusursuz, tam isabet ettirerek, hedefe tam vurarak*” anlamına gelen bir zarftır (Özkan ve

Özkan, 2017 s. 212). Fiilin mükemmel şekilde, şaşmadan yerine getirildiğini ifade eden, yani *teg-* fiilini kuvvetlendiren bir unsur görevindedir denir ve *oplayu*'nun tabanını oluşturan *op/yap*'ın izlerine sonraki yüzyıllarda da rastlandığı belirtilerek Dede Korkut Kitabı'ndan "yap yap yürümek", Uigurica'dan "*ap ayaglıg ap ayagsız ulug kiçig*", "*bilmezler ap nomluk yolug ukarlar*" örnekleri araştırmacıların tezine kanıt olarak sunulur (Özkan ve Özkan, 2017, s. 213). *Playu teg-* söz öbeği "*tam isabetle düşmana ileri atılarak hücum etmek*" olarak anamlandırılıp *yap* isim kökünden *op* biçimine dönüşen ortak bir kökten türemiş kelime grubu olduğu belirtilir (Özkan ve Özkan, 2017, s. 213).

2.3. Y²G²R²

Yazıtın 18. Satırında yer alan ve bugüne kadar araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunup anamlandırılan Y²G²R² ses grubundan oluşan sözcüğün kesin olarak nasıl okunup ne anlam verileceği belirsizliğini korumaktadır. Erhan Aydın'ın 2011 yılındaki bir bildirisine konu olan sözcük, Aydın'ın belirlemesine göre araştırmacıların bir kısmı yalnızca *ygr* ses grubunu göstermekle yetinmiş olup okuma önerisi sunmamakta, bir kısmı ise *yeger*, *yegren*, *yigren*, *yeg er*, *yegirmi erti* vb. şekillerde okumuş ve av hayvanı olduğu düşünüldüğünden "*yabani dişi keçi*", "*yaban keçisi*", "*genç ceylan*" ve "*antilop*" gibi isimler vermişlerdir (Aydın, 2011, s. 227).

Aydın'a göre sözcüğün farklı farklı ve tereddütlü okunmasının sebebi yalnızca K²Wl² Çor yazıtında karşımıza çıkması ve başka hiçbir tarihsel metinde tanıklanamamasıdır. Ancak yedi yaşındaki bir çocuğun er at kazanabilmek için giriştiği avcılık faaliyetinde avlaması kolay "*tavşan*", "*ceylan*" gibi nispeten daha zararsız bir hayvanı avlaması gerektiği düşüncesiyle bu adları verdiklerini öne sürer (Aydın, 2011, s.227). Aydın, Talat Tekin'in gramerinin "Addan Ad Türeten Ekler" başlığı altında +An eki için *yegren* 'kestane rengi at donu'<*yegir* 'ceylan' örneğini verdiğini, yani *yegir* ve *yegren* sözcüklerini aynı kök saydığını belirtir (Aydın, 2011, s. 227).

Clauson da sözlüğünde *yegren* maddesinde sözcük için "*chestnut as the colour of a horses coat*" anlamı verir ve Doerfer'e gönderme yaparak Doerfer'in sözcüğü "*ahu, ceylan*" olarak anamlandırdığını ve Moğolca *cegre*'den alıntı olduğunu düşündüğünü söyler (Clauson, 1972, s. 914).

Arpad Berta, metin yayınında söz konusu sözcüğü *yigren* okur ve "*antilop rengi*" anlamını verir (Berta, 2010, s. 33), Ölmez'de de *yigren* ve "*kestane rengi at*" olarak yer alır (Ölmez, 2015, s. 222). Son

metin yayınlarından birinin sahibi olan Osman Mert ise *yegren* okur , “*doru*” anlamını verir (Mert, 2015, s. 69).

Erhan Aydın yukarıda da bahsedilen bildirisinde diğer bazı araştırmacıların görüşlerine yer verdikten sonra kendi görüşünü belirtmiştir. Aydın, sözcüğü önceki okuma ve anlamlandırmalardan farklı olarak *eygir* okuyup “*kara at*” olarak anlamlandırma önerisini sunar. Sözcüğün Kıpçak dönemi metinlerinde at donu olarak “*kara at*” anlamıyla kullanıldığını, *yegren* biçiminin başka hiçbir tarihi metinde görülmemesinin *yegren* okunamayacağına delil olacağını ve atın eski Türk toplumunda önemli bir yere sahip olduğunu ve av hayvanı olarak görülebilmesinin olası olduğunu söylemiştir (Aydın, 2011, s. 231).

SONUÇ

Yazıt hakkında yukarıda değerlendirilen tüm görüşlere ve metin yayınlarına bakıldığında –ki elbette burada ele alınanlar tüm görüşler değil en çarpıcı olanlardır- yazıt kahramanı gerçekten ‘Kahraman’ gibi görünmekte, ancak ne yazık ki kimliğini sergilemekte oldukça ketum davranmaktadır. Kahramanın kimliği belki de bilerek bu derece anonim tutulmuştur. Önemli olan tek tek kişiler değil yapılan iştir –bu durumda savaşın kazanılması/olağanüstü kahramanlık sergilenmesi-düşüncesi ağır basmış olabilir. Ömürleri at sırtında, savaşlarda geçen bir topluluk için de bu görüş pekâlâ kabul edilebilir görünmektedir. Yukarıda Clauson-Trijarski ve O. F. Sertkaya gibi araştırmacıların tek bir K²Ŵl² Çor değil birden fazla K²Ŵl² Çor olması gerektiği iddialarına yer verilmişti. Biz de yazıtın başında kahramanın yaptığı avlardan bahsedilmesinden, yaptığı savaşlardan, hatta ölümünün anlatılmasından sonra yazıtın son satırlarında 7 yaşındaki ilk avından tekrar söz açılmasının metnin genel gidişatına uymadığından ilk satırda hayatı anlatılan kahramanla son satırlarda ilk avını yapan kahramanın farklı olduğunu düşünüyor ve yazıtta en az iki K²Ŵl² Çor’un hayatına yer verildiğine inanıyoruz. Yukarıda değerlendirilen çalışmalarda *kür-kül/köl* ayrılığında hangisinin geçerli olduğu kesinleşmemekle birlikte araştırmacıların kendi tercihlerine kalmış durumdadır. Aynı durum *oplayu teg-* söz öbeği ve *YGR* sesleriyle ifade edilen sözcük için de geçerlidir. *Playu teg-*’e ne anlam verileceği, *YGR*’nin ise nasıl okunup ne anlam verileceği yine araştırmacıların tercihinde olan bir husustur.

KAYNAKÇA

Aydın, E. (2017). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- Aydın, E. (2011). *Küli Çor Yazıtının 18. Satırındaki YGR Harfleriyle Yazılmış Sözcük Üzerine Düşünceler*. Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı Sempozyumu Bildirileri İstanbul: 225-232.
- Aydın, E. (2011). *Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri*. TDAY Belleten 2, 5-26.
- Aydın, E. (2014). *Küli Çor Yazıtının Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları*. Türklük Bilimi Araştırmaları 35, 31-41.
- Bazin, L. (2016). *Kül Tegin mi Köl Tegin mi?* (Çeviren: Ebru Kabakçı). Dil Araştırmaları 19, 209-214.
- Berta, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin* (Çeviren: Emine Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Clauson, G. - Trijarski, E. (2017). *İhe Hüşötü Yazıtı* (Çeviren: Dr.Mehmet Tütüncü). Düşünce ve Tarih Mayıs 41-56, Haziran 51-60.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ölmez, M. (2015). *Orhon-Uygur Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Ölmez, M. (2011). *Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları*. Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı Sempozyumu Bildirileri İstanbul: 629-640.
- Özkan, F. ve Özkan, İ. (2017). *Köl Tigin ile Köl İç Çor Yazıtlarında Geçen "Oplayu Tegmek" ve "Opulu Kirmek" Sözleri Hakkında*. Halil İnalçık Armağanı 205-215. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Özkan Nalbant, B. (2018). Kür/Kül "Cesur, Kahraman" Sözcüğü Üzerine. *Türk Bilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 35, 155-164.
- Sertkaya, O. F. (1985). *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Thomsen, V. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çeviren: Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Makale Künyesi (Derleme): Çıracı, K. (2019). Konya ili ağızlarına dair bir bibliyografya denemesi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 176-201.

KONYA İLİ AĞIZLARINA DAİR BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Kazım ÇIRACI¹

ÖZET

Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları 19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından Türk dili araştırmalarına sağladığı katkıdan ve daha pek çok önemli nedenlerden ilgiyle sürdürülmüştür. Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında önemli gelişmeler kaydedilmesine rağmen Konya ağızlarının incelenmesi çoğunlukla gözden kaçmış, tamamlanamamıştır. Konya'nın Türkiye'de sınırları en geniş il olmasından kaynaklanan bu durum Türkiye Türkçesi ağızlarının bütününe kapsayan çalışmalarda eksiklik oluşturmaktadır. Bu yazıda Konya ağızlarına dair yapılan çalışmalar kronolojik sırayla sunulacaktır. Yer yer bazı değerlendirmeler de yapılacaktır. Sonuç olarak Konya ağızlarına dair yapılmış çalışmalara topluca bakılması sağlanacak ve Konya'nın Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında üzerindeki önemle durulması gereken illerden olduğu vurgulanacaktır.

Anahtar kelimeler: Konya ağızları, Türkiye Türkçesi ağızları, Türk Dili, Konya.

A BIBLIOGRAPHY TRIAL ON KONYA DIALECTS

ABSTRACT

Turkey Turkish dialects research in the second half of the 19th century to the present day has been maintained the contribution it makes to the local Turkish language research by local and foreign researchers and many of the important reasons. Although important developments are recorded in Turkish dialects of Turkey research of Konya dialects mostly unnoticed, and not completed. Because Konya is the biggest country in Turkey the is lock of research causes deficiency in full scope researches of dialects of Turkey Turkish. In this article, the operations about Konya dialects will be presented in chronological order. In some places, some evaluations will be made. As a result, the researches on the Konya dialect will be covered

¹ Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Öğrencisi. kciraci@student.cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3014-2926>

collectively, and it is going to be strongly emphasized that Konya is very important in researches of Turkish dialects of Turkey.

Key words: Konya dialects, Turkish dialects, Turkish, Konya.

GİRİŞ

XI. yüzyıldan başlayarak Oğuz yurdu olan Anadolu'da en önemli Oğuz yerleşim yerlerinden biri Konya'dır. Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Konya, 1076 yılında Sultan Süleyman Şah tarafından başkent yapılmıştır. 1080 yılında başkent İznik'e nakledilmişse de Konya, Sultan I. Kılıçaslan ile tekrar 1097 yılında başkent olmuş, Karamanoğlu Mehmet Bey'in Konya'yı ele geçirdiği 1277 yılına kadar Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkentliğini yapmıştır. Daha sonra Konya, Karamanoğlu Beyliği'ne de başkentlik yapmıştır (Konyalı, 1964: 39-59). Osmanlı padişahlarından II. Murat'ın 1442 yılında Karamanoğulları hakimiyetine son vermesi ile Konya Osmanlı Devleti'ne geçmiş, Osmalı Devleti'nin önemli vilayetlerinden biri olmuştur. Dolayısıyla Konya Anadolu'da en eski Oğuz illerindedir. Sümer'in XVI. yüzyılda Anadolu'da Oğuz boylarına ait yer adlarına dair verdiği listede, Konya'da 24 Oğuz boyundan Kayı, Bayat, Döğer, Avşar, Beğdili, Karkın, Bayındır, Çavuldur, Çepni, Salur, İğdir, Yıva ve Kınık olmak üzere 13 Oğuz boyunun adını taşıyan toplamda 52 yer vardır (Sümer, 2016: 395-416). *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*'na bakıldığında bu 52 yerin çoğunun aynı Oğuz adları ile bugün de var olduğu görülür. Konya ilinde ayrıca diğer Türk boylarıyla ilgili yer adları da vardır. Örneğin eski Türk boylarından Çiğiller'in adı Konya ilinde Ilgın ve Karapınar ilçelerine bağlı iki köyde geçer. Bu bağlamda ağızların oluşumunda etnik yapının önemli rolü olduğu göz önüne alınırsa Konya ili ağızlarının araştırılması ve bu konuda yapılan araştırmalar oldukça önemlidir. Korkmaz, Anadolu ağızlarının etnik yapı ilişkisi sorunu ele aldığı yazısında, tarihi kaynaklardan, arşiv vesikalarından aldığı sonuçlara ve Anadolu ağızlarına dair karşılaştırmalı çalışmalara dayanarak Anadolu'daki belirli özellikler taşıyan bir kısım ağızların veya bu ağızları birbirinden ayıran özelliklerin hangi Oğuz boylarından geldiğini genel çizgileriyle tayin edilebildiğini söyler (Korkmaz, 1971: 24). Bununla birlikte Türkiye Türkçesi ağızlarının bütününe kapsayan çalışmalar için de Konya ili önemlidir. Ancak Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında önemli gelişmeler kaydedilmesine rağmen Konya ağızlarının incelenmesi çoğunlukla gözden kaçmış, tamamlanamamıştır. Nitekim Karahan Türkiye Türkçesi ağızlarını sınıflandırdığı eserinin "Söz Başı" bölümünde çalışmasını yeterince işlenmemiş olan bölgeler nedeniyle olumsuz yönde etkilediğinden söz ettiği iller arasında Konya'yı da

sayar (Karahan, 2014: V). Karahan'ın elimizde 3. baskısı (2014) olan bu eserinin bahsettiğimiz bölümü 1992 tarihlidir. Aradan geçen yirmi yedi yıllık zaman aralığında Türkiye Türkçesi ağzlarında çalışma yapılmayan bölgelere dair çalışmaların neredeyse büyük bölümünün yapılmış olmasına karşın Konya ağzlarını toplu olarak ele alıp işleyen bir çalışma henüz yoktur. Buna karşın Konya ağzları ile ilgili daha çok metin derlemesi, kelime derlemesi niteliğinde pek çok makale, kitap vardır. Buna ayrıca son yıllarda Konya'nın bazı ilçelerine ve köylerine dair üniversitelerde hazırlanan lisansüstü tezler ile alanda uzman kişiler tarafından yazılmış bazı makaleleri de ekleyebiliriz. Hazırladığımız bibliyografyada Konya ağzlarına dair yapılan sözünü ettiğimiz bu çalışmalar kronolojik sırayla sunulacaktır. Böylece Konya ağzlarını ilgilendiren çalışmalara topluca bakılması sağlanacaktır. Bibliyografyaya geçmeden önce Karahan'ın sınıflandırmasına göre Konya'nın hangi ağız grubu içerisinde hangi alt grupta olduğuna değinilecek, sonrasında Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları tarihçesine dair bilgi verilecektir.

Karahan, Türkiye Türkçesi ağzlarını Kuzey, Doğu ve Batı olmak üzere üç ana gruba ayırmış, bu ana gruplara da alt ağız grupları belirlemiştir. Batı Grubu ağzlarında dokuz alt grup tespit etmiştir. Karahan'a göre Konya, Batı Grubu ağzları içerisinde İçel (Tarsus hariç) ağzları ile birlikte dokuzuncu alt gruba dâhildir. Konya merkez ilçesinin bazı yöreleri ve Ereğli ilçesi de yedinci alt gruba dâhildir (Karahan, 2014: Tablo 4). Karahan'ın dokuzuncu alt grup için belirlediği ayırıcı özellikler şunlardır: 1. Ünlü uyumları bu ağzlarda kuvvetlidir. 2. Damak ünsüzleri yanında meydana gelen *ö > o, ü > u* değişmelerine çok az rastlanır. *ğ* ünsüzü de ince ünlüleri kalınlaştırılmaz. 3. *çamur, yağmur* gibi kelimelerdeki yuvarlak ünlüler, bu ağzlarda düzdür (*çamur, yağmur*). 4. *k* ünsüzü, ince ünlülerin yanında boğumlanma noktasını orta damağa çeker (ekmek). 5. *g, h, ñ* ünsüzleri bu ağzlarda duyulan seslerdir (*gız, yoğ, deñiz*). 6. *g* ünsüzü iki ünlü arasında sızıcılaşıp eriyerek hece kaynaşmasına sebep olur (*bön*). 7. Teklik 2. şahıs iyelik ekinde, ilgi hâli ekinden sonra *ñ > y* değişmesi görülür (*babayñ*). 8. Zamir kökenli 1. şahıs ve bildirme ekleri *-ın / -in, -ız / -iz*'dir (*gelirin, geliniz*). 9. *-yorur / -yörür / -yuru / -yor / -yo* şimdiki zaman ekleri kullanılır (*geliyoru*). 10. Teklik birinci şahıs emir eki *-ayın / -eyin*'dir (*geleyin*). 11. *-ınca / -ince* zarf-fiil ekinde ünlü daralması olmuştur (*gelinci*). Karahan ayrıca, Konya ağzında, İçel ağzından farklı olarak ilk hecede *e > i* değişmesi (*piynir, mindir, ziytin, çişme*) ve orta hece ünlüsünün daralması hadiselerinin yaygın olduğunu (*masıyla, parıyla*), bu ağzda geniş zaman ekinin *r*'sinin son seste düşebildiğini (*geli*), *-ka / -ke* zarf-fiil ekinin işlek olduğunu (*gelirke*), *ki* aitlik ekinden önceki *-da / -de* ekinin ünlüsünün

uzun telaffuz edildiğini (*zindandāki*) söyler, Konya merkez ilçesi ile Akşehir'in bazı yörelerinde ve İçel'de sekizinci grubun özelliklerini taşıyan ağızlar bulunduğunu belirtir (Karahan, 2014: 177).

1. Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Tarihçesi

Zeynep Korkmaz, Anadolu ağızları üzerine yapılan çalışmaları iki dönemde inceler. İlk Dönem A. Maksimov'un 1867 yılında yazmış olduğu *Opt izslédovanija tyurskich dialektov v Chudavendigarë i Karamanii* (Hüdavendigâr ve Karamanlı Ağızları) adlı denemesiyle başlayıp 1940 yılına kadar süren yabancı araştırmacılar dönemidir. İkinci dönem ise 1940 yılından sonra başlayan ve Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların daha yoğun olduğu yerli araştırmacılar dönemidir (Korkmaz, 1976: 143-144). Yerli araştırmacılar dönemi Ahmet Caferoğlu ile başlar. Caferoğlu 1940'lı yılların başında Anadolu'yu baştan sona dolaşım ağız metni derlemeleri yapmış ve 9 ciltlik bir külliyat oluşturmuştur.

Caferoğlu ile başlayan yerli araştırmacılar döneminden günümüze dek Konya gibi belli başlı birkaç bölge haricinde Türkiye Türkçesi ağızlarını ilgilendiren pek çok yere dair kapsamlı ağız araştırmaları yapılmıştır. Bu araştırmalara, çoğunlukla Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan en belli başlılarından; Ömer Asım Aksoy: *Gaziantep Ağızı* (1946), Şevket Beysanoğlu: *Diyarbakır Ağızı* (1966), Zeynep Korkmaz: *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi* (1956) ve *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (1963), Ahmet Bican Ercilasun: *Kars İli Ağızları* (1971), Turgut Acar: *Artvin ve Yöresi Ağızları* (1972), Turgut Günay: *Rize ili Ağızları* (1972), Efrasiyap Gemalmaz: *Erzurum İli Ağızları* (1978), Tuncer Gülensoy: *Kütahya ve Yöresi Ağızları* (1988), Mukim Sağır: *Erzincan ve Yöresi Ağızları* (1995), M. Emin Eren: *Zonguldak-Bartın-Karabük Ağızları* (1997), Necati Demir: *Ordu İli ve Yöresi Ağızları* (2001), Gürer Gülsevin: *Uşak İli Ağızları* (2002), Faruk Yıldırım: *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları* (2006) ve *Suriye Bayırbucağ Türkmen Ağızı* (2018), Jale Öztürk: *Hatay Ağızı* (2009), Hakan Akça: *Ankara İli Ağızları* (2012), Ali Akar: *Muğla ve Yöresi Ağızları* (2013), Ayşe İlker: *Manisa Ağızları* (2017) örnek gösterilebilir.

Daha çok ses ve şekil bilgisi odaklı en belli başlı bu araştırmalara sözlük, ağız/dil atlasları ve sınıflandırma çalışmaları da eklenilebilir. Bugün Türkiye Türkçesi ağızlarının en önemli sözlük kaynağı "*Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*"dür. 26 Eylül 1932 – 5 Ekim 1932 tarihleri arasında düzenlenen 1. Türk Dili Kurultayı'nın kararları sonucu 1932 – 1959 yıllarında iki büyük derlemenin verimi olan son baskısı (2009) 6 ciltlik bu sözlüğün "Ön Söz"ündeki şu

paragraf, içeriğini bildirir: ‘‘Bu sözlükte 1932 yılına kadar yazı dilimize girmemiş ve 1932-1960 yılları arasında, yurdumuzun türlü bölgelerinde halk ağzından derlenmiş olan Türkçe veya Türkçeleşmiş sözler vardır.’’ Derleme Sözlüğü’ne ek olarak, son yüzyılın başlarından günümüze sadece bir ile veya yöreye özgü müstakil ağız sözlüklerinin de hazırlandığı görülür. Ayrıca bir ilin veya yörenin ağızını tez olarak hazırlayan araştırmacıların, hazırladıkları yörenin ağızından *Derleme Sözlüğü*’ne çeşitli yazılarıyla katkıda buldukları da görülür. Türkiye Türkçesi ağızlarına dair ilk sınıflandırma denemesi, İ. Kúnos’a aittir. İ. Kúnos’un 1896 tarihli ilk denemesinden sonra Ahmet Caferoğlu (1946), P. Kral (1980) gibi yerli ve yabancı araştırmacıların sınıflandırma denemeleri vardır. Son ve en çok itibar edilen sınıflandırma Leyla Karahan’a (1996) aittir.

Ülkemizde ağız atlasları konusunda ise derli toplu ilk çalışmayı Karahan yapmıştır. Karahan, Anadolu Ağızlarını sınıflandırdığı çalışmasının sonuna toplam 23 harita ekleyerek bir ilki gerçekleştirmiştir. Bu haritaların 14’ü ses bilgisi, 8’i şekil bilgisi ve 1’i de sözdizimi özelliklerini taşımaktadır. Karahan, toplam 23 haritaya dayanarak oluşturduğu atlasıyla Anadolu Ağızları’nın ana ağız gruplarını belirlemiştir (Boz, 2008: 162). Dil ve ağız atlası çalışmalarında ilk hacimli çalışma Erdoğan Boz ile Semra Günay Aktaş’ın yayımladıkları *Eskişehir İli Dil Atlası* (2017) adlı çalışmadır.

2. Konya İli Ağızları Bibliyografyası

Türkiye Türkçesi ağızlarına dair Saadettin Buluç’un *Türkiyat Mecmuası*’nda (VII-VIII/1, 1942: s. 327-333) yayımladığı *Anadolu Ağızları Bibliyografyası* adlı makalesi, Kayahan Erimer’in *TDAY-Belleten*’de (1970: s. 211-236) yayımladığı *Anadolu ve Rumeli Ağızları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi* adlı makalesi ve Tuncer Gülensoy ile Ercan Alkaya’nın birlikte yayımladıkları *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası* (2003) adlı kitabı vardır. Konya ağızına dair daha önce Sakaoğlu’nun *Üzerinde Durulmamış Bir Anadolu Ağızı: Konya Ağızı* (2009) adlı bildirisinde verdiği bir bibliyografya vardır. Sakaoğlu bu bildirisine *Konya Ağızı Üzerine Araştırmalar* (2012) adlı kitabında (s. 80-104) yer vermiştir. Bu çalışmanın temel malzemesi, Sakaoğlu’nun söz konusu bildirisi ve Gülensoy-Alkaya’nın hazırladığı *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası* (2003) adlı eserinden elde edilmiştir. Ayrıca bu iki çalışmamızda olmayan, kendi araştırmalarımız sonucunda ulaştığımız güncel pek çok çalışmaya da yer verilmiştir. Tüm bu malzemeyi ele alarak, yer yer gözlemlerimizi de ekleyerek 1867-2019 yılları aralığındaki Konya ili ağızlarına dair çalışmaları; 1. Basılmış

Çalışmalar ve 2. Basılmamış Çalışmalar olmak üzere iki ana başlık altında topluyoruz. Hazırladığımız bu bibliyografyanın elbet gözden kaçan eksiklikleri olabileceği gibi ileriye yönelik zamanda güncellik sorunu da ortaya çıkacaktır.

2.1. Basılmış Çalışmalar

2.1.1. Kitaplar

1. Maksimov, V. Aleksandroviç (1867). *Oput izslédovanija tyurskich dialektov v Chudavendigarë i Karamanii*. St. Petersburg, 99 s.

Konya ağızlarını ilgilendiren ilk çalışma Rus Türkolog A. Maksimov'un Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının ilk çalışması kabul edilen *Oput izslédovanija tyurskich dialektov v Chudavendigarë i Karamanii* (Hüdavendigar ve Karamanlı Ağızları) adlı eseri sayılabilir. Eren, Maksimov'a dair 1855'te Petersburg Üninersitesi'nin Doğu Dilleri Fakültesi'ne girdiğini, 1859'da bitirip 1861'de uzmanlık sınavını verdiğini, 1863'te bilimsel çalışmalar yapmak üzere Türkiye'ye gönderildiğini ve 1866'da dönüp 1867 yılında söz konusu Bursa ve Karaman ağızları ile ilgili çalışmasını savunduğunu bildirir (Eren, 1998: 2012).

2. Kúnos, İgnace (1896). *Kisázsiai Török Dialektusairól*. Budapeşte, 48 s.

Szilágyi, İgnace Kúnos'un 1896'da Budapeşte'de yayımladığı *Kisázsiai Török Dialektusairól* (Küçük Asya Türk Dialektleri Hakkında) adlı eserinde Konya ağızını araştırmak amacıyla birkaç Türk gencinin sergilemekte olduğu *Köylü bir Oyun* adlı seyirlik oyunu Konya civarından derlediğini bildirir (Szilágyi, 2007: 159). Szilágyi ayrıca Kúnos'un İstanbul'da Macar asıllı bir sahaf ile çok sayıda eski Türkçe metin okuduklarını, bunun sonucunda Eski Anadolu Türkçesinin hâlen konuşulmakta olan Konya ağızına benzediğini farkettiklerini söyler (Szilágyi, 2007: 63).

3. Radloff, Wilhelm, İgnace Kúnos (1899). *Proben der Volksliteratur Türkischen Stämme VIII / Die Mundarten die Osmanen*. St. Petersburg, XIII+588 s.

Kúnos'un Wilhelm Radloff ile birlikte yayımladıkları 1899 tarihli *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme VIII* adlı bu eseri Anadolu'dan derlenmiş halk edebiyatı ürünlerini içerir. Proben serisinin sekizinci cildi olarak da niteleyebileceğimiz bu derleme Saim Sakaoğlu ve Metin Ergun tarafından 1998'de Türk Dil Kurumunda

yayımlanmıştır. Sakaoglu-Ergun esere dair “*Anadolu’da derlenen ve seride sekizinci cilt olarak yer alan eser, Ignaz Kúnos’un 1885’ten sonra çıktığı geziler sırasında, çoğunlukla Konya-İzmir hattında derlenen halk edebiyatı ürünlerini içine almaktadır.*” der (Sakaoglu-Ergun, 1998: 2). Eserdeki derlemelerin yapıldığı yerler Sakaoglu-Ergun tarafından “İstanbul, Bursa, Aydın, Konya, Kütahya vb.” olarak belirtilir (Sakaoglu-Ergun, 1998: 4).

4. Giese, W. Friedrich C. (1907). *Materialen zur Kenntnis des anatolischen Türkisch I. (Erzählungen und Lieder aus dem Vilajet Qonjah.* Halle-New York, VII+126 s.

Wilhelm Friedrich Carl Giese’nin 1907’de Halle ve New York’ta yayımlanan bu kitabı Konya’dan (Bozkır, Hadim, Beysşehir, Kulu, Hotamış, İslık köyü, Alanköy köyü, Kadınhanı) derlemeler ve bu derlemelerin manzum olanlarının Almanca açıklamalarını içerir. Eren, Giese’nin 1899-1905 yılları arasında İstanbul’da Alman Lisesi’nde öğretmenlik yaptığını, bu yıllarda İç Anadolu’da gezilerle çıktığını ve 1902 ve 1904 yıllarında yapmış olduğu araştırmaları sonucunda bu eserini yayımladığını bildirir (Eren, 1998: 162).

5. [Koner], Mehmed Muhlis (1911). *Anadolu Kadınları.* Konya: Meşrik-i İrfan Matbaası.

1911’de Osmanlı Türkçesi alfabesi ile basılan bu kitap Konya ağzı ile yazılmış altı perdelik *Hovarda* adlı bir oyunu barındırır. Kitabın son baskısının künyesi:

Koner, Mehmet Muhlis (2004). *Anadolu Kadınları – Hovarda.* İstanbul: Altınarı Ofset, 132 s. (Hazırlayan: Mustafa Özcan)

6. Kowalski, Tadeusz (1919). *Zagadki Ludowe Tureckie / Enigmes populaires Turques.* Krakov, 76 s.

Sakaoglu bu kitaba dair Anadolu ve Balkanlarda derlenen 141 bilmeceyi dört tanesinin (No. 113 – 116) Konya’da derlendiğini söyler (Sakaoglu, 2012: 95).

7. Kúnos, Ignace (1925). *Türk Halk Edebiyatı.* İstanbul, 206 s.

Kúnos’un bu kitabı 1978’de Tercüman 1001 temel eser serisinin 127. kitabı olarak Tuncer Gülensoy tarafından yayımlanmıştır. Gülensoy-Alkaya bu kitabın 127-138. sayfaları arasında (Gülensoy 1978 yayımında s. 126-138) Bursa, Aydın İzmir, Konya ve Kütahya’dan derlenmiş kelimeleri içerdiğini ancak kelimelerin nereden derlendiğinin belirtilmemiş olduğunu söyler (Gülensoy, 2003: 98).

8. Gordlevskiy, V. (1927). *Djardjan v Konii*. Dokl, Akademii Nauk, 5, 113.

Sakaoğlu'nun bibliyografyasından eklediğimiz bu yayının içeriğine dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

9. [Ergun], Sadeddin Nüzhet, Mehmed Ferid [Uğur] (1926), *Konya Vilâyeti Halkıyat ve Harsiyatı*. Konya.

İlk olarak 1926'da basılan bu kitap, 2002 ve 2015 yıllarında Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü tarafından yeniden basılmıştır.

10. Caferoğlu, Ahmet (1941). *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzemeler II / Oyunlar, Tekermeler, Yanılmacalar ve Oyun İstilahları / Konya, Isparta, Burdur, Kayseri, Çorum, Niğde Vilayetleri Oyunları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, yayın no: 136.

Bu kitabın 1-34. sayfaları arası Konya'ya ayrılmıştır. Metinler fonolojik transkripsiyon işaretleri ile yazılmıştır. Kitabın 2. baskısı 1994'te Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır. Sakaoğlu 2. baskının sözlük bölümünde geçen 194 kelimeden 48 tanesinin Konya ile ilgili olduğunu söyler (Sakaoğlu, 2012: 97).

11. Räsänen, Martti (1942). *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien / IV; Konja Vil*. Studia Orientalia, Helsinki, 1-83.

Räsänen 1931'de Orta Anadolu'da yaptığı diyalektoloji çalışmaları sırasında birtakım "dil örnekleri" derlemiştir. Bu örnekleri 1933-1942 yılları arasında *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien* adı altında yayımlamıştır (Eren, 1998: 279). Räsänen bu derlemelerinin dördüncü cildini Konya'ya ayırmıştır. Bu ciltte Ermenek'ten, Göçü köyünden, Alibeyhüyüğü köyünden, Çumra'dan ve Sille'den çeşitli konularda derlemeler vardır.

12. Küçükbezirci, Seyit (1960). *Issız Yuvalar Konya Türküleri*. Konya: Umut Yayını, 100 s.

Kitabın 89-100. sayfaları arasında kelimelere dair bir sözlük bulunmaktadır.

13. Gündüz, İbrahim (1980). *Bütün Yönleriyle Karapınar*. Konya: Kuzucular Ofset, 590 s.

Kitabın 342-348. sayfaları arasında "Yöresel Kelimeler, İsimler ve Anlamları" başlığıyla bir kelime listesi vardır.

14. Oğuz, Zeki (1997). *Gelenekleriyle Görenekleriyle Konya Dağ Köyleri*. Konya: Dizgi, 80 s.

15. Özdoğru, Şükrü (1997). *Tarihî, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Hotamış*. Konya: Damla Ofset, 166 s.

Kitabın 155-156. sayfaları arasında “Mahallî Kelimeler” başlığıyla iki sayfa kelime listesi vardır.

16. Odabaşı, Sefa (1999). *Geçmişten Günümüze Konya Kültürü*. Konya: Selçuk Belediyesi Kültür Yayınları, 210 s.

17. Sakaoğlu, Saim – Ali Berat Alptekin (1999). *Konya’da Halk Edebiyatı / Millî Mücadele’den Günümüze Konya (1915-1965) C. 1*. Konya, 353-372

18. Turgut, Arif Nüşet (2003). *Eski Konya Evleri*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 126 s.

Sakaoğlu bu kitabın 123-126. sayfaları arasında *Sözlük* bölümünün olduğuna ve bu bölümün Hafize Melek Hidayetoğlu tarafından yazıldığına işaret eder (Sakaoğlu, 2012: 102).

19. Keşmir, Celalettin (2004). *Konya Yazıları*. (haz. Mustafa Özcan). Konya: Tablet Kitabevi, 556 s.

Bu kitap, Konya ile ilgili yerel basında pek çok yazısı bulunan Celalettin Keşmir’in 1940 ile 1973 yılları arasındaki yazılarının Mustafa Özcan tarafından derlenip bir araya getirilmiş halini içerir. Sakaoğlu, bibliyografyasına söz konusu *Konya Yazıları* (2004) adlı bu kitaptan Konya ağzını ilgilendirenleri eklediğine işaret eder. Sakaoğlu’nun Keşmir’e dair bu kitaptan ve kendi araştırmaları ile bulup eklediği yazılar şunlardır:

Keşmir, Celalettin (1951). Atasözleri. *Yeni Konya*, 11 Ekim. (*Konya Yazıları*’nda s. 479-480)

Keşmir, Celalettin (1962). Konya Ağzı Üzerine Bir Deneme. *Yeni Konya*, 31 Mayıs. (*Konya Yazıları*’nda s.502)

Keşmir, Celalettin (1962). Muhlis Koner’de Konya Ağzı. *Yeni Konya*, 31 Temmuz. (*Konya Yazıları*’nda s. 510)

Keşmir, Celalettin (1962). Konya’da Söylenen Atasözleri. *Yeni Konya*, 14 Ağustos. (*Konya Yazıları*’nda s. 481-482)

Keşmir, Celalettin (1962). Konya’da Söylenen Atasözleri. *Yeni Konya*, 15 Ağustos. (*Konya Yazıları*’nda s. 483-484)

Kişmir, Celaleddin (1962). Konya'da Söylenen Atasözleri. *Yeni Konya*, 16 Ağustos. (Konya Yazıları 'nda s. 484-485)

Kişmir, Celaleddin (1962). Konya'da Söylenen Atasözleri. *Yeni Konya*, 30 Ağustos. (Konya Yazıları 'nda s. 486-487)

Kişmir, Celaleddin (1962). Konya'da Söylenen Dilekler. *Yeni Konya*, 13 Eylül. (Konya Yazıları 'nda s. 448)

Kişmir, Celaleddin (1963). Konya Deyimleri. *Yeni Konya*, 23 Temmuz. (Konya Yazıları 'nda s. 489)

Kişmir, Celaleddin (1963). Konya Deyimleri. *Yeni Konya*, 24 Temmuz. (Konya Yazıları 'nda s. 489-490)

Kişmir, Celaleddin (1963). Konya Deyimleri. *Yeni Konya*, 27 Temmuz. (Konya Yazıları 'nda s. 490-491)

Kişmir, Celaleddin (1963). Konya Deyimleri. *Yeni Konya*, 6 Ağustos. (Konya Yazıları 'nda s. 491-493)

Kişmir, Celaleddin (1963). Konya Deyimleri. *Yeni Konya*, 13 Ağustos. (Konya Yazıları 'nda s. 493-494)

Kişmir, Celaleddin (1966). Unutulmuş Konya Ağzı. *Yeni Konya*, 21 Ocak. (Konya Yazıları 'nda s. 506-507)

Kişmir, Celaleddin (1966). Konya Argosu. *Yeni Konya*, 25 Şubat. (Konya Yazıları 'nda s. 500-501)

Kişmir, Celaleddin (1966). Baş, Kaş, Göz Üzerine. *Yeni Konya*, 7 Haziran.

Kişmir, Celaleddin (1966). Kulak, Burun, Ağız Üzerine. *Yeni Konya*, 8 Haziran.

Kişmir, Celaleddin (1966). El, Ayak Üzerine. *Yeni Konya*, 10 Haziran.

Kişmir, Celaleddin (1967). Konya Atasözleri. *Yeni Konya*, 3 Mart.

Kişmir, Celaleddin (1969). Oğlum Sana Derim. *Yeni Konya*, 2 Temmuz.

Kişmir, Celaleddin (1969). Şundan Bundan. *Yeni Konya*, 3 Temmuz.

Kişmir, Celaleddin (1969). Alçak Uçan Yüce Uçar Demişler. *Yeni Konya*, 4 Temmuz.

Kişmir, Celeleddin (1971). Konya'da Yerli Ağzı. *Yeni Konya*, 21 Mayıs. (*Konya Yazıları* 'nda s. 504-505)

Kişmir, Celeleddin (1971). Konya'da Değişik Ağızlar. *Yeni Konya*, 22 Mayıs (*Konya Yazıları* 'nda s. 508-509)

Kişmir, Celeleddin (1971). Konya'da Beylik Sözler. *Yeni Konya*, 27 Mayıs. (*Konya Yazıları* 'nda s. 495-496)

Kişmir, Celeleddin (1971). Konya'da Yerli Ağzı. *Yeni Konya*, 29 Mayıs. (*Konya Yazıları* 'nda s. 496-497)

20. Yetiş, Kâzım (2005). *Atatürk ve Türk Dili 3 / III, Atatürk Devri Yazarlarının Türk Dili Hakkındaki Görüşleri (Dergilerden Seçmeler)*. Ankara.

Sakaoğlu bu kitaptaki “VI. Derleme Çalışmaları” başlıklı bölümde bulunan (s. 1641-1761), konuya dair 19 makaleyi işaret eder (Sakaoğlu, 2012: 103).

21. Kılınç, Nurgül (2008). *Geleneksel Konya Giysileri*. Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 154 s.

Sakaoğlu bu kitabın 125-133. sayfaları arasında Geleneksel Konya Giyim Kuşam Terimleri Sözlüğü adında bir sözlük olduğunu belirtir (Sakaoğlu, 2012: 103).

22. Özkafa, Adnan (2010). *Gonya Kitabı*. Konya: Memleket Gazetesi Yazınları.

Bu kitapta, Konya'ya dair folklor unsurlarının Konya ağzıyla yazılmış olduğu görülür. Kitapta ayrıca 45 sayfa kelime listesi vardır.

23. Sakaoğlu, Saim (2012). *Konya Ağzı Üzerine Araştırmalar*. Konya: Kömen Yayınları, 303 s.

Sakaoğlu bu kitabında dil ile ilgili makalelerinden Konya ağzı ile ilgili olanlarının tıpkıbasımını toplamıştır. Kitaptaki makalelerin çoğu listemizde de vardır. Kitap beş bölüme ayrılır. İlk bölümde bildirileri (s. 10-157) yer alır. Sakaoğlu bildirilerini “A. Türk Dil Kurumu Toplantılarında Sunulan Bildiriler” ve “B. Diğer Toplantılarda Sunulan Bildiriler” olmak üzere ikiye ayırır. Türk Dil Kurumu Toplantılarında Sunulan Bildiriler başlıklı alt bölümde (s.10) sırayla şu bildiriler yer alır:

Sakaoğlu, S. (1996). Konya İl Merkezinde Tespit Edilen Bazı Kelimeler Üzerine. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylül*

1988 – 3 Ekim 1988). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, yayın no: 665. (bk. : 2.1.2; 31)

Sakaoğlu, S. (1996). yüne- Fiili Üzerine. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül 1992 – 1 Ekim 1992)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, yayın no: 632. (bk. 2.1.2; 35)

Sakaoğlu, S. (1999). Az Bilinen Bazı Konya Atasözleri ve Deyimleri Üzerine. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, yayın no: 678. (bk. 2.1.2; 36)

Sakaoğlu, S. (2007). Konya Ağzında Kullanımdan Düşmeye Başlayan Bazı Fiiller. IV. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (24-29 Eylül 2000)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, yayın no: 856/II. (bk. 2.1.2; 53)

Sakaoğlu, S. (2004). Konyalı Bir Ağız Derleyicisi: Veli Sabri Uyar (1874 – 1954). V. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 2004 (II. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, yayın no: 855/2. (bk. 2.1.2; 47)

Sakaoğlu, S. (2008). Konyalı Bir Ağız Araştırmacısı: Yazar, Hikâyeci ve Yönetici Celaledin Kışmır. VI. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Programı (20-25 Ekim 2008)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Sakaoğlu, S. (2009). Üzerinde Durulmamış Bir Anadolu Ağzı: Konya Ağzı. II. *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (21-23 Mayıs 2009)*. Kars: Kafkas Üniversitesi.

Sakaoğlu, S. (2010). Bir Kavram, Üç Terim: Mirav, Havala, Suyolcu. III. *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Programı (30 Eylül – 1 Ekim 2010)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.

Sakaoğlu, S. (2011). Konya Ağzında Kullanımdan Düşmeye Başlayan Bazı İsimler. 4. *Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (27 – 29 Ekim 2011 Edirne)*. Edirne: Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü.

Diğer Toplantılarda Sunulan Bildiriler başlıklı ikinci alt bölümde (s.128) ise sırayla şu bildiriler yer alır:

Sakaoğlu, S. (2001). Atasözleri İçin Yeni Bir Kaynak: Örnek Dil Cümleleri. I. *Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyum Bildirileri (6-7 Ekim 2000)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, yayın no: 2653. (bk. 2.1.2; 40)

Sakaoğlu, S. (2010). Tarihî Bir Konya Mahallesinin Ağzında Görülen Bazı Özellikler. *Uluslar Arası Türk Dilinin ve Edebiyatının*

Yayımla Alanları Bilgi Şöleni (7-9 Ekim / Kayseri). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Sakaoğlu, S. (2012). Yaşayan Bir Anadolu Ağzında Unutulmaya Yüz Tutan Kelimeler, Deyimler ve Atasözleri Üzerine. “*Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları*” Konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (23-26 Mayıs 2012). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Kitabın “Konya’da İlk Dil Yazıları” (s. 159) adlı ikinci bölümünde Sakaoğlu, Türk Dili Dergisinde yayımlanan bir yazısına ve Türk Dil Kurumu’nda hazırlanan Hasan Eren Armağanı kitabında yer alan bir yazısına yer verir:

Sakaoğlu, S. (2004). Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Konya’da Bir Dil Çalışması. *Türk Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 634. (bk. 2.1.2. ; 46)

Sakaoğlu, S. (2000). Ahmet Necâti Atalay ve Yeni Fikir (Konya) Dergisindeki “Öz Dil” Hareketi. *Hasan Eren Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, yayın no: 773. (bk. 2.1.2; 38)

Üçüncü bölüm “Dünden Bugüne Konya’da Dil Yazıları” (s. 188) başlığını taşır. Bu bölümde Sakaoğlu şu üç yazıya yer verir:

Sakaoğlu, S. (2004). Dil İnkılabının 72. Yılında Konya’da Türkçe. *Konya’da Kültür ve Medeniyet*. Konya: Türkiye Yazarlar Birliği.

Sakaoğlu, S. (2003). Cumhuriyet’ten Günümüze Konya’da İş Yeri Adları. *Türk Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 622.

Sakaoğlu, S. Konya’da Yetişen Meyvelerin Adlandırılmasındaki Farklılıklar Üzerine (Not: Sakaoğlu bu yazısını Erciyes Dergisi’nin Prof. Dr. Ali Berat Alptekin için hazırlamakta olduğu özel sayısına gönderdiğini bildirir. Tarih verilmemiştir. Kitapta 210-225. sayfalar arasındadır.).

Dördüncü bölüm “Konya Basımında Türkçe” (s. 227) başlığını taşır. Sakaoğlu bu bölümde daha çok Konya’daki yerel gazeteleri dilleri açısından ele aldığı iki yazısına yer verir.

Beşinci bölüm ise “Çeşitli Dil Yazıları” (s. 247) başlığını taşır. Sakaoğlu bu bölümde daha çok Türkçenin sorunlarına dair yazdığı dört yazısına yer verir.

24. Arısoy, Mithat (2017). *Bozkır Dedikleri... Dünyü ve Bugünüyle Orta Toroslar'da Yaşam, Folklorik İnceleme, Fıkralar, Bozkır Sözlüğü*. Konya: Tebeşir Yayınları, 416 s.

Kitabın üçüncü bölümü sözlük olarak düzenlenmiştir. 97 sayfa süren sözlük yaklaşık 3500 kelime barındır.

2.1.2. Makaleler

1. Vincze, Frigyes (1908). *Beiträge zur Kenntnis des anatolischen Türkisch. Keleti Szemle*, 9, 141-179.

Yazı Konya'dan derlemeler ve bu derlemelere göre bazı ses bilgisi özelliklerini içerir; sekiz hikâye, iki tekerleme bir şiir olmak üzere toplamda 11 adet derleme ve bu derlemelerin Almanca açıklamaları vardır.

2. Gordlevskiy, V. (1916). *Obrazy Osmankogo marodnogo tvorçestva. I. Trudi Lazarevskim Institutom Jivih Vostocnih Yazıkov*, XXXIV, Moskova.

Gülensoy-Alkaya bu yazının Bursa, Ankara, İzmit, Konya, Niğde, Sivas vb. ağızlarına dair olduğunu söyler (Gülensoy-Alkaya, 2003: 72).

3. [Katırcıoğlu], Ahmet Nushi – Ahmet Necati [Atalay] (1918-1919). *Lisanımız. Ocak*, 1 Teşrinisani [Kasım] – 17, 10 Mayıs.

1334/1918 yılında Konya'da yayımlanan *Ocak* adlı bu dergide 15 sayılı bir dizi olarak yayımlanan "Lisanımız" başlıklı bu yazı Ahmet Nushi [Katırcıoğlu] ve Ahmet Necati [Atalay] tarafından hazırlanmış olup bir bölümünde örnek cümlelerle ve atasözü örnekleriyle zenginleştirilmiş 256 kelimeye yer verilmiştir (Sakaoğlu, 2007: 1576).

4. [Atalay], Ahmet Necati (1925). *Öz Dilimiz. Yeni Fikir*. Konya: 1 (1), 1 Kânunsani, 11 – 13; 1 (2), 15 Kânunsani, 15-16; 1 (3), 1 Şubat, 14-15; 1 (4), 15 Şubat, 23-24; 1 (5), 1 Mart, 19-20; 1 (7), 15 Nisan, 18-19; 1 (8), 1 Mayıs, 20-21.

1341/1925 yılında yayımlanmaya başlaya bu derginin altıncı sayısının dışında kalan ilk sekiz sayısında "Öz Dilimiz" adlı yedi sayılı dizide Ahmet Necati [Atalay] tarafından hazırlanan yazıda alfabetik sırayla 193 kelime yer alır (Sakaoğlu, 2007: 1576).

5. Kowalski, Tadeusz (1932-1933). *Türkische Volksrätsel Kleinasien. Archiv Orientalni*, 4, s. 295-324.

Sakaoğlu bu yazıya dair, Anadolu'da derlenen 84 bilmedenin son yedisinin Akşehir Gedil'den derlendiğini söyler (Sakaoğlu, 2012: 96).

6. Anadolu'da Derlenmiş Kelimeler (1933). *Halk Bilgisi Haberleri*. 3 (31), 15 Birincikânun, 218-221.

Sakaoğlu bu yazıya dair Iğdır, Konya, Aksaray ve Silivri'den kelimeler verilmiş olduğunu, Konya'dan derlenen kelimelerin sayısının 23 olduğunu söyler (Sakaoğlu, 2012: 69).

7. [Dalboy], M. Zeki (1934). **Anadolu'da Derlenmiş Kelime ve Ulamalar**. *Halk Bilgisi Haberleri*, 4 (44), Ocak, 175-176.

Sakaoğlu çok imzalı yazının Konya ile ilgili bölümünün Dalboy'a ait olduğunu söyler (Sakaoğlu, 2012: 96).

8. Kowalski, Tadeusz (1937). **Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolie**. *Polski Biuletyn Orientalistyczny*, 1, 46-57.

9. Kowalski, Tadeusz (1938). **Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolie**. *Polski Biuletyn Orientalistyczny*, 2, 41-47.

10. Gordlevskiy, V. (1938). **Konya İrva ve İska Tarihine Dair Materyaller**. *Konya*, 2 (18-19), Şubat-Mart, 1051-1069.

Sakaoğlu Konya ağzında kullanılan sulama terimlerine yer verilmiş olduğunu bildirir (Sakaoğlu, 2012: 69).

11. Dilcimen, Kazım (1944). **Söz Derleme Dergisi ve Konya**. *Konya*, 8/64-65, Şubat-Mart 1944, s. 9-14; 8/66, Nisan 1944, s. 30-33; 8/67-68, Mayıs- Haziran 1944, s.22-26.

12. Sümer, Faruk (1945-1946). **Bazı Kelime ve Yer Adları Hakkında Düşünceler**. *Folklor Postası*, 1 (11), Ağustos-Eylül-Ekim, 14-15; 2 (13), Şubat, 15-16; 3 (14), Mart, 17-18.

13. Caferoğlu, Ahmet (1945). **Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dâir**. *Türkiyat Mecmuası*, 11, 41-56.

Sakaoğlu bu yazıdaki yedi topluluktan alınan kelimelerden 11'inin Konya'dan derlendiğini bildirir (Sakaoğlu, 2012: 97).

14. Caferoğlu, Ahmet (1959). **Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte**. *Philologie-Turcicae Fundamenta I*. Wiesbaden, 139-260.

15. Küçükbezirci, Seyit (1960). **Sızma Köyü Deyişleri**. *Türk Folklor Araştırmaları*, 6 (132), Temmuz, 2191-2193.

16. Küçükbezirci, Seyit (1960). **Konya Atasözleri ve Deyimleri.** *Türk Folklor Araştırmaları*, 6 (134), Eylül, 2233-2234.

17. Özalp, İsmet (1960). **Derlemeler: Bozkır'da Deyişler.** *Türk Folklor Araştırmaları*, 6 (126), Ocak, 2066.

18. Caferoğlu, Ahmet (1960). **Anadolu ve Rumeli Ağız Araştırmalarının Bugünkü Durumu. VIII. Türk Dili Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957**, Ankara, 65-70.

19. Önder, Mehmet (1963). **Konya Ağzı Üzerine Çalışmalar.** *Türk Folklor Araştırmaları*, 8 (169), Ağustos, 3146.

20. Sural, Mahmut (1963). **Sası ve Kelek.** *Yeni Konya*, 25 Eylül.

21. Cengiz, Haydar (1964). **İlgın Folkloru: Zan Uşaklı Bir Hikaye.** *Türk Folklor Araştırmaları*, 10 (177), Nisan.

22. Kişmir, Celaeddin (1966). **Konya Ağzından Örnekler.** *Türk Folklor Araştırmaları*, 10/199 (1966): 3895.

23. Caferoğlu, Ahmet (1967). **Akhisar ve Cihanbeyli Ağızları.** *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Beleten 1967*, 1-38; Cihanbeyli: 1-2, 28-38.

24. Sarıhan, Zeki (1973). **Akçayazı Köyünden Bilmeceler, Atasözleri, Sözcükler.** *Türk Folklor Araştırmaları*, 14/285 Nisan, s. 6623.

25. Cengiz, Haydar (1973). **İlgın'da Atasözleri ve Deyimler.** *Türk Folklor Araştırmaları*, 14 (285), Nisan, 6625.

26. Sakaoğlu, Saim (1974). **Konya ve Tokat Bedduaları.** *Türk Folklor Araştırmaları*, 15/297 Nisan, s. 6958.

27. Sural, Mahmut (1978). **Veli Sabri Uyar'ın Defterlerinden. Konya'nın Sesi**, 11-19 Nisan.

Sakaoğlu bu yazıya dair, Veli Sabri Uyar'ın Konya ağzıyla ilgili derlemelerinin yedi yazı olarak verildiğini söyler. (Sakaoğlu, 2012: 100).

28. Küçükbezirci, Seyit (1985). **Konya Folkloru Araştırmaları / Atasözleri ve Deyimler.** *Yeni Merem*, 1-5 Mayıs.

29. Akalın, Mehmet (1985). **Böğrüdilik Tatar Ağzı.** *Marmara Üniversitesi Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, S. 1, s. 55-10.

30. Yavuz, Muhsine (1986). **Kıbrıs Ağzı ile Konya Ereğli Ağızlarındaki Ortak Özellikler**. I, *Yeni Kıbrıs*, (Lefkoşa), 3 (6), Mart; II, 3 (7), Nisan.

31. Sakaoğlu, Saim (1988). **Konya İl Merkezinde Tespit Edilen Bazı Kelimeler Üzerine**. *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylül 1988 - 3 Ekim 1988)*, Ankara, 357-362.

32. Kendi, A. Cenap (1992-1993). **Konya Ağzı - Deyimler**. *Yeni Konya*, Konya.

Bu yazı 26 Eylül – 30 Mart 1993 arasında 25 haftada tefrika edilmiştir.

33. Alışar, Fahrettin (1995). **Divan-ü Lügat it Türk'de Geçen ve Konya Yöresi Çiğil Türkleri Ağzında Kullanılan Kelimeler**. *İçel Kültürü*, Yıl: 9, S. 37, Ocak, s. 33-34.

34. Odabaşı, Sefa (1996). **Konya'dan Çizgiler / Konya Ağzı ve Gonyalıca**. *Yeni Konya / Kırkambar*, 29 Haziren, 6 Temmuz, 13 Temmuz, 20 Temmuz.

35. Sakaoğlu, Saim (1996). **yüne- Fiili Üzerine**. *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1992 (Ankara 26 Eylül 1992 – 1 Ekim 1992)*, Ankara, 457-462.

36. Sakaoğlu, Saim (1999). **Az Bilinen Bazı Konya Atasözleri ve Deyimleri Üzerine**. 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı / 1996*, Ankara, 997-1104.

37. Sakaoğlu, Saim (1999). **Çaybaşı Konuşmaları**. *Yeni Konya*, 7 Temmuz.

38. Sakaoğlu, Saim (2000). **Ahmet Necati Atalay ve Yeni Fikir (Konya) Dergisindeki “Öz Dil” Hareketi**. *Hasan Eren Armağanı*, Ankara, 277-289.

39. Ayva, Aziz (2001). **Mehmet Ali Köyü (Güneysınır / Konya) Ağzında Kullanılan Bazı Fiiller**. *Türk Dili*, 2001 / II (600), Aralık, 844-854.

40. Sakaoğlu, Saim (2001). **Atasözleri İçin Yeni Bir Kaynak: Örnek Dil Cümleleri**. *Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumunu Bildirileri (6-7 Ekim 2000)*, Ankara, 228-234.

41. Keleş, Muzaffer (2001). **Konya'nın Tadı, Sazı, Sözü**. *Gez Dünyayı Göz Konya'ya*, (haz. Ahsen Erdoğan), İstanbul, 313-333.

42. Ayva, Aziz (2002). **Mehmet Ali Köyü (Güneysınır / Konya) Ağzında Kullanılan Bazı Kelimeler.** *Türk Dili*, 2002 / II (609), Eylül, 742-753.
43. Ayva, Aziz (2002). **Mehmet Ali Köyü (Güneysınır / Konya) Ağzından Derlemeler.** *Erciyes*, (299), Kasım, 13-15.
44. Ayva, Aziz (2003). **Konya Dağ Köyleri Ağzlarından Derlemeler.** *Yeni İpek Yolu / Konya Kitabı VI*, Konya, 273-280.
45. Ayva, Aziz (2003). **Mehmet Ali Köyü (Güneysınır / Konya) Ağzında Kullanılan Fiillere Ekler.** *Belleten II*, 39-56.
46. Sakaoğlu, Saim (2004). **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Konya'da Bir Dil Çalışması.** *Türk Dili*, 88 (634), Ekim, 326-337.
47. Sakaoğlu, Saim (2004). **Koyalı Bir Ağız Derleyicisi: Veli Sabri Uyar (1854-1954).** *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II / 20-26 Eylül 2004*, Ankara, 2529-2540.
48. [Dikilitaş, N. Yalçın] (2004-2005). **Konyahca / Konya Ağızı.** *Cönk*, 1 (1), Kasım, 21; 1 (2), Aralık 29; 1 (3), Ocak, 24; 1 (4), Şubat, 27.
49. Işık, Ali (2005). **Kadim Türkçenin Konya Ağzında Yaşayan Sesleri.** *Cönk*, 1 (3), Ocak, 23.
50. Oğuz, Zeki (2005). **Toprak ve Gelenek / Konya Dağ Köyleri.** Konya: Çizgi Kitabevi.
51. Kuş, Ahmet (2005). **Konya Ağızı ve Bir "Gonyahca Sözlük" Denemesi.** *Yeni İpek Yolu / Konya Kitabı VIII*, Konya, 123-136.
Yazıda 11 sayfa kelime listesi vardır.
52. Erdem, Mehmet Dursun (2005). **Kırşehir ve Konya Ağzlarının Eski Anadolu Türkçesi Yazı Dilinin Oluşumuna Etkisi.** *Karadeniz Araştırmaları*, S. 8, s. 56-65.
53. Sakaoğlu, Saim (2007). **Konya Ağzında Kullanımdan Düşmeye Başlayan Bazı Fiiller.** *IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 2000*, Ankara, 1575-1587.
54. Gültekin, Mehmet (2007). **Bozkır Ağızıyla İlgili Bazı Tespitler.** *Bozkır'ın Dünü ve Bugünü Sempozyumu / 12 Kasım 2007*, Konya, 285-288.
55. Gaavecı, [Adnan Özkafa] (2008). **Gonyahca GONUŞMAK.** *Memleket Dergi*, 15, Ocak, 6.

56. Sakaoğlu, S. (2008). **Konyalı Bir Ağız Araştırmacısı: Yazar, Hikâyecisi ve Yöneticisi Celeleddin Kişmir**. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Programı (20-25 Ekim 2008)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

57. Yıldırım, Faruk (2013). **Çayhan (Ereğli/Konya) Ağzı Üzerine Gözlemler**. *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 4665-4684.

58. Küçükballı, Fatih Numan-Meymet Yastı (2015). **Sarayönü Yörük ve Türkmen Ağızlarının Belirgin Dil Özellikleri**. *Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslararası Sarayönü (24-26 Ekim 2014 Konya) Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, yayın no:8, 453-484.

59. Özkan, Abdurrahman-Mehmet Yastı-Bayram Yanar (2016). **Bozkır Ağzının Ses Özellikleri**. *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (6-8 Mayıs 2016) Bildiri Kitabı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, yayın no:9, 591-614.

60. Ayva, Aziz (2016). **“Yaşayan İnsan Hazinesi Bağlamında Bozkırlı Mithat Arı, Sözlü Kültür Geleneğine Katkısı ve Bir Önerisi**. *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (6-8 Mayıs 2016) Bildiri Kitabı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, yayın no:9, 615-642.

61. Küçükballı, Fatih Numan (2016). **Bozkır (Konya) Ağzından “Derleme Sözlüğü”ne Katkılar**. *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (6-8 Mayıs 2016) Bildiri Kitabı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, yayın no:9, 643-658.

62. Aşçı, Ufuk Deniz (2016). **Bozkır Ağzında Görülen Bazı Şekil Bilgisi (Morfoloji) Özelliklerine Dair**. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2016; (40): 177-193.

63. Uysal, İdris Nebi (2017). **Kuzören (Konya-Bozkır) Köyü Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar**. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar 2017, No. 14, s. 79-85.

64. Erenoğlu Ataizi, Dilek-Burak Sözer (2017). **Kadınhanı ve Çevresi Türkmen-Yörük Ağzı**. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış 2017, No. 16, s. 191-209.

65. Erenoğlu Ataizi, Dilek-Burak Sözer (2018). **Kadınhanı Ağzı'ndan Derleme Sözlüğü'ne Katkılar**. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16, S. 1: 579-592.

66. Doğan, Talip (2018). **Konya Yerli Ağzında Odaksal Şimdiki Zaman İşaretleyicileri**. *Türk Dünyası*, S. 45, s. 55-75.

2.2. Basılmamış Çalışmalar

2.2.1. Tezler

2.2.1.1. Doktora Tezleri

1. Gültekin, Mevlüt (1994). *Der Türkeitürkische Dialekt von İmrenler bei Konya*. Doktora Tezi, Johannes Gutenberg University Mainz, Mainz.

2.2.1.2. Yüksek Lisans Tezleri

1. Kocamaz, İhsan (2013). *Konya İli Taşkent İlçesi ve Köyleri Ağzı*. yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

2. Köğçe, Ayşe Namlı (2013). *Gölyaka Kasabası Ağzı Sözdizimi*. Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.

3. Çeker, Mustafa (2015). *Çumra Havalisi Yörükleri Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

4. Kaplan, Nuran (2016). *Konya Derebucak İlçesi ve Çevresi Ağzıları Dil Özellikleri (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

5. Kızıldağ, Süleyman Hilmi (2017). *Şereflikoçhisar-Kulu Yöresi Nogay Ağzı (Giriş-İnceleme-Metin-Seçme Sözlük-Ekler)*. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.

6. Sözer, Burak (2017). *Kadınhanı ve Çevresi Türkmen-Yörük Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.

7. Şahin , Fatma (2017). *Kadınhanı Ağzı*. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir.

8. Ekizoğlu, Fatma Gülşah (2018). *Beşşehir ve Yöresi Ağzıları*. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

9. Çıracı, Kazım (2019). *Konya İli Karapınar İlçesi Ağzıları*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana. (Bu tez devam

etmekte olup 2019 yılının Temmuz ayında savunulması planlanmaktadır.)

2.2.1.3. Lisans Tezleri

1. Özkan, Abdullah Ergin (1960). *Konya Ağzı*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
2. Yegülalp, Gülperi (1964). *Konya Ağzının Fonolojik ve Morfolojik Tedkiki*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
3. Varçok, Sabiha (1968). *Akşehir Ağzı*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
4. Kaynak, Duran (1972). *Konya Ereğli Ağzı*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
5. Öğretici, Emel (1972). *Konya Ağzı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
6. Yücel, Mehmet (1972). *Bozkır Yöresi Ağzı*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
7. Kula, Hasan (1973). *Akşehir Ağzı*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.
8. Turhan, Emin Ali (1974). *Sarayönü Ağzı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
9. Taşdiken, Mehmet (1977). *Konya İli Beyşehir, Çavuşköyü Ağzı ve Grameri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
10. Batı, Ali (1979). *Konya İli Beyşehir-Yeşildağ Kasabası Ağzı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
11. Kılıklı, A. Ali (1979). *Konya İli Beyşehir Derebucak Ağzı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
12. Sarıcan, Şaban (1980). *Beyşehir-Derebucak Ağzı*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.
13. Oruç, Veysel (1981). *Konya İli Akşehir-Atsız Köyü, Yunak-Turgut Kasabası ve Gökınar Kasabası Ağzıları*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

14. Deniz, Süheyla (1982). *Konya-Hadim, Dolhanlar Köyü Ağzı*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

15. Özbay, Murat (1983). *Konya Ereğlisi Ağzı (Derleme-İnceleme-Sözlük)*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

16. Büyükalın, Mehmet (1989). *Konya Ağzından Örnekler*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Lisans Tezi.

17. Odabaşı, Kezban (2006). *Saçıkara Köyü Ağzında Yaşayan Mahalli Kelimeler, Deyimler Sözlüğü*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

18. Gökçaya, Ali (2015). *Konya/Bozkır (Işıklar ve Ulupınar) Köyleri Ağzı Çalışması*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

19. Yanar, Bayram (2015). *Ilgın İlçesi Balkı ve Geçit Köyleri ile Bozkır İlçesi Yeniköy Köyü Ağzı Çalışması*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

20. Apaydın, Ceren Mine (2015). *Konya Ağzı Çalışması*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

21. Yüksel, Filiz (2015). *Konya-Bozkır-Çağlayan Köyü-Dere Köyü Ağzı Çalışması*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

22. Doğan, Merve (2015). *Konya Ağzı Çalışması*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

23. Demir, Zeynep (2015). *Konya İli Bozkır İlçesi Armutlu, Taşbaşı ve Ferhatlar Köyleri Ağzı Çalışması*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi.

24. Kurtay, Esmâ Sultan (2017). *Konya İli Karapınar İlçesi, Kesmez, Bağdaylı, İkizler ve Salur Köyleri Ağzı Çalışmaları*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi. (Bu tezde dil incelemesi yoktur. Tezde 66 sayfa metin ve 14 sayfa sözlük vardır.)

2.2.2. Diğer Basılmamış Çalışmalar

1. ERTEN, Münir (?). *Akşehir Ağzından Derlemeler*. Konya. (Basılmamış derleme.)

Gülensoy ve Alkaya'nın bibliyografyasında geçmektedir (Gülensoy-Alkaya, 2003:68).

2. Odabaşı, A. Sefa (?). Konya Atasözlerinde Nasihat.

Sakaoğlu, Odabaşı'nın basılı olmayan bu yazısının Yalçın Dikilitaş'ın Arşivinde olduğunu söyler (Sakaoğlu, 2012: 103).

3. Uyar, Veli Sabri (?). Ana Dilden Derlemeler / Öz Türkçe.

Sakaoğlu, Veli Sabri Uyar'ın basılı olmayan bu çalışmasının Konya Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesinde olduğunu söyler (Sakaoğlu, 2012: 94-100).

4. Yıldırım, Faruk. (2010). Ereğli Bekdik Türkmenleri Ağız Üzerine. III. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (30 Eylül – 1 Ekim 2010 Sakarya). Sakarya: Sakarya Üniversitesi.

5. Şahin, Mesut (2017). Tarihi ve Kültürü ile Konya Karacadağ Köyleri.

Basılı olmayan bu kitabın ilk sayfasında “ensajans@gmail.com” veya “kutayder@hotmail.com” e-posta adresi aracılığı ile yazardan isteyerek temin edilebileceği belirtilir. Kitapta “Karacadağ Yöresinde Kullanılan Yöresel Kelimeler” başlığı altında 262 kelime vardır.

SONUÇ

Konya ili ağızları ile ilgili pek çok çalışmanın varlığından söz edilebilir. Ancak bu çalışmaların büyük çoğunluğu ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi gibi dil incelemelerinden uzak, kapsamlı olmayıp daha çok metin derlemesi, kelime derlemesi ve bir/birkaç kelimenin incelenmesi niteliğindedir. Konya ili ağızlarının tamamını yansıtan bir çalışma yoktur. Buna karşın son yıllarda Konya'nın bazı ilçelerine ve birkaç köyüne dair ayrıntılı dil incelemelerini barındıran lisanüstü tezler ve alanda uzman kişiler tarafından yazılmış makaleler az da olsa vardır. Listemizde görüleceği üzere lisanüstü tezler Konya'nın Hüyük (İmrenler köyü), Taşkent, Beyşehir, Çumra, Derebucak, Kulu ve Kadınhanı ilçeleri ile ilgilidir. Karapınar ilçesi ile ilgili de devam etmekte olan bir tez mevcuttur (bk. 2.2.1.2; 9). Konya iline bağlı 31 ilçenin varlığı göz önüne alındığında sadece sekiz ilçeye dair lisanüstü tez çalışması vardır. Bunlardan birinin Konya'nın Kulu ilçesinde yaşayan Nogay Türkleri ile ilgili olduğu (bk. 2.2.1.2; 5) da göz önüne alınırsa sadece yedi ilçeye dair lisanüstü çalışmanın varlığı görülür. Geriye kalan üçü merkez ilçe olmak üzere 24 ilçeye dair Konya yerli ağızlarını ele alan hiçbir lisanüstü tez çalışmasına ulaşılmamıştır. Tamamlanmış lisanüstü çalışmaların ilçe geneline dair olanlarında, ele aldığı ilçedeki tüm yerleşim birimlerinden derlemeler yoktur. Konya ağızlarını topluca ele alan bir çalışma olmasa da diyebiliriz ki

Konya ağızlarına dair lisansüstü çalışmalar Gültekin (1994) ile başlamış, yaklaşık yirmi yıl devam ettirilmemiş, 2010'lu yıllardan itibaren tekrar başlamıştır. Sonuç olarak Konya, Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında üzerinde önemle durulması gereken illerdir. Ağız araştırması yapmak isteyen lisansüstü öğrencilerin tez konusu seçiminde Konya ilinin çalışılmamış veya kapsamlı çalışılmamış bölgelerine/ilçelerine dair konu edinmelerinin Türkiye Türkçesi ağız araştırmaları ve Konya ili ağızlarının araştırılması adına oldukça önemli olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 1: Konya ili ağızlarına dair yapılan lisansüstü çalışmalarındaki derlemeler ve incelenen unsurlar.

İlçe adı ve İdari Birimleri	İnceleme	Derleme Yapılan İdari Birimler	İncelenen Unsurlar
Beşşehir	(bk. 2.2.1.2; 8)	11 kırsal mahalle ve merkez	Ses bilgisi Şekil bilgisi
Merkez Mah. : 12 Kırsal Mah. : 55	(bk. 2.2.1.2; 2)	1 kırsal mahalle	Ses bilgisi Söz dizimi
Çumra	(bk. 2.2.1.2; 3)	7 kırsal mahalle	Ses bilgisi Şekil bilgisi
Merkez Mah. : 13 Kırsal Mah. : 37			
Derebucak	(bk. 2.2.1.2; 4)	4 kırsal mahalle ve merkez	Ses bilgisi Şekil bilgisi
Merkez Mah. : 3 Kırsal Mah. : 8			
Hüyük	(bk. 2.2.1.1; 1)	1 kırsal mahalle	Ses bilgisi Şekil bilgisi
Merkez Mah. : 5 Kırsal Mah. : 18			

Kadınhanı Merkez Mah. : 15 Kırsal Mah. : 38	(bk. 2.2.1.2; 6)	4 kırsal mahalle	Ses bilgisi Şekil bilgisi
	(bk. 2.2.1.2; 7)	33 kırsal mahalle ve 7 merkez mahalle	Ses bilgisi
Taşkent Merkez Mah. : 8 Kırsal Mah. : 7	(bk. 2.2.1.2; 1)	5 kırsal mahalle ve merkez	Ses bilgisi Şekil bilgisi
Merkez İlçeler ve Diğer İlçeler	Herhangi bir lisansüstü çalışma tespit edilemedi.	—	—

KAYNAKÇA

- Boz, E. (2008). Ağız Atlasları. *Tuskish Studies*. S. 3/3 Bahar, s. 152-165.
- Eren, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. ve Alkaya, E. (2003). *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Konyalı, İ. H. (1964). *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*. Konya: Yeni Kitap Basımevi.
- Korkmaz, Z. (1971). Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu. *TDAY-Belleten*. 1971, s. 21-32.
- Korkmaz, Z. (1976). Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar. *TDAY-Belleten*. 1975-76, s. 143-172.

- Radloff, W. ve Kúnos, I. (1998). *Proben Der Volksliteratür Der Türkischen Stämme VIII*. (Latin harflerine aktaran ve hazırlayanlar: Prof. Dr. Saim Sakaoğlu – Doç. Dr. Metin Ergun). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2007). Konya Ağzında Kullanımdan Düşmeye Başlayan Bazı Fiiller. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (24-29 Eylül 2000)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2012). *Konya Ağzı Üzerine Araştırmalar*. Konya: Kömen Yayınları.
- Sümer, F. (2016). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri- Boy Teşkilatları- Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Szilágyi, S. (2007). *Ígnác Kúnos Türk Folklor Araştırmalarında Bir Öncü*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Makale Künyesi (Çeviri): Polat, Ü. (Çev.) (2019). Fatih Emirhan mektupları. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 202-225.

FATİH EMİRHAN MEKTUPLARI

Fatih EMİRHAN
Aktaran: Ülkü POLAT¹

ÖZET

Fatih Emirhan 19. asrın sonu ve 20. asrın başlarında Tatar edebiyatının özellikle nesir türünde ön plana çıkmış isimlerinden birisidir. 20'li yaşlarında felç geçirmiş, ömrünü tekerlekli sandalyede sürdürmüştür. Emirhan, gazetecilik faaliyetleriyle de ön plana çıkmış, birçok yazar ve şairi desteklemiştir. Yazar medreseden arkadaşı Rizvan İbrahimov'a (Aluşi), İsmail Aitov'a, Mecit Gafuri'ye ve çeşitli kişilere pek çok mektup yazmıştır. Emirhan'a ait bu mektuplar SSSR Fenler akademisinin Kazan, dil, edebiyat ve tarih enstitüsü arşivinde saklanmaktadır. Yazarın doğumunun seksenci yılı münasebetiyle H. Hismetullin bu mektuplardan bazılarını Kazan Utları dergisinin 1966 yılı Ocak sayısında yayımlanmıştır. Fatih Emirhan'ın yakın çevresine gönderdiği bu mektuplarda yazarın hayatı ve edebi faaliyetleriyle ilgili pek çok bilgi bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Fatih Emirhan, Tatar Edebiyatı, Tatar Matbuatı.

FATİH EMİRHAN'S LETTERS

ABSTRACT

Fatih Emirhan is one of the prominent figures of Tatar literature especially in prose in the late 19th and early 20th century. Emirhan had a stroke in his twenties and continued his life in a wheelchair. Emirhan also worked in journalism and supported many writers and poets. He wrote letters to Rizvan İbrahimov (a friend of him from his madrasah) , İsmail Aitov to Mecit Gafuri and many other names. These letters belonging to Emirhan are kept in the archives of Kazan, language, literature and history institute of SSSR Science Academy. Hismetullin published some of these letters in the January issue, 1966 dated in the journal of 'Kazan Utları' on the occasion of the eighth year of the author's birth. In these letters sent to the immediate surroundings of Fatih Emirhan, there is a lot of information about his life and his literary activities.

Key words: Fatih Emirhan, Tatar Literature, Tatar Press.

¹ Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Öğr. Gör. Dr. ulkupolat@kilis.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-3304-1939>

Son yıllarda matbuatta Fatih Emirhan'ın çeşitli yıllarda yazılmış ve çeşitli kişilere gönderilmiş pek çok mektubu basıldı. «Kazan Utları» dergisinin bu sayısında ünlü yazarımızın yeniden birkaç mektubunu yayımlıyoruz. O mektuplarda Fatih Emirhan'ın fikri gelişimi ve ictimâî meselelerle gençliğinden beri ilgilenmesi, bundan yarım asır önce Tatar matbuatının durumu, ilk gösterilerin meydana çıkışı, Tatar genç entelektüellerinin manevi duyguları belirir. *Kazan Utları* dergisinin bu sayısında ünlü yazarımızın yeniden birkaç mektubunu yayımlıyoruz. O mektuplarda Fatih Emirhan'ın fikri gelişimi ve sosyal meseleler ile ilgisi bundan yarım asır önce Tatar matbuatının durumu, ilk gösterilerin meydana çıkışı, Tatar genç, aydın sınıfının manevi duyguları belirir.

Fatih Emirhan, M. Gafuri'nin Ekim Devrimine kadar yazılmış birçok eserini tenkit etmişti. Ekim Devriminden sonraki çağda, M. Gafuri'nin sanatı sağlam bir şekilde gelişti. O gerçek manâda ihtilal hatibi oldu. Fatih Emirhan'ın M. Gafuri'ye gönderdiği kutlama mektubunda onun sanatındaki bu başarıyı sağlam bir şekilde idrak ve takdir etmişlik açıkça seziliyor.

Burada verilen mektupların hiçbiri şimdiye kadar tam olarak basında çıkmamıştır. Sadece Fatih Emirhan'ın sanatı hakkındaki çalışmalarda ve makalelerde mektuplardan parçalar ve belgeler kullanılmıştır. Mektuplar SSSR Fenler Akademisinin Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü arşivinde saklanmaktadır. M. Gafuri adına yazılan mektup yeni stil ile sunuluyor. Fatih Emirhan'ın henüz Sovyet matbuatında ve umumi matbuatta yayımlanmamış mektupları çeşitli zamanlarda çeşitli vesilelerle yazdığı hatıraları çok. Bunlar da gelecekte yayımlanır diye düşünüyoruz.

H. Hismetullin, 20 Şubat 1904.

Muhterem dostum R. Aluşi²

Esselamu aleyküm!

Zatımızın mektubu geldiğinde, çok sevdim. İdadî³ sınıfı arasında ortaya çıkan medrese ihtilali plansız olduğu için, medresenin ıslahına hizmeti olmadı denecek derecede az oldu. Hatta reisleri, heyecandan başı helak olan Kasim, damollaya ihtilalin sebeplerinden birisinin

² Rizvan İbrahimov (Aluşi) — F. Emirhan'ın medresede birlikte okuduğu arkadaşı. Sovyet döneminde Ufa'da Komvuz'da ders verir, 1938 yılında ölür.

³ Eski medreselerde ibtidan (başlangıç), rüşdi, idadi, alî, diye adlandırılan basamaklar olurdu.

idadi sınıfına mantık okutulmaması olduğunu belirtmiş, eğer mantık dersi gelirse isyanı durdururuz diyerek bütün idadi sınıfları için mantık iltizam etmişti. Artık, elhamdülillah, o delikanlı aliye cemiyeti⁴ tarafından verilen dilekçede dikkat çekilen ifsade medresesi⁵ için millet meclisi tarafından azledildi.

Bu ihtilalin faydası olarak, medrese idaresi için öğretmenlerden mürekkep bir millet meclisi oluşturularak damollaların istiklali tamamen selb edildi⁶.

Tamamen medrese öğrencilerinden mürekkep bir topluluk teşkil edildi. Şimdi yetmiş beş kadar üyesi vardır. (Gizli tutulsun.)

Öğrenciler ve lisede okuyan kızlar ile geçen yılın başında Tatar lisanında iki oyun sahneledik. Birisi «Kızganiç Bala⁷», birisi — «Gıyışık Belası⁸». Ben «Kızganiç Bala»da Halil rolünde oynadım, «Gıyışık Belası»nda Gabdis-Samat Efendi olarak oynadım. Halk tarafından ilgiyle karşılandı. Bayramın üçüncü gününde de iki oyun oynarız inşallah.

Sonsuz sadakat.

Fatih.

24 Ekim 1906, Moskova.

Aziz dostum Rizvan, sana selamlar olsun!

Ben 22 Ekimde Moskova'ya geldim ve malum işe⁹ başladım. Kazan'da olduğum sırada senden bir mektup (paralı) ve bir telgraf alarak kendim de düğüne¹⁰ bir tebrik kartı göndermiştim, fakat 5 Ekim tarihli yine açık bir mektubunu alarak, o kartın ulaşmadığını anlayıp teessüf ettim. Buna göre seni ve Ferhane Hanımı yeni hayat ve

⁴ Dördüncü sınıftaki öğrenciler.

⁵ Medreseyi tahrip etmek, dağıtmak.

⁶ Baş molların müstakil çalışma hukukuna son verildi.

⁷ Zavallı Çocuk.

⁸ Aşk Belası.

⁹ Dergide sekreterlik işi.

¹⁰ Ferhane ile Rizvan'ın düğünü, Ferhane uzun yıllar Sibiryâ mekteplerinde öğretmen olarak çalışır. 1958'de Ufa'da ölü.

birbirinize uygun yoldaşlığınız ile tebrik ettiğimi ve her ikinizi mutlu ve talihli görmek maksat ve isteğim olduğunu arz ediyorum.

Mektebin intizamlı oluşu ve kızlar bölümünün de vücuda geldiği haberi beni de çok sevindirdi. Çalış, kardeşim, çalış, çalışmakta ancak talih.

Moskova'ya geleli iki gün oldu. Zahid Efendi¹¹ sayesinde vakit pek rahat geçti. Zahid Efendi beni çok iyi karşıladı. O ve muallimeler tipik editör, bürokrat gibi değil başka arkadaşlar gibi keyifli insanlar. Şimdi Moskova'nın en güzel yerlerinden birinde (Petrovka) Meryem Şamil¹² konağında bir konuk odasında ikamet ediyorum.

Kazan'da sen gittikten sonra bilmediğin herhangi bir durum olmadı, veya olduysa da, aklımda kalmadılar, buna göre ben gitmeden evvel olan durum ve hislerimi yazacağım. Ekimin onundan sonra maddi durum epey fazla kötüleşmiş ve babam ile aramız tamamen soğumuştur. Hatta gideceğim gün babamın bana karşı her hareketinden bir soğukluk ve sen bizden tamamen ayrılıp gidiyorsun, kötü talih der gibi bir şey seziliyordu ve her dakika beni evden soğutuyor, uzaklaştırıyordu. Diğer taraftan annemin müşfikâne ve annelere has muamelesi ve gitmeden evvel gözleri yaşlı halde «oğlum, sen bize öfkelenme ve mektup yaz» sözleri benim de gözüme yaşları getiriyor ve anaların çocuklarına olan münasebetlerini bana pek açık gösteriyordu. Velhasıl, bir taraftan, eve yakın da tutmayan dikenler ve bir taraftan da, pek sağlam çeken rüzgârlar beni pek huzursuz bir ruh haline düşürüyordu. Böylece evimden ayrıldım ve Cuma günü (20 Ekim) istasyona geldim. Benden önce uğurlamaya arkadaşlar gelmişlerdi, beklediler, söyleştik, dertleştik, sevindik, trenin gitme vakti yaklaştı, arkadaşlar son sözlerini söylediler, öpüştük ve gittim. Hakikaten zor anlardı, yalnızlaştığımı hissettim.

Bir saat yerimden kalkmadan gitmeye ve kalbimde hislerimi kendime anlatmaya mecbur oldum ki, sonuç şöyleydi: “Dostlarımdan ayrılıyorum, dünyada beni en yakın gören bir yüreğe acı veriyorum — zor. Kazan'dan ve onun Tatarlarından¹³ kurtuluyorum — sevinç. Çalışmaya başlarım, istidâdımı görürüm — ızdırıp ve meçhullük”.

¹¹ Zahid Şamil — 19. Asırda Dağıstan'da özgürlük hareketine liderlik etmiş Şeyh Şamil'in oğlu «Terbiyetel-Etfal» adlı çocuk dergisinin (1907, Ocak-Nisan) editörü.

¹² Meryem Şamil —Zahid Şamil'in kız kardeşi.

¹³ Fatih Emirhan'ı kendi çevresinden kuşatan hatıra, özgür olmama hissi epey biktirmişti.

Tren gidince biraderim İbrahim'in¹⁴ söylediği söz bana da bir tuhaf hal veriyor ve acimi hissetmeye vesile oluyordu. Onun sözü şöyleydi: "Abi beni unutma, biliyorsun babamın muamelesini, sen gidince, benim için daha zor olur"¹⁵.

Şans eseri, yolda öğrenciler ve meslektaşlarla karşılaşılıp, onlarla tanışınca kısa süreliğine de olsa ağır hisler unutuldu.

Aitov İsmail¹⁶ bu son günlerde bana pek soğuklaşmıştı; sebebi ise böyle işsiz yaşamak ve ahlaka uygun davranmadığımı söylemem. Başka ne yazayım kardeşim. Resim göndereceğini söylemişsin, pek intizâr ile bekliyorum. Ben de gönderirim, bu günlerde resim çektiririm.

Ferhane Hanıma selam söyleyip, dualarını rica ediyorum.

II

Eğer «Terbiyetel-etfal»e müşteriler bulunur diye düşünüyorsan, abone defteri göndeririz. Yüzde on kadar hizmet mükâfâtı veririz. Perakende satmak için aldırılmak mümkün. Derginin önceki sayısı (numune) aralık ayının başına kadar çıkacak. Ocak ayı başında düzenlenip çıkmaya başlayacak. Yıllık tutarı 5 sum. Her ay iki dergi. Birkaç pedagojik yaprak, takvim ve başka birkaç şey hediye edilecek.

Redaksiyonun adresi: Moskova, Tsvetnoy Bul. D. Baybekova Red. Tatarskogo jurnala «Terbiye-i Etfal».

Bana mektup yazdığında: «Fatihel Emirhaniye mahsus» kaydını eklersin. Mektup bekliyorum.

Sonsuz sevgiler

Fatih-el Emirhani.

9 Aralık 1906, Moskova.

Kardeşim Rizvan, çok saygıdeğer Farhanya Hanım!

¹⁴ Fatih Emirhan'ın küçük erkek kardeşi, 1918'de Komünistler partisine katılır, Stalin yıllarında tevkif edilmiştir.

¹⁵ Bu sözler Fatih Emirhan'ın "Gençler" (1909) oyunundaki Aziz ve Yusuf'un durumunu hatırlatıyor.

¹⁶ İsmail Aitov (1888-1930) — Söleyman Aitov'un oğlu. İkinci bir mektubunda Fatih Emirhan'ın onu "tipik bir zengin oğlu" olarak anar.

Sizlere selamlarım!

Gönderdiğin hediye — fotoğrafını aldım, her ikinize de halis teşekkürlerimi arz ediyorum. Fotoğraftaki güzel yüzler gerçekten herkesin dikkatini celp etmelidir. Fakat delikanlılarda seyreklik görünüyor, yeniden bir delikanlı eklense, etki kâmil olurdu. Fotoğrafa mizah kabulünden de bir eleştiri yapmak istiyorum: Öncelikle: Rizvan'ın minder üstüne oturuşu bana Huvalin ilçesindeki köy mollalarını hatırlatıyor. Acaba, Rizvan sen de o taraflardan mısın? İkinci olarak: Ferhane Hanımın boynunda senin kolunu görüp şaşılacak derecede korktum (kahrolası), acaba Rizvan Ferhane Hanımı boğmak mı istemiş? Üçüncü olarak: Hürmetli Aleksandra Vnnitskaya'ya söyleyiniz: Ferhane Hanımın kalp atışını dinleyen sağlık memurunu fotoğrafta o pek başarılı gösteriyor.

Rizvan, hatırla şimdi Fatıma Kuliyeva'yı; Rehime Hanımı ben ilk defa gördüğümde «Tamam bu Fatıma olsa gerek» — diye düşünüyorum yazdım. Dördüncü olarak: Nasıl hepiniz de, ömrünüzde hiç fotoğraf görmemiş gibi, ona baktınız?

Ha, ha, ha!

Ama bu şaka.

Bana fotoğrafta çok benzeyen bir şey var: O da — hepinizin sade kıyafetlerde, demokrat görünümde olmanızdır.

Mektubunuzdan mutlu haberler öğrendiğime göre, bu mektup benim için çok değerliydi: Ferhane Hanım ile tabiatınızın böyle uyumlu olması ikinizin de saadetinizi temin eden şeydir.

Cenâb-ı hak devamımı hâsıl etsin!

Ashında ben önceden de böyle olur diye düşünmüştüm. Çünkü, öncelikle sen ahlaksız birisi değilsin. Ve ikinci olarak da — Ferhane Hanımın resminin bana anlattığı şey tam olarak yumuşak yaratılışlı birisi olacağımı bildiriyordu.

Elbette, değerlilerim, siz talihli kişilersiniz!

Rizvan, sen bana «fotoğraf dikkatini çekecek olmasa da...» diye yazmışsın. Tamamen boşuna, sadece benim değil, belki bütün redaksiyondaki kişilerin dikkatini çekti.

Moskova'daki hayatım:

Moskova'daki Tatar ve hatta Rus aristokratlarından, hatta bürokratlarından pek çok aile ile tanıştım. Her akşam eğlencelerde, balolarda karşılaşılıyor. Bunlar ne kadar iğrenç... Vakitlerden birinde Şamillerde eğlencede bir general kızı — gencecik bir kız ile tanıştım. Onunla biraz dans ettik, konuştuk. Vesaire. İşte bir vakit bunlarda konuk olduk. Bu kız beni bir odaya çağırıp şöyle sordu: «Ben sizden bir şey sorarsam, ayıplamaz mısınız? Ve doğru cevap verir misiniz?» Ben de pek aristokrat tavırla: «Şüphesiz» — diye cevap verdim. (Şimdi güzelce dinle!) «Bana söylediler, siz sosyalist misiniz? Bu söz doğru mu, değil mi? Ben umut ediyorum: Yalandır!» Ben cevap verdim: «Evet, dosdoğru.» Kız korkup gitti. Biraz sonra: «Peki siz, böyle saygılı ve hiç tehlikeli değilsiniz elbette.» Ben: «Siz bütün sosyalistler tehlikeli diye mi düşünüyorsunuz?» O: «Şüphesiz.» İşte şu ruh halinde yarım saat konuşup zar zor anlattım ki sosyalistlerin rastladığı birini öldüren kişi olmadığını.

Artık sen düşün, bana nasıl topluluklarda bulunmak nasip oluyor. Öyle zamanlar oluyor ki, şu aristokrat ve aristokratların davranışlarından (ifade için üzgünüm) kusasıları geliyor. Ama Zahid Efendi, işte o beni anlayan yegâne insan. O — ilericî, müterakkî.

Hayat burada pahalı. Hemen 60 sum¹⁷ para buluyorum, şu aristokratlar arasında bulunmaktan dolayı, hepsi harcanıp bitiyor.

Artık o eğlenceleri, baloları bırakıp gerçekten okumaya başlıyorum. Siz benden fotoğraf istemişsiniz.

Çok geçmeden ben size fotoğrafımı gönderirim. Lakin bir şartla: Siz de tenkit yazıp gönderirsiniz.

Kardeşimden mektup alıyorum. İsmail'den haber aldım. Ama Aytuganov'dan¹⁸ hiçbir haber alamadım.

Bugün Kuliyev'den¹⁹ mektup aldım, bu arada, o yazıyor: 8 Aralıkta eğer vali izin verirse «Novıy Kulüp»te «Öç Hatın Bëlen Tormış²⁰» oyununu sahneleyeceğiz, diyor.

¹⁷ Sum: yüz “tiyên” değerinde Rus parası.

¹⁸ Aytuganov İbrahim — tüccar İsmail Aytuganov'un oğlu, gençler arasında katılsa da, yararlı bir iş yapmamıştır.

¹⁹ Kuliyev İbrahim — gazeteci, F. Emirhan'ın gençlik arkadaşlarından, 1885 yılında doğmuştur, Stalin yıllarında tutuklanır, zindanda ölür.

²⁰ Üç Hanım İle Hayat.

Derginin önceki sayısı 15 Aralıkta çıkıyor. Mufassal bir mektup bekliyorum. İŖitiyor musun?

Öyleyse bir sonraki mektuba kadar hoşça kal.

Fatih Emirhan.

8 Nisan, 1907, Moskova

KardeŖim Rizvan!

Martin on sekizinde yazdığın mektubu üçüncü gün aldım, bugün cevap yazmak için acele ediyorum. Kazan'da kaldığım vakitte kaderin zulmü ile yabancı yerlere gönderilen dostlarımlın hallerini pek kusurlu değerlendirdiğimi, ancak Ŗimdi kendim onların durumuna düşünce bi-hakkın bu durumu takdir etmeye baŖladığımı farkettim.²¹ Her mektup, her bir haber, o taraftan esen her rüzgâr çok değerli, onun için senin mektubunda: «Özledim, Kazan'a dönmene ve görüşmeye ihtiyacım var» diye yazdığın sözler Ŗimdi benim için çok anlaŖılan cümlelerden.

Gerçekten de geçen günleri hatıra getirsen aralarında nasıl rahat ve keyifli geçirilen ve vaktinde bi-hakkın takdir edilmeyen günler, akŖamlar, geceler var. Nasıl Kuliye İbrahim'e Oslan'a gidip oynuyorduk. O bizi meyvelerden yapılmıŖ kvas²² ile ağırlıyordu. Sen onun eŖi²³ ile huzurlu olmasına özenip Ferhaneyi düşünüyordun.

Nasıl toplanıp Aitovların yazlığında sabah 4-5'e kadar tenketteki becerimizi yarıştırdık bakıyorduk, nasıl Aytugan İbrahim bize her türlü eğlendirici piyesler anlatıyordu. Nasıl toplanıp Kazanka'ya (Kazan Nehri) yüzmeye gidiyorduk.

Elhasıl, çok eğlenceli vakitler geçiriyorduk. Kazan'a ben 10 Nisanda dönüyorum, eğer siz de dönerseniz o vakitte topluluğumuzun bütün üyeleri eksik kalmazdı. Yazılarında bu yıl Kazan'ın da daha cazip olacağını söylüyorlar.

²¹ F. Emirhan Moskova'ya gidiŖi dolayısıyla yazdığın mektubunda Kazan'dan kurtuluşuna pek sevindiğini bildirmiŖti.

²² Kvas: Çavdar ekmeğinden kızartılıp kurutulmuş yapılan bir içecek.

²³ Söz Fatıyma Kuliyeve hakkında. Bu hanım Ŗimdi de Kazan'da yaŖıyor.

İsmail çok olmadı, Moskova'dan Yalta'ya gitti. Mayısın 10'u gibi Kazan'a dönecek. Ferhane Hanım benim makaleleri okuyormuş. Fakat ben daha çok imzasız gönderiyorum. Bu sebepten, hangilerinin benim makalelerim olduğunu söylemek istiyorum.

Birinci sayıda — «İdareden»; «İstanbul Şehri»; «Gökyüzünde Görünen Nesnelere»; «Ayaz»

İkinci sayıda — «İdareden» (Gerekli yerleri kaydedilip saklanmış.)

Üçüncü sayıda — «İdareden»; «Gökyüzünde Görünen Nesnelere»

Dördüncü sayıda — «İdareden» (Gerekli yerleri kaydedilmiş.); «Moskova Şehri»; «Galimet-il-benat»; «Mendeleyev»; «Zelzele».

Beşinci sayıda — «İdareden» (Gerekli yerleri saklanmış.); «Petersburg Şehri»; «Gül Ağacı» (Tercüme); «Gökyüzünde Görünen Nesnelere»; «Duma açıldı» (En gerekli yerleri saklanmış.). Bundan sonraki sayılarda bazı makalelerimi imzamlı yazdım.

Az zaman önce İbrahim'den mektup aldım. Kazan'da beni bekliyorlarmış. Hiç beklemiyordum, Fatıma Yunısova'dan²⁴ da bir mektup aldım. «Acayip özledik, Kazan'a dönünüz» diye yazıyor (şaşılacak şey). Bir sonraki mektubunu Kazan'a yaz. Ferhane Hanıma selamımı söyleyip dualarını rica et!

Sonsuz sevgi ve bekleyiş.

Fatih.

Bugün altıncı mektubu yazdım, yoruludum.

17 Nisan 1908, Kazan

Azizim Rizvan!

Sana karşı yine bin kez günahlıyım. Ben — mektup yazmaya üşenen kişi. Bu gerçek sana da çoktandır malum olsa gerek... Tembellik bir

²⁴ Fatıma Yunısova — büyük tüccar ve toprak sahibi Mõhemmetrehim Yunısova'nın kızı. Demokratik aydın sınıfı çevresinde dolaşmak o çağdaki zengin kızları arasında moda olmuştur.

maraz derler. Bu yüzden kişiyi ayıplamak değil, belki merhamet etmek gereklidir. Sana mektup yazmayı düşüneli en azından bir buçuk ay var. Takdir yetmeyince bir iş yapacak hal yok! Derginin neşri ile alakalı fikir istiyorsun. Bu konuda benim iki yıllık tecrübemle hâsıl olan fikrim şu: 1. Gerek gazete gerek dergi ilk iki yılda her zaman zarara maruz kalır, fakat ondan sonra kendi kendine yetecek dereceye ulaşsa yeter. 2. Eğer gazete ve dergi gelecekte bir geçim kaynağı olsun denirse, kafadan en az 3-5 bin sum paranın elde olması gerek. 3. Neşre başladığında her zaman güzden başlamak gerek. Çünkü ocak ayından başladığında halk siyasi çizgisini bilmeden, itimat etmeden abone olmuyor. Böylece bahar geliyor. O zaman halkta gazete ve dergi hevesi kalmıyor. İşte böyle, birader!

Görüyorsun, şimdi «Yaña tormış²⁵» (Yeni hayat), nasıl durakladı. Rivayetlere göre bu arada da bin sum zarar edip bitmişmiş.

Yine de, eğer şimdi naşir ve muharrir bulma endişesine düşsen, ben kendim bir iş tavsiye ediyorum: «El-islam» idaresi temmuz başlarından mizah dergisi neşretmeye başlamayı düşünüyordu. Bunu ben sana bırakayım. Şimdilerde faydalı bir dergi varsa, o da mizah dergisidir. İbret için ben sana «El-islam»ın durumundan bir kısım yazıyorum. «El-islam» Ekim ayı başından Nisan başına kadar yani yarım yıl 1400 sum masraf etti. Bu cümleden — muharrirler ve redaksiye 400 sum tutmuş. Demek ki muharrirlere bir de ödenmiyor denecek derecede kötü bir dairede durduğunda bile birçok masraf gereklidir. Şimdi «El-islam» dairesi için 20 sum ödüyor;

Sekreterya.....20 sum;

Muharrire.....15 sum;

Ufak masraflar....12-13 sum civarında.

Bizim neşretmeye başlamayı düşündüğümüz on beş günlük mizah dergisine, hazır redaksiye hazır muharrirler üzerinden yılda 1200 sum masraf gerekiyor. Mizah dergisine özellikle «El-islam» isminden neşre başladığımızda o kadar müşteri bulunur diye düşünüyoruz. İşte birader, durumlar böyle. «El-islam» o dergiyi sana bıraksa az paha ile redaksiyesinde bir oda bırakır. O zamana kadar biraz yararsız katılımcılar da bulunurlar. Eğer ben yaz ve kış Kazan'da kalsam, ben de elimden gelen yardımı yaparım. Onun üstüne Kazan'da başka işlerin de yapılıyor olmasına inansan, belki gidince, güzelce yerleşip

²⁵ Uralski'de «Fikir» gazetesi durdurulduğunda onun yerine 1907 yılında çıkarılmaya başlanan gazete.

kalmak da mümkün olur. Eğer böyle yapmak maksadında isen çabucak dönüp, izin isteyip dilekçe vermeye mecbursun.

Ferhana'ye selam. Çabucak geçse deyip beş vakit namaz ardından dua ediyorum.

Ebedi kardeşin

Fatih.

Halim ortada²⁶.

26 Ekim 1908, Kazan.

Dostum,

Bugüne kadar sana acaba ne kadar mektup yazmam gerekli olup da, şimdiye kadar bir mektup bile yazmadığım için sana karşı çok suçluyum. Lakin, benim bu suçum sadece sana karşı değil, arkadaşlarımın her birine karşı çok malum ve çok eski artık: «Len yoslişél-gattarë ma efsedehen-neher»²⁷ diyor Araplar.

Önce ben sana durumumu yazmaya başlayayım: Nihayet derecede parasızlık, vasat, güzel dersler ile meşgul olma, biraz yazı, her gün redaksiyonda olma, edebiyat meclisleri bahanesiyle her hafta misafirlik. Ş. K.²⁸ hanımı görünce sevinme — işte durumların özeti. Sağlık yavaş yavaş ilerliyor. Mamafih, parasızlıktan birçok vakti gelen tedavileri uygulamadan duruyorum. Sen yazıyorsun (mektup no 1) «El-islamı» bitirip de, para kazanıp tedavine başla diye²⁹. Canım, benim bütün memnuniyetsizliğimde şimdi şu her gün redaksiyona çıkmaktan ibaret olan bölüm, dinlenmek de bu, yaşamak da bu. İşte bunu sen aklımdan çıkarma.

Şimdi «El islamı»ın haline geelim: Parası yok, hep çeşitli hileler yapmak durumunda kalınıyor (sır tutmak).

²⁶ Fatih Emirhan'ın felç olup sakat kaldığı bundan dolayı tedavi gördüğü ve sağlığının kötüleştiği zamanlar. Halim ortada sözü bu durumla ilgili.

²⁷ Dünyayı bozani kader düzeltmez.

²⁸ Şemsinisa Kamalova —F. Emirhan'ın sevdiği kız, 1918 yılında Kazan'da ölür.

²⁹ İsmail Antov kendisinin 27/IX 1908 yılındaki mektubunda «Elislamı» bitirip, tedavi olmayı ve okumayı nasihat eder.

Arkadaşların durumu: Kayyum Kolehmetov³⁰ üçüncü gün tevki ettiiler. Çok kısa zaman sonra Simbir şehrine sürgüne gönderilecek. Eğer bulabilirsen, biraz para (yardım için) toplayıp gönder (redaksiyon adresine olabilir). «Kazak³¹» okuyor, çabalıyor, bu günlerde yeni ceket diktirip gönderdi, Gaziz³² bu günlerde askeri muayeneye girdi, pek zayıf olduğundan kaldı, o da okuyor, çabalıyor, bir gün okuduğu şeyden ertesi gün söz arasına sıkıştırıp sıkıştırıp yabancıların çokça olduğu yerlerde konuşmaya başlıyor. Soltan³³ da güzelce okuyor, lakin «Ben nereye gidiyorum³⁴»dan da geri kalmıyor, diyorlar. Agiyev³⁵ kendini şair olarak düşünüp sevinerek yaşıyor. «Şimdi siz benim şiirlerimi takdir etmeseniz de tarih takdir eder» — diye gerçekten kendisi inanıp, insanları da inandırmak istediğini söylüyor. Şimdi Gariflar³⁶ ile de iç içeyiz, bayramın dördüncü gününde beni yanlarına çağırılmışlardı, gidip uzunca oturup döndüm.

Edebiyat gecesine gelirsek: O «El-islam»a tam sekiz sum fayda sağladı, çünkü o akşam kulüp salonunda Zakir Sayidzade³⁷ esnaflardan ve hafifmeşrep kızlardan bir topluluk teşkil edip, tiyatro oyunu sahneledi. Aslında kendisi de ilgi çekici idi. Tam 47 sum toplandı. O akşam tüm gençler bizim gecede idiler. Zakirlerde dans ilan edilmiş olsa da dansçı bulamamaktan dolayı gerçekleşmedi.

Bizim «edebiyat gecesi»nde Tukayev'in «Kesikbaşı» okundu (kendisi okudu). Halkın gülmekten içleri katıldı ve Tukayev'i de alkışlar ile ağırladılar. Gecenin sonuna doğru kendisi «Ben nereye gidiyorum»du, gecede şöyle ilgi çekici durumlar da oldu: Bir kâhya (önce Agufurovlar'da³⁸ kalmış, şimdi Kazan'da kalıyor) yüzüne allık, pudra sürüp gelip, şöyle bir dans etti ki Arapların dediği gibi «Lem yera gaynez-zamani mislehi»³⁹. Kendine has bir şekilde nasılsa başını vücuduna gömüp, kendi içine giriyor da, oradan ayak ve ellerini çıkarıp vuruyor. Herkesin dikkati ondaydı. Bu — bir. İkincisi — bir ihtiyar, uzun boylu Tatar, dans eden kızların üzerine adeta yemeğe tuz

³⁰ Dramaturg Gafur Kolehmetov'un küçük kardeşi, gençken ölü.

³¹ Yazar Kebir Bekër (1880-1921).

³² Gaziz Gobeysullin (1887-1938).

³³ Soltan Rahmankolıy (1888-1916).

³⁴ Alkollü içecek satılan dükkan.

³⁵ Fehrêl İslam Agiyev — yazar, gazeteci (1887-1938).

³⁶ Yazar ve dramaturg Garif Bogdanov amaçları için çalışıyor olsa gerek. Sovyet çağında mekteplerde çalışır, sonuncu yıllarda ölü.

³⁷ Öğretmen ve yazar, 1918 yılında Astrahan'da Aklar (Beyaz Ordu yandaşları, karşı devrimciler) tarafından öldürülmüş.

³⁸ Ekaterinburg şehrindeki büyük tüccar.

³⁹ Bu zamanda bunun gibisinin görüldüğü yok idi.

veya baharat serper gibi tutam tutam şekerleme saçtı, dans eden çifte göre — şimdi yanlarına geliyor da, üç tane şekerleme alıp kızın başına koyuyor. Hele birini yere düşürsünler. Tam eğlence!

«Edebiyat derneği» şimdi düzenli bir şekilde devam ediyor. Okunan şeyler o kadar çok oluyor ki, çoğu meclislerde vakit yetmiyor. Müzakereler de pek heyecanlı oluyor. Gabdulla Gıysmeti⁴⁰ ile tartışmanın tamamlandığı yok. Delikanlı kendisi de şüpheye düşmeye başlamışa benziyor.

Bogdanova Gayşeler'in evleri yandı. Kendileri güçlükte pencereden çıkıp kurtuldular. «Orenburgskaya Gazetesi»nde Kazan-Tatar piyeslerinde oynayan kızları tenkit edip yazan kişinin kim olduğu belli olsa, onu Tatar gazetelerine yazıp sağlam şekilde sövüp saymak gerekti. Bir şarlatandır. Kasim Uralets⁴¹ denen bir şarlatan Kazan'da Rus gazetelerine böyle şeyler yazıyordu. Bu da böyle bir Tatar kâhyası sayesinde ayakta duran biridir, elbette. Size protesto yazmak elbette farz olmasa, utancı seninle Borhan⁴² başına kalacak, fakat «meşhur ve büyük muharrirlerimizden» Yarulla el-Veli'nin bize verdiği lakabından pek memnun olduk. Askerde hocalık yaptığı zamanda Tatarlara ideal Tatarca namaz dersini vermek için alıştırma yapıp döner mi diye düşünüyordum. Tatarca ad vermeye de alışmışmış. Eğer ezanı da Tatarcaya aktarsa, ondan sonra hepsi büyük muharrirliğin gelişimine ulaşmış olurdu. Her şeye rağmen, öyle saf, alaylı Tatar askerleri millet için çok faydalı olurlar. Çünkü millet çocuklarına gülmek için bir şey gereksiz geliyor. Senin mektuptan sonra, ben de onunla tanışmak için pek heyecan duyup gittim (eğer isterse). Bizim görmeden tanışmamızın mukaddimesi olarak benim ismimden teşekkürünü şu sözlerle aktarırısın: «Sukonnım rılom u kalaçny ryad ne lezut»

Eğer bir kişi şöyle yalalaklık etse, onu azarlamak ayıp olmuyor, Borhan'a selam söyle. Benim için elini sık. Sonra da mektup yazmaktan uzak durmak için mücadele et.

Hadi, canım, hoşça kal!

Mektup yaz.

⁴⁰ Gazeteci.

⁴¹ Bu konuda Fatih Emirhan'ın özel makalesi çıktı. Kara: F. Emirhan, eserler, II. T-288-290 s.

⁴² Gazeteci Borhan Şeref, dil alimi G. Şeref'in akrabası.

Fatih.

İbrahim her mektubunda sana selam yazıyor.
Safiye hanımdan pek sık mektup alıyorum. O
Noel Bayramına gitmiş.

27 Nisan 1909

İsmail!

İşte sana mektup. Nereden başlayıp yazayım? Bekle, buldum. Kazan'da su bu yıl çok güçsüz akıyor. Bundan dolayı bütün ayaklı kişiler eskisi gibi kayıklarda gezinmiyor, kürekler ışıldanıyor, akordeon yankılanmıyor. Dün senin son mektubunla birlikte Burhan'dan da bir uzun mektup aldım. Zakire Hanıma⁴³ bir teklif hazırladığını öğrenip, her nedense gönülden rahatladım, memnun oldum. Çok vakit geçmişti. Muhitte de pek başarılı olarak seçilmiş. Kısacası tencere-kapak. Sen bana «Zakire Hanım kim» sorusuna pek mufassal cevap yazarsın diye düşünüyorum. Yani sende nasıl bir intiba bıraktı? Burhan'ın talihi sende de biraz olsaydı. Amin! Kazan'da senin düşündüğün cazip şeylerden biri bile yok. Herkes imtihana hazırlanıyor, imtihansız kişiler parasızlıktan keyifsiz bir şekilde yaşıyorlar.

Cenabe büyüğüm bu günlerde «Almaşınuv Könnerenden⁴⁴»i (Değişim Günlerinden) yazıp bitiriyorum. «Tatar kızı⁴⁵» isimli bir öykü yazdım, başıma gönderdim.

«El-islam» şimdi yeniden canlanıyor, paraya ihtiyacı var, sen, lütfen, nereden olursa olsun bulup kendin için de gerekli olan param⁴⁶ bu mektubu alınca gönder. Eğer bulabilirsen, yardım da toplayıp göndersen çok minnettar oluruz.

İbrahim'den⁴⁷ mektup aldım. Paraları almış, artık çok iyiyim, diye yazıyor. Bana mekteplerinin resmi ile kartlar gönderdi. Aynı zamanda

⁴³ Zakire Şeref — Burhan Şeref'in eşi, Fatih Kerimi'nin kız kardeşi, hala sağ.

⁴⁴ Fatih Emirhan'ın «Yeşler» isimli piyesi.

⁴⁵ Fatih Emirhan'ın bu isimdeki eseri.

⁴⁶ İ. Aitov «El-islam»a yardım sebebiyle 50 sum söz vermiş. Söz bununla ilgili olsa gerek.

⁴⁷ F. Emirhan'ın kardeşi, Beyrut'ta okuduğu vakitler.

senin gönderdiğin «Medrese-i Han⁴⁸» resmi beni nasıl düşüncelere, mülahazalara sevk etti. Yine böyle ilgi çekici durumlar olursa gönder.

Rizvan'dan⁴⁹ mektup aldım. Neler yazmış: Özur dilemiş, söylenmiş, kızmış, Adı geçen Hekimcan bize hile yaptı, muhtemelen. Şimdiye kadar hiç sesi soluğu da çıkmadı. Züppe gençten bundan başka ne olur diye beklemek gerek.

Veli Apanay⁵⁰ çok zor başlayarak ekinlerle uğraşiyor, un biriktiriyorum diyor. Kendisini işe vermiş, hesaplıyor. Bir Allah'a malûm.

Hokand hallerini ayrıntısıyla anlatıp, üşenmeden bir de mektup yaz. «Hanımefendi⁵¹» sağlığına kavuştu, buna göre beni tebrik etmeye hazır!

Soltan⁵², kendi ifadesiyle «bütün vakitlerde sarhoş». Şimdi kendisi burada, benim yanımda, sana selam söylüyor. Tukayev de benim masanın yanında elini yanağına dayamış oturuyor, sana selam söylemiyor. Soltan şimdi kendisi söyleyip yazdırdığı söze kendisi pişman oluyor. Buna göre ben de o sözü yazmamayı hesaplıyorum.

Artık yeter. Mektup yaz!

Fatih.

6 Haziran 1923, Kazan.

Dostum Mecit, selamlar!

Ben hastalandım, yatak döşek yatıyorum. Ondan ötürü sizin edebi hayatınızda yirmi yılı doldurduğunuzu ancak dün, 5 Haziranda, yani jübile gününden iki gün sonra duydum. İşte bir aydır gazeteleri elime

⁴⁸ Hokand Medresesi.

⁴⁹ Fatih Emirhan «Millet Terekkıy İttêrû» (Milleti Terakki Ettirmek) adlı eserini yazdığında burada Mişer talebesi obrazında kendi kendine gülmek dediği için Rizvan Aluşı kırılmış.

⁵⁰ Veli Apanayev - müzisyen, mandolinci. Tatarlarda ilk telli orkestra kuranlardan.

⁵¹ Söz Şemsinisa Kamalova hakkında olsa gerek.

⁵² Soltan Rahmankoly.

alamıyorum, bütün dünya ahvalinden gafil yatıyorum. Bugün biraz daha keyifli oluşumdan istifade edip «Güç olsa da hem olmaz»⁵³ denen Türk atasözüne boyun eğip, size şu mektubu yazmak için oturdum. Aklım az çalışıyor, mektup karışık ve düzensiz oluyor. Lakin zararı yok, ben ancak bu mektup ile size selam ve tebriğimi gönderip, yirmi yıllık edebi hizmetinizi takdir edenlerden birisi olduğumu yazmayı istedim. Yirmi yıl diyoruz! Bizim kısa ömürlü 35-40 da ölüp giden nesil için az değil.

Ben hatırlıyorum, sizin «Medrese-i Muhammediye»de önceki şiirlerinizin nasıl sevilip okunduğunu. Hayata dönüp baksan, göz açıp yummak gibi. Şu önceki şiirlerin okunmasının üzerinden yirmi yıl geçip gitmiş. Fakat şimdi, «Ak Karışık Alaca bir nesneye döndü baş». Evet, alaca bir nesneye döndü artık, fakat çoktandır mı o başlar sizinki kapkara, benimki koyu kahverengi idi!

Siz son yıllarda epay çok şey yazıp hazırladınız. Bu şair için büyük talih. İşte ben şimdi ömrümün şu devrine gelip eser veremiyorum. Ancak son yıllarda «rolümü» bulup aldım, son yılların son günlerinde hakikaten yazmaya başlama dönemime gidiyorum hemen. Elbette benim de «yazmaya başlamama on yedi yıl olmuş şimdi». Farklı düşünüp eser verdim şimdiye kadar. İşte ben artık hastalandım: Ben plevrit hastalığına yakalandım, az zaman sonra geliyorum. Vakti gelince, kımız içmek yararlı oluyor. Buna göre ben 18-20 Mayıs'ta⁵⁴ Ufa'ya gidip orada kımız içme meselesini deneyeceğim. Ümit ediyorum ki Ufa'ya varınca orada sizi görürüm ve o vakitte sizinle uzun bir muhasebe yaparız.

Şimdi yeniden bir kez daha sizi, edebi hizmetinizin yirmi yıllık bayramı dolayısıyla tebrik edip, yeniden uzun yıllarca şu hizmetinizin devamını diliyorum.

Selam ve saygı ile.

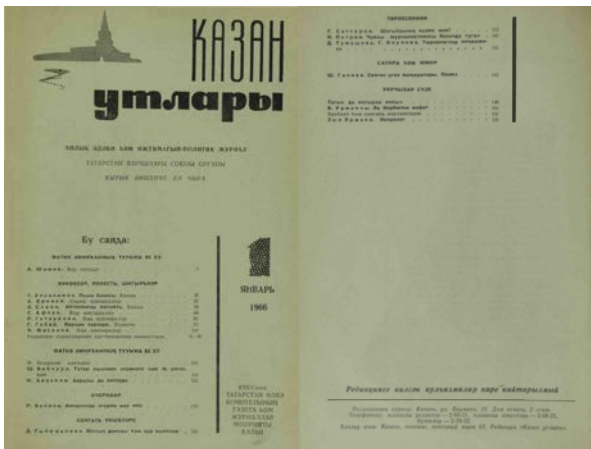
⁵³ Gecikmek hiç olmamasından daha iyidir.

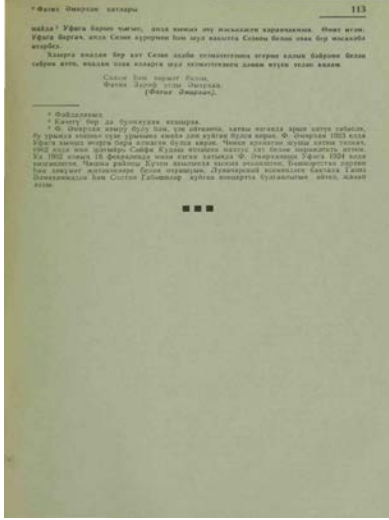
⁵⁴ Fatih Emirhan'ın hasta olup da, kendisinin anlattığına göre, mektubu yazdığında yorulmasından kaynaklı burada «mayıs» diye yazmış olsa gerek. F. Emirhan 1923 yılında Ufa'ya kımız içmeye gitmemiş olsa gerek. Çünkü arşivden bu mektubu bulunca 1962 yılında ben şair Seyfi Kudaş'a özel bir mektupla müracaat ettim. O, 1962 yılının 18 Şubatında bana yazdığı mektubunda F. Emirhan'ın Ufa'ya 1924 yılında geldiğini, Çişme rayonu, Küçem köyünde kımız içtiğini Başkurdistan Partisi ve hükümet yöneticileri ile rastlaştığını Punaçarskiy ismindeki parkta Gaziz Elmöhemedov ve Soltan Gabeşiler'in düzenlediği resitalde olduğunu söyleyip cevap yazdı.

Fatih Zarf Oğlu Emirhan
(Fatih Emirhan).

KAYNAKÇA

Hismetullin, H. (1966). Fatih Emirhan Hatları. *Kazan Utları*. Kazan: KPSS'nın Tatarstan Öлке Komitetının Gazeta Hem Jurnallar Neşriyatı.

Makale Künyesi (Tanıtma): Ergene, O. (2019). *B. Erdem Dağistanhoğlu / Hüseyin-i Hârezmî - Keşfü'l-Hüdâ*. [Keşfü'l-Hüdâ Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi adlı kitap tanıtımı]. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 226-233.

B. Erdem Dağistanhoğlu / Hüseyin-i Hârezmî - Keşfü'l-Hüdâ

Oğuz ERGENE¹

Arapça “kasada (kastetmek, yönelmek)” sözcüğüyle ilgili olan kaside, “belli bir amaçla yazılmış manzume” karşılığındadır (Dilçin, 2005, s. 122). Temelde bir övgü şiiri olan kaside yazımı, “uzun devirlerin şartları göz önüne alındığında” bir zorunluluk olarak da değerlendirilebilir. Bununla birlikte kaside, yalnızca “kendisine hami arayan ya da kendisini hamisini methetmekle görevli sayan şairin” hamisine yönelik övgülerini dile getirerek bu yükümlüğü yerine getirdiği bir tür olarak değil, “bazı türler için -mesela mersiye- bir geleneğin yahut vefa borcunun gerektirdiği bir mecburiyet olarak” görülmelidir. Bu açıdan kaside yazma, öncelikle “bir geleneğin icabı”dır (Karavelioğlu, 2007, s. 253).

Arap edebiyatının “ilk dönemlerinden beri” görülen kasidenin ilk örnekleri, daha sonraki ürünlere göre kimi farklılıklar taşısa da bu tür şiirler, ana hatlarıyla türlü konulara ilişkin betimlemelerin ağır bastığı bir giriş bölümü, bunu takip eden övgü ve dua bölümleriyle biçimlenmiştir. Kasidenin ilk örneğini ise Hicretten 500 yıl önce “Arap şairlerinden Mühelhil’in” söylediği rivayet edilir. Nitekim eski Arapların “eşhuru'l-hurum (haram aylar) denilen ve kan dökmenin yasak olduğu dört ay (Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Receb) boyunca” eğlenceler ve “şiir yarışmaları” düzenledikleri ve bu yarışmalarda birinci olan şiirlerin “keten yaprağı üzerine altın ile yazılıp” bundan daha güzeli yazılmaya kadar Kâ’be kapısına asılarak “halka teşhir edildiği” belirtilmektedir. “Muallaka” adı verilen bu örneklerin en çok ün kazanmış yedisini için “Mu'allakâtü's-Seb'a, Muallakât-ı Seb'a ya da Seb'a-i Muallaka (Yedi Askı)” adları kullanılmıştır. Cahiliye devri, kasidenin Arap edebiyatında yaşadığı “en parlak dönem” olarak değerlendirilmektedir. Kasidenin bunu izleyen İslami dönemde “Ka'b b. Zühayr, Hassan b. Sâbit, Nabigâ, A'sâ vs.” ile geliştiği, emirlikler döneminde “Ebû Nüvâs” ve Abbasîlerde de “Ebû Temmâm, Buhturî

¹ Mersin Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi. oergene@mersin.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-7862-3705>

ve Mütenebbî” gibi temsilcilerle başarılı eserler verildiği Arap edebiyatından, ilk örnekleri Sasaniler döneminde görülen, özellikle Rudegî ile olgunlaşmış “altın çağımı Gazneli Mahmud’un sarayında, Unsurî, Ferruhî, Minuçîhr, Esedî” gibi şairlerle yaşayan, “Selçuklular döneminde Enverî, Emîr Muizzî ve Hâkanî; Harzemşahlar sarayında da Reşidüddin Vatvat, Zâhir-i Faryâbî daha sonra Kemal İsfahanî, Sâdî-i Şîrâzî, Selmân-ı Sâvecî, Hâfız-ı Şîrâzî” gibi şairlerle doruk noktasına ulaşan İran edebiyatına, XV. yüzyılda ise Türk edebiyatına geçtiği kaydedilmektedir (Pala, 2004, s. 258, 259, 326; Dilçin, 2005, s. 122).

“Hırka” anlamına gelen ve Arapların kullandığı bir tür “yün hırka”yı karşılayan Arapça “bürde” sözcüğü, edebiyat terminolojisinde Ka’b bin Züheyr’in Hz. Muhammed için yazdığı bir kasideyle ilişkilendirilir. Bu kaside, önce İslam peygamberi hakkında yazdığı yergi şiirleri nedeniyle “öldürülmesi helal kılınan” ancak daha sonra pişman olup bir övgü şiiri kaleme alan ve bu şiiri de “Peygamberimizin huzurunda” okuyan şaire, Hz. Muhammed’in “sırtındaki bürdeyi çıkarıp başılaması” üzerine “*Kaside-i Bürde (Bürde Kasidesi)*” adıyla anılmaktadır (Pala, 2004, s. 78). Daha sonra bir gelenek haline alan *Kaside-i Bürde* yazıcılığı, bu kapsamda çok sayıda eserin verilmesini sağlamış; bu eser için Türkçe, Arapça ve Farsça pek çok şerh yazılmış, tahmisler oluşturulmuştur. Bu geleneğin ürünleri arasında yer alan kasidelerin en ünlüsü ise “Ebû Abdî’llâh Şerefü’l-dîn Muhammed bin Saîd bin Hammâd bin Muhsin El-Bûsîrî’nin *El-Bürdetü’l-Mîmiyye*” adıyla bilinen eseridir. Bûsîrî’nin “bir dönem geçirdiği felçten kurtulmasına vesile olduğu” yönündeki bir rivayet dolayısıyla *Kaside-i Bürde*’nin özellikle hastalıklara karşı iyileştirici bir gücü olduğuna inanılmış; “bir şifa kaynağı ve dua vesilesi” olarak görülerek “dinî toplantılarda, mübarek gün ve gecelerde, sünnet, düğün, bayram, cenaze merasimlerinde okunagelmıştır” (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 19-25).

Bilal Erdem Dağıstanlıoğlu; Hüseyin-i Hârezmî’nin Bûsîrî’nin *Kaside-i Bürde*’sine yazdığı manzum-mensur bir şerh olan *Keşfü’l-Hüdâ*’yı, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında, Prof. Dr. A. Deniz Abik danışmanlığında, doktora tezi olarak hazırlamış ve 2015 yılında sunmuştur. Bu çalışma, daha sonra gözden geçirilip düzenlenerek *Keşfü’l-Hüdâ, Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi (Kaside-i Bürde’yi Şerh Eden: Hüseyin-i Hârezmî)* adıyla 2018 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkmıştır. “Giriş (s. 19-49), İnceleme, (s. 51-204) Metin (s. 205-337), Nüsha Karşılaştırması (s. 339-432), Çeviri (s. 433-538), Dizin (s. 539-840), Tıpkıbası” olmak üzere yedi ana bölümden oluşan çalışmada esas alınan nüsha, eserin

“1172 (1758-1759) yılında istinsah edilen ve Berlin Şehir Kitaplığında, Ms. or. oct. 1688 kayıt numarasıyla muhafaza edilen nüshası” olmakla birlikte okunmasında güçlük çekilen, silik ya da eksik olan kimi bölümler için Süleymaniye nüshasından yararlanılmıştır (Dağıstanhoğlu, 2018, s. 34, 35).

Keşfü'l-Hüdâ, “Hârezm’i fetheden Ebu’l-Hayr Han’a” sunulmuştur. Eserin tam adı -metinde geçen bir ibareden anlaşıldığı üzere- “*Keşfü'l-hüdâ der medh-i hazret-i Muhammed Muştâfâ*”dır. Eser, kaynaklarda “*Keşfü'l-Hüdâ ft Kaside-i Bürde*” adıyla da geçmektedir. Hüseyin-i Hârezmî, telif tarihi olarak 1431 yılı gösterilen bu şerhi “Türkî til (yaz. 38/8)” ile yazdığını belirtir (Dağıstanhoğlu, 2018, s. 26, 34, 35). Ali Şir Nevâyî’nin *Mecâlisü’n-Nefâis* adlı eserinde işlenen şairlerden Mevlânâ Hüseyin-i Hârezmî’nin *Kaside-i Bürde*’ye yazdığı şerh ve bu şerhi yazarken kullandığı dil için “*Ve Kaşide-i Bürde*’ğa dağı Hârizmîçe Türkî tili bile şerh bitipdür.” [TR 660b17 (Eraslan, 2001, s. 9)] kaydı bulunmaktadır². Eckmann, buna dayanarak tezkiredeki “Hârizmîçe Türkî tili” ifadesini, Hârezm Türkçesi adının ayrı bir yazı dili için kullanıldığını işareti olarak kabul eder³ (Eckmann, 2003, s. 1).

Dağıstanhoğlu’nun çalışmasının *Giriş* bölümünde, öncelikle *Kaside-i Bürde* hakkında bilgi verilmiş; şairi Bûsîrî ile eserin telif sebebi ve şerhleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümü, çalışmanın konusunu oluşturan *Keşfü'l-Hüdâ*’nın tanıtılıp yazarı Hüseyin-i Hârezmî’nin “edebî ve sufi kimliği”nin, hayatının ve eserlerinin ele alındığı bir bölüm izlemektedir. *Giriş* bölümünde daha sonra eserden hareketle *Keşfü'l-Hüdâ*’nın telif sebebi; metnin telif ve istinsah tarihiyle nüshaları ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Şerh metni olan eserin bu yönüyle değerlendirildiği “Bir Şerh Metni Olarak *Keşfü'l-Hüdâ*” başlıklı bölümün ardından Berlin nüshasındaki yazım özellikleri; hareketlerin, ünlülerin ve ünsüzlerin yazımı açısından incelenmiştir.

Giriş bölümünde verilen bilgiler ışığında “ilk olarak Ka’b bin Züheyr’in kaleminden çıkan” ve yazımı bir geleneğe dönüşen *Kaside-i Bürde* örneklerinin en ünlüsü, “Berberî asıllı Arap şairi” olan “Ebû Abdî’llâh Şerefü’d-dîn Muhammed bin Saîd bin Hammâd bin Muhsin El-Bûsîrî’nin *El-Bürdetü’l-Mimîyye*” adlı eseridir. Toplam yedi eser sahibi olan Bûsîrî’nin *Kaside-i Bürde* yazması, Hz. Muhammed’i

² Söz konusu cümle, Türkiye Türkçesine “*Kaside-i Bürde*’ye dahi Hârizm Türkçesi’yle şerh yazmıştır.” (Eraslan, 2001, s. 321) biçiminde aktarılmıştır.

³ Dağıstanhoğlu, bu ifadede unvan üzerine getirilen bir eşitlik durumu ekinin söz konusu olabileceği ve bu nedenle “Hârizmîçe Türkî tili” sözünün “dilini, Hüseyin’e ait bir üslupla” işlendiğine işaret edebileceği görüşündedir (Dağıstanhoğlu, 2018, s. 27).

gördüğü rivayet edilen bir rüya ile ilişkilendirilmektedir. Çalışmanın konusu olan ve iki nüshası bulunan *Keşfü'l-Hüdâ*'nın metni ise ana hatlarıyla “dibace-i kitab”, iki “mukaddime” ve “şerh” bölümlerini içerir. Toplam dokuz eseri bulunan ve *Devletşah Tezkiresi*'nde “Şahrüh zamanında ortaya çıkan şeyhler, büyükler, âlimler ve şairlerden biri olarak anılan” Hüseyin-i Hârezmi'nin yazdığı eser, Özbek hükümdarı Ebu'l-Hayr Han'a sunulmuştur. Telif tarihi olarak 1431 yılı gösterilen *Keşfü'l-Hüdâ*'nın iki nüshasından Berlin nüshası “1172 (1758-1759) yılında” istinsah edilmiştir. Dağıstanlıoğlu, istinsah tarihi belirlenemeyen Süleymaniye nüshasının “daha erken bir istinsah” olabileceğini belirtmektedir. Şerh tekniği açısından ise *Keşfü'l-Hüdâ*'da “doğrudan sözcüklerin ve ifadelerin açıklamaları” yapılmamakla birlikte “özgün metnin ardından yapılan mensur ve manzum çevirilerle, bunlardan sonra gerekli görülen açıklamalar ve özetlemelerle, telmih olduğu düşünülen ayet, hadis, kıssa ve çeşitli hikâyelerle” eserin anlatım gücüne zenginlik kazandırılmıştır. Eserde “Arapça sözcüklerin Türkçe karşılıkları” verilmiş bunun yerine “beyitlerin çevirileri ve açıklamaları” yer almıştır. Berlin nüshasında yazım özellikleri açısından “Uygur imla geleneğine uygun olarak” eklerin köklerden ayrı yazıldığı, Türkçe sözcüklerdeki ünlülerin genellikle gösterildiği görülür. Genel açıdan harekesiz bir metin olan eserde, kimi durumlarda bu işaretlere yer verilmiş; Türkçe örneklerde, sözcükte var olan ya da türlü yollarla oluşan çift ünsüzlerin şedde ile karşılandığı, kimi Türkçe sözcüklerde ötre kullanıldığı vb. belirlenmiştir. Metinde, özgün yazımlarında /i/ bulunmayan kimi Arapça ve Farsça sözcüklerde bu ünlünün yazıldığı; Harezmi Türkçesinde seyrek görülen bir yazım özelliği olan ön ve art ünlü taşıyan sözcüklerdeki *te/ü* (ط / ت) ayrımının -yalnızca birkaç örnek için- *at ~ at* “hayvan türü ~ ad” sözcüklerinde, harflerin “birbirleri yerine kullanımı” biçiminde örneklediği belirtilmiştir⁴ (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 19-49).

Çalışmanın *İnceleme* adını taşıyan ikinci bölümü, ses bilgisi ve şekil bilgisi olmak üzere iki alt başlığa ayrılmıştır. Ses bilgisi bölümünde, ünlüler ve ünsüzler irdelenmiş; ünlü uyumları, ünlü ve ünsüzlerde belirlenen “ses değişimleri, göçüşme, türeme, düşme, kaynaşma, ikizleşme, benzeşme” gibi ses olayları işlenmiştir. Bu kapsamda, metinden seçilen tanıklarla örneklendirilen ses bilgisi özellikleri arasında kapalı e sesinin gösterimi, ünlü değişimleri (*a > u, e > ö, ı > a, ı > u, i > e, i > ü, o > a, u > a, ü > e, ü > i* vb.), ünlü

⁴ Metnin dizininde bu sözcükler, “at (I) isim, ad; at (II) at, binek hayvanı” / at (I) “at, binek hayvanı”, at (II) isim, ad” (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 558) biçiminde gösterilmiştir.

düşmesi, ünlü türemesi, ünlü kaynaşması, dil uyumu, dudak uyumu, ünsüz değişmesi ve düşmesi (/b/-n/ ~ /ng/ > /m/-n/ ~ /ng/; /b-/ > Ø; /-b-/ , /-b/ > /-v-/ , /-v/; /-b/ > /-y/; /-b/ > Ø; /ç-/ > /s-/; /-ş-/ > /-ç-/; /-ş/ > /-ç/; /t-/ > /t-/ ~ /d-/; /-d-/ , /-d/ > /-d-/ , /-d/; /-d-/ , /-d/ > /-y-/ , /-y/; /-d-/ , /-d/ > /-z-/ , /-z/; /-p-/ , /-p/ > /-f-/ , /-f/; /g/ , /ğ/ > Ø; /ğ/ ~ /k/ nöbetleşmesi; /ğ/ > /v/; /g/ > /y/; /ng/ > /ğ/ vb.), göçüşme, ikizleşme, ötümlenmesi yer almaktadır. Metnin ses bilgisi özellikleri, Harezmi-Altınordu Türkçesinin genel özellikleri ve dönem metinlerindeki kullanımlarla karşılaştırılmış, benzerlikler ve farklılıklar gösterilmiş; bu doğrultuda ve gerekli görüldüğü durumlarda Eski Türkçeden başlayarak Karahanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Memluk Kıpçakçası, Özbekçe, Yeni Uygurca, Halaçça gibi tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerine ilişkin tanımlar kullanılmıştır. Ses bilgisi özellikleri arasında yer alan ve metnin iki nüshasına göre değişkenlik gösterebilen kullanımlar da belirtilmiştir. İncelemenin şekil bilgisi bölümünde sözcükler, isim, zamir, sıfat, zarf, fiil, edat, bağlaç, ünlem sırasıyla işlenmiştir. Her sözcük türünün pek çok alt başlıkla ayrıntılandırıldığı bu bölümde isimler, “aitlik eki, çokluk eki, durum ekleri, iyelik ekleri, isimlerde soru” başlıklarında ele alınmış; zamir, sıfat ve zarflar cümle içindeki işlevlerine göre bölümlenmiş; fiillerin çekim vb. yönleri “kişi biçimbirimleri, basit ve birleşik çekimler; fiilimsiler; ek-fiil çekimi; fiillerde soru” açısından işlenmiş; edat, bağlaç ve ünlemler ise kullanımları ve işlevleri yönünden sınıflandırılarak örneklenmiştir (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 51-204).

İnceleme bölümünde, metnin ses ve şekil bilgisi özellikleri ayrıntılı biçimde değerlendirilmiş; elde edilen bulgular, metinden verilen çok sayıda örnekle tanımlanmıştır. Bu bölümde kaydedilen ses bilgisi özellikleri, “kapalı e (é) sesi için özel bir işaretleme yoktur; Çağataycada görülen iç ve son ses *i* > *ü* değişimine rastlanır; çağdaş Uygurcadaki /i/leşme eğilimine benzeyen *i-e* > *i-i* değişimi görülür; Türkçe, Arapça ve Farsça sözcüklere ulanan eklerde dil ve dudak uyumuna aykırılıklar saptanmıştır; söz başı /b-/ sesi genellikle korunmuş ancak kimi örneklerde bu ses nazal benzeşmeyle /m-/ye gelişmiş ya da *bol-* > *ol-* örneğindeki gibi Oğuzca bir unsur olarak düşmüştür; Harezmi-Altınordu Türkçesi, Memluk Kıpçakçası ve Çağataycaki gelişimler dışında ç- > s- değişimine rastlanmıştır; sözcük başı /t-/ sesi korunmakla birlikte *dæg*, *dağ*, *durur*, *dê*-örneklerinde ötümlüleşme vardır; Çağataycaya ait bir özellik olan *-p-* > *-f-* değişimi, metnin Süleymaniye nüshasında görülmemekle birlikte Berlin nüshasında örneklenmiştir; ek ve sözcük sonlarındaki /g/, /ğ/ sesleri korunur ancak özellikle şiirde vezin ve kafiye gereği düşmeler vardır; ötümlenmesi, bazı eklerde görülmesine karşın sınırlı ve düzensiz bir durum sergiler...” (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 51-87) biçiminde sıralanabilir. Çalışmada, *Kesfü'l-Hüdâ*'nın şekil bilgisi

açısından ise “belirtme durumu eki olarak /+nI/, /+n/ ve /+I/ eklerinin kullanımı, bulunma durumu eki için iki örnekte /+te/ye rastlanması, metnin Süleymaniye nüshasında yaygın olarak zamir n’sinin kullanılması, Berlin nüshasında zamir n’li örnekler yanında bu biçim birimin bulunmadığı sözcüklerin de yer alması, katmerli zamir çekiminin varlığı, sıra sayı sıfatları için /+(X)nçI/ yanında Harezmi Türkçesinde ve önceki devirlerde rastlanan /+(X)nç/ ekinin kullanımı, belirli geçmiş zaman 1. çoğul kişi çekiminde düzenli olarak /-DUK/ görülmesi, belirsiz geçmiş zaman için /-mIş/ dışında zarf-fiile yapılan /-p/ + *turur* + *kişi zamiri* kalıbının bulunması, gelecek zaman çekimi için yalnızca 3. kişilerde Oğuzca bir alıntı olarak /-IsAr/ + *kişi zamiri* yapısının örneklenmesi, geniş zamanda klasik çekimle birlikte /-A/-y/-yU/ + *turur* + *kişi zamiri* kalıbının saptanması, Çağataycada sıfat-fiil kullanımından düştüğü belirtilen /-dUK/ ekinin ve aynı dönemde bu işlevde çok az kullanılan /-mIş/’in kimi örneklerde görülmesi, /-esii/ biçimli sıfat-fiil ekinin kullanımı, tarihî lehçelerden farklı olarak *özge* edatının yalın durumdaki isimle kullanılması...” (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 87-204) gibi özelliklere sahip olduğu kaydedilmiştir.

Çalışmanın *Metin* bölümünde, el yazması metnin çeviri yazısı yapılmıştır. Bu bölüm için “1172 (1758-1759) yılında istinsah edilen ve Berlin Şehir Kütüphanesinde, Ms. or. oct. 1688 kayıt numarasıyla muhafaza edilen nüsha” esas alınmış ancak okunmasında güçlük çekilen, silik ya da eksik olan kimi bölümler için Süleymaniye nüshasından yararlanılmıştır (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 34). Yazmada görülen kimi yazım tercihleri, eklemeler, tekrarlar, silintiler, istinsah hataları, yanlış yazımlar, düzeltmeler, ayet anlamları vb. için gerekli açıklama ve bilgilendirmeler dipnotlarda yapılmıştır. Bu bölümde, metinde geçen ayet ve hadislerin de çeviri yazısı yapılmış; Hüseyin-i Harezmi’nin şerh ettiği Bûsîrî’nin *Kaside-i Bürde* metni ise özgün biçimiyle yer almıştır.

El yazması metnin Berlin nüshasıyla (BN) Süleymaniye nüshasının (SN) karşılaştırıldığı *Nüsha Karşılaştırması* bölümünde, her iki nüshanın “yazım özellikleri, ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı bakımından” içerdiği farklılıklar, nüshaların sayfa ve satır numaraları verilerek sıralanmıştır. Toplam 1507 madde tutarındaki nüsha farklarından sağlanan tanıklar, Süleymaniye nüshasının “hem ses bilgisi hem de yapı bilgisi bakımından daha eskicil öğeler” içerdiğini göstermektedir. Bu bölümde, nüshaların karşılaştırılması yoluyla ulaşılan sonuçlara göre “her iki nüshada da Uygur imla geleneğine uygun olarak Türkçe sözcüklerdeki ünlüler gösterilmiş ve ekler, köklerden ayrı yazılmış; BN’de harfle gösterimi düzensiz olan *kapalı e* (ê) sesi, SN’de düzenli olarak yazılmış; söz başı /b-/ sesi iki nüshada da korunurken *bol-* > *ol-* gelişimi, iki

nüşhada da tespit edilmiş; iç ses ve son ses /p/lerin /ff/leşmesine BN'de rastlanırken SN'de bu ses olayı tespit edilmemiş; BN'de 'al-' yardımcı fiili ile kurulan birleşik fiillerin SN'de 'bil-' ile oluşturulduğu saptanmış; BN'den farklı olarak SN'de ek başı ünsüzlerinin genellikle ötümlü şekilleri kullanılmış; iki nüsha arasında aynı kavramı karşılamak için farklı sözcüklerin seçildiği tespit edilmiştir..." (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 339-342).

Çeviri bölümünde metnin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Bu bölümde, metinde geçen ayetler; kimi kişi, yer, kavim, bitki adları; kavramlar; terimler; göndermeler dip notlarla gösterilmiştir. Çeviri bölümünde, *Kaside-i Bürde*'nin özgün metni de günümüz Türkçesiyle verilmiştir. Metin yayınlarında sıkça ihmal edilen bu bölüm, araştırmacının metne hâkimiyetini, metni anlama ve anlamlandırma çabasını ortaya koymakta; metnin en doğru biçimde okunmasını sağlamaktadır.

Dizin, tarihî Türk yazı dillerine ait metinlerin işlendiği eserlerin önemli bir bölümüdür. Dizin, yalnızca metindeki sözcüklerin hangi eklerle çekimlendiğini ya da hangi sözcüklerle birleşik yapılar kurduğunu ortaya koyan bir sözcük listesi değildir. Bu bölümde, metnin söz varlığı işlenirken sözcüklerin kullanım sıklıklarının, döneme ya da metne özgü anlamlarının belirlenmesi; aynı sözcüğün önceki dönemlere göre farklılaşan ya da yeni oluşan anlamlarının; döneme, yazara, türe, coğrafyaya bağlı olarak değişebilen sözcük tercihlerinin, kimi zaman da yalnızca bir metinde geçen ya da dönem için tek örnek olabilecek sözcüklerin ortaya konulması amaçlanır. Dizin, bu açıdan konuyla ilgili araştırmacıların tarihî yazı dillerinde verilen ya da bu dillere çevrilen eserlerin söz varlıkları üzerinde yapacakları art zamanlı ya da eş zamanlı kimi çalışmalara veri sağlayabilmesi açısından da önem taşır. Dağıstanlıoğlu, metnin gramatikal dizinini hazırladığı *Dizin* bölümünde, R. R. Arat'ın *Kutadgu Bilig* dizininde uyguladığı ek sıralamasını esas almış ancak metindeki kullanımlardan kaynaklanan kimi eklemelere ve düzenlemelere bu sıralama içinde yer vermiştir. Araştırmacı, belirtilen işlevler doğrultusunda her sözcüğün metindeki bağlamdan kaynaklanabilen farklı anlamlarını ayrı ayrı gruplamış; sözcüklerin türlü eklerle çekimlenmiş biçimlerini, metindeki sayfa ve satır numaralarıyla kaydetmiştir. Dizinde, her madde başının ya da farklı anlamların metinde kaçar kez kullanıldığı da belirtilmiştir.

Çalışmanın sonunda yer alan *Tıpkıbası* bölümünde, Berlin nüshasının tıpkıbasımı verilmiştir. Bununla birlikte Süleymaniye nüshasının yoğun diske kaydedilmiş kopyası da eserler birlikte okuyucuya sunulmuştur.

Türkçenin tarihî yazı dillerinde verilmiş telif ve tercüme eserlerin bilimsel bir yöntemle işlendiği çalışmalar, Türklerin farklı disiplinlere ilişkin yazılı metinlerinin gün ışığına çıkarılması ve bu metinlerin kazanılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu eserler, yalnızca Türk dili ya da edebiyatı açısından değil, yazıldıkları dönemlerin ya da Türk topluluklarının tarihsel, kültürel, siyasal, sanatsal, dinsel vb. özelliklerini yansıtmaları; o toplulukların taşıdığı kimi nitelikleri, döneme ya da topluma özgü değer yargılarını, dünya görüşlerini, ilgi ve eğilimleri ortaya koymaları yönünden de birer tanık niteliğindedir. Her metin, içeriği ya da verildiği yazı dili itibarıyla günümüze dek ulaşabilen kimi soruların çözümüne de yardımcı olmaktadır. Dağıstanlıoğlu'nun çalışması, metin yayınlarında bulunması gereken tüm öğeleri barındıran bütüncül bir çalışmadır. Eser, özgün konusuyla da Türkoloji literatürüne önemli bir katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Dağıstanlıoğlu, B. E. (2018). *Keşfü'l-Hüdâ, Doğu Türkçesiyle Yazılmış Bir Kaside-i Bürde Şerhi (Kaside-i Bürdeyi Şerh Eden: Hüseyn-i Hârezmî)*. Ankara: TDK Yayınları: 1277.
- Dilçin, C. (2005). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları: 517.
- Eckmann, J. (2003). Harezmi Türkçesi. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Yay. Haz. O. F. Sertkaya)*. s. 1-38. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 635.
- Eraslan, K. (2001). *Ali-Şîr Nevayî Mecâlisü'n-Nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)*. Ankara: TDK Yayınları: 735/1-2.
- Karavelioğlu, M. A. (2007). Klasik Türk Edebiyatında Kaside. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi I. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 5 (9), s. 253-270.
- Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.

